

*Köszöntő kötet
Szende Tamás
tiszteletére*

Szerkesztette:

Cser András

**Open Art
2006**

Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére

Lektorálta:
Cser András
Szépe Judit

Technikai szerkesztő:
Szépe Judit

ISBN 963 7893 30 X

© Cser András, Forró Orsolya, Sz. Hegedűs Rita, Olsvay Csaba,
Siptár Péter, Szende Tamás, Szerecz György, Szépe Judit, Wacha Balázs

Minden jog fenntartva

Felelős kiadó: Barcza András

Budapest, 2006.

*Köszöntő kötet
Szende Tamás
tiszteletére*

Szerkesztette:

Cser András

**Open Art
2006**

Cser András (szerk.): Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére

(gerinc)

Tartalom

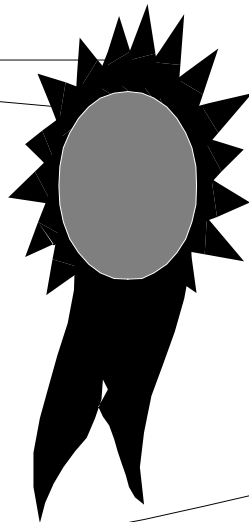
Tabula gratulatoria	7
Köszöntés	9
Szende Tamás tudományos írásainak bibliográfiája	11
CSER ANDRÁS: A szótő fogalmának alakulása az európai nyelvtudomány történetében a 19. századig	21
FORRÓ ORSOLYA: Néhány észrevétel a magyar történeti hangtan szemléletével kapcsolatban	31
SZ. HEGEDŰS RITA: Gondolatfoslányok a PC, a megbélyegzés és a pszeudofaj kapcsolatáról	37
OLSVAY CSABA: Az operátorfejek negatív jegyének morfológiai megvalósulása a magyarban: a <i>sem</i>	41
SIPTÁR PÉTER: How to get rid of hiatuses	59
SZERECZ GYÖRGY: Beszédpótcselekvés	71
SZÉPE JUDIT: Történetek egy lovag botlásairól	77
WACHA BALÁZS: A beszédidő után	101
SZENDE TAMÁS: A piliscsabai passiójáték után	107
SZENDE TAMÁS: A betilui Judit keze (Variáció egy Klimt-témára)	109

JG.

Tabula gratulatoria

	<i>Cser András</i>
<i>Cseresnyés Márk</i>	<i>Cser Emese</i>
<i>Farkas Eszter</i>	<i>Farkas Lóránd</i>
<i>Forró Orsolya</i>	<i>Sz. Hegedűs Rita</i>
<i>Horváth Márton</i>	<i>Hubert Orsolya</i>
<i>Hunfalvy Inci</i>	<i>Ijjas Tamás</i>
<i>Marton Ágota Flóra</i>	
<i>Olsvay Csaba</i>	<i>Réz Ágnes</i>
<i>Rózsahegyi Péter</i>	<i>Schmidt Erika</i>
<i>Siptár Péter</i>	<i>Szépe Judit</i>
	<i>Szerecz György</i>
	<i>Wacha Balázs</i>

Piliscsaba – Cser-hacienda, 2006. június 10.

Köszöntés

Kedves Tamás,

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának egyik legelső, nyugodtan mondhatjuk: alapító professzora vagy. Létrehoztad és tíz éven át vezetted az Általános Nyelvészeti (később Elméleti Nyelvészeti) Tanszéket. Mi, akiket arra méltattál, hogy együtt dolgozhattunk veled, és a diákok, akik kezed alatt nőttek, rengeteget tanultunk tőled és rengeteget köszönhetünk neked mind tudományosan, mind emberileg. Fogalmam sincs, hogy ezt az immáron mögöttünk lévő tíz évet hogyan fogjuk tudni valaha is meghálálni; azt hiszem, ez még hosszú évek munkája lesz. Most fogadd köszönetünket a sok munkáért, a sok törődésért, a magvas gondolatokért, a rengeteg derűért és a fenséges pörköltekéért, melyekben részeltettél bennünket.

yubārik-ka r-rabb

Cser András

Szende Tamás tudományos munkáinak bibliográfiája 1960–2006

1960

1. Ifjabb Teleki Mihály naplója. Tankönyvkiadó, Budapest. (Szerkesztés.)

1963

2. Török jövevényszavak: Fábrián Pál (szerk.): Magyar szófejtések gyűjteménye. Budapest, *passim*.

1964

3. Aziz Nesin: Fordítások és fordítások. [Tréfás történetek.] Európa, Budapest. (Fordítás.)
4. Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. *ÁNyT* 2: 117–132. (Társszerző: Fónagy Iván és Dömölki Bálint.)

1965

5. Szent-Iványi: Der ungarische Sprachbau. *Nyr* 89: 250–256.

1966

6. Semjakin: A gondolkodás és a beszéd. *Nyr* 90: 99–100.

1967

7. Brod: Franz Kafka. *Helikon* 12: 154–155.
8. Denes–Pinson: The speech chain. *Nyr* 91: 374–375.

1968

9. Phonétique et Phonation. *Nyr* 92: 124–127.

1969

10. A köznyelvi magyar ejtésnorma felé (I. A norma II. Az ajakartikuláció). *NyK* 71: 345–399.
11. Chomsky–Halle: The sound pattern of English. *NyK* 71: 448–460.
12. Chomsky–Halle: The sound pattern of English. *Nyr* 93: 402–404.
13. Jakobson, Roman, Halle, Morris: Fonetika és fonológia. Fónagy Iván, Szépe György (szerk.): *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest, 11–65. (Fordítás.)
14. Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. *Nyr* 93: 287–301.
15. Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. *NyK* 71: 281–344. (Társszerző: Fónagy Iván.)

1970

16. Az utca hangja (Szabálytalan beszéd-folyamatok szabály jellegű jellemzői). *Nyr* 94: 189–204. (Társszerző: Szende Virág.)
17. G. Varga: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. *Nyr* 94: 245–248.
18. Lára és matematika? *Korunk* 29: 1448–1153.

1971

19. Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához. *NyK* 73: 194–199. (Társszerző: Asztalos Gábor.)
20. A normáról (a beszédhangok ejtésnormájának feltárása kapcsán). *BL*. (Fiatal Nyelvésszek Baráti Körének Kiadványai) 3. Budapest, 1–12.
21. Anyanyelvünk hangzásáról (A hangkapcsolatok szerepe). *Nyr* 95: 442–453.
22. Molnár: A magyar beszédhangok atlasza. *NyK* 73: 472–474.
23. Török címszavak: Világirodalmi Lexikon I., *A–Cal*. Akadémiai Kiadó, Budapest, *passim*.

1972

24. A beszédhangok időtartama és a hosszúság. *Nyr* 96: 461–467.
25. Akustische Regelmässigkeiten unregelmässiger Sprechvorgänge: Hirschberg Jenő, Szépe György, Vass–Kovács Emőke (eds.): *Papers in Interdisciplinary Speech Research*. Proceedings of the Speech Symposium, Szeged. Akadémiai Kiadó, Budapest, 267–268.
26. Az asszonynev kérdés és egy javaslat. *BL*. (Fiatal Nyelvésszek Baráti Körének Kiadványai) 8. Budapest, 1–21. (Társszerzők: Kassai Ilona és Nagy Endre.)
27. Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. *NyK* 74: 463–465.
28. Gége nélküli beszéd (A nyelvcsőbeszéd élettani és akusztikai sajátosságai). *Nyr* 96: 212–222. (Társszerző: Sáfrán Antal.)

1973

29. A beszédnorma elméleti alapjairól. *Nyr* 97: 315–24.
30. A szünet köznyelvi sztenderdjei – skizofrének beszédszünetei. *Nyelvtudományi Dolgozatok* 14. Budapest, 145–149.
31. Die Oesophagussprache als sprachlicher Kompensationsvorgang. *Folia Phoniatica* 25: 347–364. (Társszerző: Sáfrán Antal.)
32. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. *NyudÉrt.* 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1974

33. A beszédhang-domínium fogalma. *ÁNyT* 10: 141–152.
34. A kérdés és a kérdezés. *Nyr* 98: 333–341. (Társszerző: Eva Gårding.)
35. A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizsgálatok tükrében. *MNy* 71: 68–77.
36. A nyelv akadályképző szerepéről (palatográfiai mérések alapján). *NyK* 76: 323–357.
37. *A XX. századi magyar líra egy fejlődésvonulatához*. *NyudÉrt.* 83. Budapest, 585–586.
38. Intervocalic affricates in present-day Hungarian. *Annual Report of the Institute of Phonetic* 8. University of Copenhagen, Copenhagen, 129–131.
39. Intra- and interlingual specifics of distribution phenomena in spontaneous speech materials. *Annual Report of the Institute of Phonetic* 8. University of Copenhagen, Copenhagen, 1–9.

1975

40. A beszédhang minőségének mérése. *Nyr* 99: 469–473. (Társszerzők: Kassai Ilona és Olasz Gábor.)
41. A beszéd kutatás eredményeinek visszfényei az anyanyelvoktatás reformjának szemléletében. *Magyartanítás* 18: 118–122.
42. *A szünet mint funkció*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 143. Budapest. (Társszerző: Sallai János.)

43. Buda: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. *Nyr* 99: 90–91.
44. Fónagy: Füst Milán, *Örökség – Dallamfejtés*. *NyK* 77: 303–307.
45. Magánhangzóközi affrikátáink természetéről. *MNy* 71: 432–438.
46. Markedness in the light of distribution phenomena of distinctive features. *Abstracts of Papers*. 8th int. Congr. Phonetic Sciences, Leeds. Univ. of Leeds Press, Leeds, 281.
47. Szociolingvisztika: a társadalom nyelvhasználatának tudománya. *Nyr* 99: 205–218.

1976

48. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
49. Acoustic cues for voice quality features: 8th Acoustic Conference. *Az Optikai, Akusztikai és Filmtechnikai Egyesület Kiadványai* 6/5. Budapest, 1–4. (Társszerző: Hirschberg Jenő.)
50. Die Rolle der akustischen Analyse in der Diagnostik pathologisch veränderter Säuglingsstimmen. *Proceedings 16th int. Congr. Logopedics and Phoniatrics*. Interlaken, Basel, 171–177. (Társszerző: Hirschberg Jenő.)
51. Emfázis és fonológiai rendszer viszonyához. *NyK* 78: 475–478.
52. Hangrendi kivételek értelemmegkülönböztető színeváltozásáról. *MNy* 72: 95–97.
53. Intra- and interlingual specifics in distribution phenomena. *ALH* 26: 67–76.
54. Papers in interdisciplinary speech research. *NyK* 78: 208–209.
55. Re-zitationen – positiv und negativ. Dombrady, G. S.: *Äusserungen*. Hamburg 32–33.
56. Szabálytalan beszéd folyamatok szabály jellegű jellemzői: Wacha Imre–Molnár József (szerk.): *A beszéd szimpózium magyar előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 139. Budapest, 74–76.
57. The Hungarian–English Contrastive Linguistics Project Working Papers 1–4. & 6. *NyK* 78: 200–204.
58. Über technische Möglichkeiten der Messung der Stimmqualität des Sprechers: Stock, E., Suttner, J. (eds.): *Sprechwirkung*. Halle, 104–106.

1977

59. A „felsikló” hanglejtésforma létrejöttének magyarázata a hanglejtésképzés módozatai alapján: Bolla Kálmán (szerk.): *Fonetika 77. Vizsgálatok a hangtan köréből*. Budapest, 44–46. Ugyanez: *Magyar Fonetikai Füzetek* 1: 104–107.
60. Deme–Ferenczy–Grétsy–Szathmári–Wacha: A rádióbemondó beszéde. *MNy* 73: 117–119.
61. Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban. *Nyr* 101: 482–490.

1978

62. A beszéd és az írás: Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvünk világa*. Budapest, 20–22.
63. A kifejezési szint tipológiájának lehetőségéről (magyar–svéd dallamösszevetés alapján). *ÁNyT* 12: 233–241.
64. A magyar hangtan válogatott bibliográfiája. *NyK* 80: 238–239.
65. Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. A nyelv hangdomíniuma. *MTA I. O K* 30: 132–136.
66. Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. A nyelv hangdomíniuma. *NyK* 80: 437–442. (Társszerző: Bolla Kálmán.)
67. Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. A nyelv hangdomíniuma. *ALH* 28: 378–382.
68. Décsy: Sprachherkunftsforchung I. *NyK* 80: 252–255.
69. Az ’elvonat’ fonéma definíciói. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2: 24–30.

1979

70. A hangtulajdonságok felhasználásának rétegei. *Magyar Fonetikai Füzetek* 3: 14–18.
71. *A szó válsága*. Gondolat Kiadó, Budapest.
72. A szünet és a junktúra. *Magyar Fonetikai Füzetek* 4: 7–32.
73. Defining the phoneme: phenomenological aspects. *Proceedings 8th int. Congr. Phonetic Sciences*. Copenhagen, I. 320.
74. Hangtani egyetemes egységek kutatásáról. *MNy* 75: 395–405.

1980

75. *A magyar beszédhangok képzése*. 964. sz. hangosfilm. Tanért, Budapest. Szakanyag. (Társszerzők: Montágh Imre, Wacha Imre.)
76. Davidsen-Nielsen: Neutralization and archiphoneme. *ALH* 30: 406–408.
77. Egyetemes fonetikai–fonológiai egységek kutatása és értéke az interlingvális fonológiai összevetésben. *Magyar Fonetikai Füzetek* 5: 29–39.
78. *Eljárás és kapcsolási elrendezés különösen csecsemők és kisdetek sírási és köhögési hangjainak, valamint légzési zörejeinek tipológiai meghatározására*. (Hirschberg Jenővel és Olaszy Gáborral közösen.) A találmány NSzO jelzete: A 61 5/00 G 01 1/14. A bejelentés napja: II. 28.
79. Kassai: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. *NyK* 82: 415–418.
80. „Korunk kommunikációs zavarai”. *Nyr* 104: 494–502.
81. Nagy: Kriminallisztikai szövegnyelvészet. *Nyr* 104: 512–513.
82. What can be said and what will be understood? Tarnóczy Tamás, Vicsi Klára (eds.): *Proceedings Symposium on Speech Acoustics. 'Speech Recognition by Human and by Machine'*. Budapest, 135–139.

1981

83. Az anyanyelvoktatás valóságfüggőségéhez: Szende Aladár (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai*. Budapest, 118–122.
84. *Elmenni elmehetek...?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése*. *MNy* 77: 141–148. (Társszerző: Kozma Endre.)
85. Goldziher Ignác: A középkori muszlim és zsidó filozófia: Goldziher Ignác, *Az iszlám kultúrája*. Gondolat: Budapest, 865–921. (Fordítás.)
86. Nordenstreng: Közlélelmélet. *Nyr* 105: 373–374.
87. Vértes O. András 70 éves. *MNy* 77: 505–506.
88. Vértes O.: A magyar leíró hangtan története. *Nyr* 105: 486–488.

1982

89. A hangtani kutatások eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban. *Nyr* 106: 452–462.
90. A levegőnyomás szerepe a hangképzésben: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró hangtan köréből*. Budapest, 67–69.
91. A mai magyar nyelv fonémái: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró hangtan köréből*. Budapest, 233–265.
92. A nyelvi közlés zavarainak alapkategóriája: az általánossal való helyettesítés. *Magyar Filozófiai Szemle* 26/4: 506–539.
93. Criteria of speech research in the explanation of language acquisition processes. 8. *Akusztikai Kollokvium. Előadások*. Budapest, 322–326. (Társszerzők: Gósy Mária és Kassai Ilona.)
94. Merlingen: Artikulation und Phonematik des H. *ALH* 32: 199–201.

95. *Pathological cry, stridor and cough in infants.* Akadémiai Kiadó: Budapest. (Társszerző: Hirschberg Jenő.)
96. Többértelműség és célzás. *NyK* 84: 203–220.

1984

97. Az akusztika szerepe a nyelvészeti kutatásokban. *Kép- és Hangtechnika* 30: 81–83.
98. Décsy: Global linguistic connections. *Nyr* 108: 548–549.
99. Décsy: Sprachherkunftsforchung II. *NyK* 86: 460–461.
100. Elemi beszédesemény és fonéma. *ÁNyT* 15: 293–302.
101. Lüdtke: Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels. *NyK* 86: 284–289.

1985

102. A valóságfeltárás zavarai a közlésben: Hárdi István, Vértes O. András (szerk.): *Beszéd és mentálhigiéne.* Budapest, 75–78.
103. Gósy: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. *Nyr* 109: 118.
104. Olaszy: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. *Nyr* 109: 499–500.
105. On the sound pattern of Hungarian. *UAJb–Uralic-Altaiic Yearbook* 16: 1–32. (Társszerző: Beöthy Erzsébet.)
106. *Pathologische Schreistimme, Stridor und Hustenton im Säuglingsalter.* S. Fischer Verlag: Stuttgart, New York und Akadémiai Kiadó, Budapest. (Társszerző: Hirschberg Jenő.)
107. Spectral phonocardiography: on a new interpretation model in heart sound analysis. Kékes Ede, Martos Lajos (eds.): *Proceedings 4th European Conference on Mechano-cardiography.* Budapest, 49. (Társszerzők: Bányai Ferenc, Olaszy Gábor, Simó Gábor.)

1986

108. A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban: Szende Aladár (szerk.): *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére.* Budapest, 219–35.
109. Beöthy: Hongaars – Fundamentele Grammatica voor Nederlandstaaligen. *Hungarian Studies* [Amsterdam] II: 283–4.

1987

110. *Megérthetjük-e egymást? – Korunk kommunikációs zavarai.* Gondolat Kiadó, Budapest.
111. On communication disorders in everyday language use: abstract perspectives and overgeneralisation. *Annales URE–Sectio Linguistica* 17: 236–273.
112. Phonemic status, phonetic change and morphophonemic alternations. *Proceedings 11th int. Congr. Phonetic Sciences.* Tallinn, II. Tallinn, 411–414.
113. Spectral phonocardiography: on a new interpretation model in heart sound analysis. Kékes Ede, Martos Lajos, Mihóczy László (eds.): *Non-invasive Cardiology.* Budapest, 449–451. (Társszerzők: Bányai Ferenc, Olaszy Gábor, Simó Gábor.)

1988

114. *A Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
115. A note on morphophonological alternations in Hungarian. *UAJb-Ural-Altaic Yearbook* 60: 177–182.
116. A project report on the investigation of communication disorders in everyday language use. Nuyts, J. (ed.): *IPrA Survey of Research in Progress*. Wilrijk, 94.
117. A szegmentumsor időszerkezetének egy problémája: a lazítás szerepe. *Műhelymunkák* 5: 31–64.

1989

118. *A Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
119. On how we speak when we speak as we speak (Multi-layer *PR* and [post]-postlexical processes in Hungarian). *ALH* 29: 225–272.
120. Phonematik des Ungarischen: Simultane Vokalsysteme und Probleme des Konsonantismus. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 9. Hamburg, 184–185.
121. Phonological representation and global programming. *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* 21: 132–135.

1990

122. *A Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
123. A politikai kultúra néhány nyelvhasználati–pragmatikai vonatkozása (1957–1988). *Nyr* 114: 22–30.
124. G. S. Dombrady. *Stadium* 3/4: 34 és 111.
125. Géza S. Dombrády: Versek. *Stádium/Stadium* III/4: 109–111. (Fordítás.)
126. Hommage à Iván Fónagy. *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* 21: 133–141.
127. Lazítási folyamatok a köznyelvben. Balogh Lajos, Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 3. Budapest, 182–188.
128. LINGUA POLITICA CUM VOLUNTATE FALSUM ENUNTIANDI. *Holmi* 2: 244–252.

1991

129. A japán irodalom kincsháza. *Stádium/Stadium* IV/3: 30–36, 61–63. (Dombrády Gézával, fordítás.)
130. *A Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
131. A psycholinguistic interpretation of pauses in spontaneous utterances (spoken by normal and schizophrenic subjects). *ALH* 40: 449–465. (Társszerző: Sallai János.)
132. Can markedness be defined more positively? Bahner, W, Schildt, J., Viehweger, D. (eds.): *Proceedings 14th int. Congr. Linguists*. Berlin, I. Berlin, 543–545.
133. Géza S. Dombrády: Agressziogrammák. *Stádium/Stadium* IV/2: 80. (Fordítás.)
134. Géza S. Dombrády: Agressziogrammák. *Stádium/Stadium* IV/4: 63–66. (Fordítás.)
135. Lenition processes and Global Programming Principle. *Proceedings 12th int. Congr. Phonetic Sciences*. Aix-en-Provence, 5. Aix-en-Provence, 126–129.
136. On communication disorders in everyday language use: A sketch of typology. *Annales URE Sectio Linguistica* 22: 249–290.

137. On temporal pattern distortions in present-day Hungarian. Gósy Mária (szerk.): *Temporal Factors in Speech*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1–26.
138. On two tendencies in distorting state-descriptions in present-day Hungarian. *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* 23: 1–25.
139. Rose Ausländer: Versek. *Stádium/Stadium* IV/4: 61–62. (Fordítás.)

1992

140. A japán irodalom kincsesháza. *Stádium/Stadium* V/1: 67–74, 61–63. (Dombrády Gézával, fordítás.)
141. A *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
142. Géza S. Dombrády: Versek. *Stádium/Stadium* V/4: 41–421. (Fordítás.)
143. Kontra-Várad: Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric. *Nyr* 116: 233–237.
144. *Phonological representation and lenition processes*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

1993

145. A Horger-törvény és a szótagkivetés a mai magyarban. Horváth Katalin, Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. Budapest, 173–179.
146. A *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
147. A szekvencia időszerkezetének torzulása a köznyelvi beszéd lazítási folyamataiban. *NyK* 91: 3–48.
148. A zsámbéki modell (Javaslat az informatikai alapú, kétfokozatú tanítóképzés bevezetésére). *Iskolakultúra* 3/12: 61–71. (Társszerzők: Bencze Lóránt, Sípos Lajos, Csébfalvi Károly.)
149. Kemény: Normatudat – nyelvi norma. *Nyr* 117: 242–245.
150. Vezetéknevek morfológiai különállásáról. *Névtani Értesítő* 15: 295–297.

1994

151. A *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* című kiadványsorozat szerkesztése
152. Do historical changes repeat themselves? (On historical Two-Open Syllable Shortening and present-day Fast-Speech Syllable Elision in Hungarian). *ALH* 42: 63–74.
153. Hungarian (Illustrations of the IPA). *International Journal of Phonetics* 4: 91–94.

1995

154. *A beszéd hangszerelése. (Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben)*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
155. *A johalal és a zypazzon*. A magyar nyelv történeti nyelvtana. *BUKSz* 7: 183–188.
156. Fülel-Szántó: A verbális érintés. *Nyr* 109: 419–421.
157. Média: tények és tendenciák. *Harmadik Part* 20–21: 42–45.
158. Mutasd meg Poisson-eloszlásodat, s megmondom, ki vagy. *Magyar Tudomány* 40: 468–470.

159. Reference and socially controlled knowledge. Richard A. Geiger (ed.): *Reference in Multidisciplinary Perspective: Philosophical Object, Cognitive Subject, Intersubjective Process*. Hildesheim/Zürich/New York, Georg Olms Verlag, 387–404. (Társszerző: Bencze Lóránt.)
160. Spontán közlések beszédszüneteinek pszicholingvisztikai értelmezése. *ÁNyT* 18: 215–228. (Társszerző: Sallai János.)

1996

161. A betiluai Judit keze. (Variáció egy Gustav Klimt-témára.) Bánki Judit (szerk.:) *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 162–167.
162. *A jelentés alapvonalai. (A jelentés a nyelvi kommunikációban)*. Corvinus, Budapest.
163. A média önreflexiójának egy elméleti félreértése: **Média = hatalom*. R. Molnár Emma (főszerk.), Galgóczi László, Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, Szeged, 323–329.
164. Affrikáták – pörön kívül. II. Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Janus Pannonius Tudományegyetem–PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 283–289.
165. Hangsúly és hanglejtés. Sipos Lajos (főszerk.): *Pannon Enciklopédia*. Dunakanyar 2000, Budapest, 122–123.

1997

166. „... hiába fel ne vedd!” Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 398–405.
167. *Alapalak és lazítási folyamatok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
168. Információvesztés morfolexémikus változatok kialakulásában. (Egy Telegdi-tétel megközelítései.) *NyK* 95: 193–200.
169. Insights from the negative: the metaphors of 'Father' in Hungarian oaths and invective formulas. *LAUD Working Papers*. Series A: General & Theoretical Paper N° 405. Gerhard-Mercator-Universität: Duisburg, 1–9.
170. Kiefer (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. *NyK* 85: 245–256.
171. Stylized raise: A new device for structure building in Hungarian. *Fónagy-Emlékkülés*. Budapest, május 7–9.

1998

172. A szerkezeti tagolás változása a mai magyar beszédközlésben. Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, Szeged, 27–30.
173. A természetes fonológia és magyar alkalmazásai. *ÁNyT* 19: 137–164.
174. Kertész: Heuristik der deutschen Phonologie. Eine elementare Einführung in Strategien der Problemlösung. *ALH* 45/3–4: 404–408.
175. Miért nem változik egy fonéma (fonológiai) önazonossága, ha a beszédben megváltozik képviseletének individualitásfoka? Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 89–93.
176. Montée stylisée: un nouveau moyen de structurer la phrase en hongrois. Imre Szabics (red.): *Actes des Rencontres en l'honneur d'Iván Fónagy*. Revue d'Études Françaises 3. Budapest, 19–23.

177. Paszternák *Hamlet*-arcai – magyar tükörben. Mayer Erzsébet (szerk.): *A szem és a fül varázsa*. Soknyelvűségért Alapítvány: Budapest, 42–53. (Társszerző: Mayer Erzsébet.)
178. Paszternák *Hamlet*-arcai – magyar tükörben. Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK: Budapest, 393–401. (Társszerző: Mayer Erzsébet.)
179. Upside-down metaphors of 'Father'. (The case of Hungarian oaths and invective formulas.) Biebuyck, Benjamin, René Dirven and John Ries (eds.): *Faith and Fiction. Interdisciplinary Studies on the Interplay Between Metaphor and Religion*. Peter Lang: Frankfurt am Main, Bern, Wien, London and New York, 83–96.

1999

180. A szótag a köznapi beszéd lazítási folyamataiban és a történeti változás tükrében. Kassai Ilona (szerk.): *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. Budapest, 63–83.
181. Simultane Vokalsysteme und Probleme des Konsonantismus: Phonematik des Ungarischen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 21–22: 213–217.
182. Valaczkai: Atlas deutscher Sprachlaute. *Modern Filológiai Közlemények* I/2: 138–141.

2000

183. Állapot és változás kategóriái a mai magyar nyelvben. <http://www.nytud.hu/mtanyio/Pro2000.htm>, szende.rtf
184. *Hozzászólás és alternatívák a 'Zsámbéki Modell II.: A pedagógusképzés reneszánsza (kihívások, jövőkép, stratégia)' című témavázlathoz és koncepcióhoz*. Budapest, 2000. június. 1–4. Szakanyag.

2001

185. A *j* kérdése: rendszerhely, fonotaktikai pozíció és történeti változások. Andor József, Szűcs Tibor és Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport: Pécs, 225–236. (Társszerző: Cser András.)
186. Normakövetés a nyelvleírásban és változás a nyelvben. Bartha Magdolna, Stephanides Éva (szerk.): *A nyelv szerepe az információs társadalomban*. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásainak válogatott gyűjteménye. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 417–420.
187. Szépe Judit: Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. *NyK* 98: 42–47.

2002

188. Elemzés és újraelemzés: alapszerkezetek áthallásai redukált formákban. Fóris Ágota, Kárpáti Eszter és Szűcs Tibor (szerk.): *A nyelv nevelő szerepe*. Lingua Franca Csoport, Pécs, 315–317.
189. Hangsúly és hanglejtés. Sípos Lajos (főszerk.): *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Magyar Könyvklub, Budapest, 164–166.
190. Hangtan 2002: Az elágazó ösvények kertje. Előadás a „Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia” című konferencián. (Debrecen, április 12.) Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Nyomdája, Debrecen, 99–110.
191. *Közügy*. *Valóság* 45/2: 24–33.
192. Meghasonlítás és áthidalások a hangtanban. *MNy* 98/4: 432–441.

193. *Pragmatika. Alapfogalmak és keretelméletek.* PKE BTK, Piliscsaba. Egyetemi jegyzet.
194. *Szövegnyelvészet. Műveleti megközelítés.* PKE BTK, Piliscsaba. Egyetemi jegyzet.
195. The question of [j]: systemic aspects, phonotactic position and diachrony. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 12/1: 27–42. (Társszerző: Cser András.)

2003

196. 'Műveleti megközelítés' a szekvenciaszervezés fonológiájában. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia a gyakorlatban.* Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen, 165–180.
197. A magyar felsőoktatás hajmeresztő jövőképe. *Magyar Nemzet* 66: augusztus 29., 6. (201. szám)
198. Spontán közlések beszédszüneteinek pszicholingvisztikai értelmezése. In: Gósy Mária – Menyhárt Krisztina (szerk.): *Szöveggyűjtemény a fonetika tanulmányozásához.* Nikol, Budapest, 243–256. (Társszerző: Sallai János.) – Újra közlés, I. *ÁNyT* 18: 209–222.
199. Utak a magyarhoz. In: Újváry Gábor (főszerk.): *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században.* Balassi Bálint Intézet, Budapest, 123–127. (Társszerző: Szépe Judit.) – Eredetileg: Utak a magyarhoz. (Újabb nyelvleírási modellek és alkalmazásaik.) Előadás a Balassi Bálint Intézet által rendezett szimpóziumon. (május 31.)

2004

200. *Csuklik, kotlik, hámlik.* Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről. *MNy* 100: 358–367. (Társszerző: Szépe Judit és Gerstner Károly.)
201. Ellentmondás és logika a tudománypolitikában. *Magyar Nemzet* 67: augusztus 10., 6. (208. szám)
202. Elvek és indulatok a tudományban. *Magyar Nemzet* 67: március 27., 32. (75. szám)
203. Hogyan nyúljon a nyelvész a nyelvhez? *Édes Anyanyelvünk* 26/4: 4. (Társszerző: Szende Virág.)

2005

204. Szende Tamás vallomása pályájáról. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 66. Szende Tamás.* Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 5–14.

2006

205. *Acoustic and Imaging Analysis of Pediatric Airway: Cry, Stridor, and Cough.* Plural Publishing Inc., San Diego (California). (Társszerző: Hirschberg Jenő, Peter J. Koltai, Illényi András.)

A szótó fogalmának alakulása az európai nyelvtudomány történetében a 19. századig

CSER ANDRÁS

Köztudomású, hogy az ókori görög és római, valamint a középkori (a latinra összpontosító) grammatikai gondolkodásban nem létezett morfológia, csak „szótan”, hiszen a szavakon belül nem ismertek fel nyelvtani *szervezetet*, kizárólag a szavak nyelvtani *tulajdonságait* vizsgálták. A ragozásokat és a szóképzést mint alakváltozatok csoportját mutatták be, nem próbáltak a többhelyütt mutatkozó alaki és funkcióbeli egybeesések alapján olyan egységeket fölláítani, amelyek a teljes szóalakok nyelvtani összetevőiként lettek volna elemezhetőek. Bár a középkor vége felé némely grammatikai kéziratban a paradigmák leírása olyan kivételes következetességet mutat, amely már-már egy implicit tő–toldalék felosztásra utal, a nyelvtani reflexióban mégsem jelennek meg az elemzésnek ezek az eszközei.

Az ókori grammatikák némelyike ismerte a *thema/θέμα* fogalmát. Ennek eredeti jelentése ’kiindulópont’, etimológiailag a *τίθημι* igével függ össze. Konkrét alkalmazása a retorikában jellemző, ahol egy beszéd kiinduló problémáját jelölték vele, vagyis azt a helyzetet, tényállást, amely a beszéd elmondására az alkalmat jelentette és egyszersmind annak „témáját” nyújtotta. Használták még az asztrológiában is az égitesteknek egy ember születésekor fönnálló konstellációjára (amely tehát az illető életének egyfajta kiindulópontját adja). A *thema* fogalmát (latinra néha *positio*-ként fordítva) a nyelvtani munkákban ’kiinduló alak’ értelemben használták, tehát olyan szavakra, amelyből más szavak/szóalakok származnak. Mind a ragozási paradigmáknál, mind a szóképzésben előfordul a használata. Az előbbinél az igék jelen idejű egyes szám első személyű alakja, a névszóknál az egyes számú alanyeset volt a *thema*. Az utóbbira, a derivációs alkalmazásra vehetünk egy példát Cassiodorustól, a késő ókori tudóstól:¹

„*Appellativorum nominum sunt species XXVII; sunt enim corporalia, ut lignum, et marmor; sunt incorporalia, ut honor, medicina; sunt primae positionis, hoc est unde derivativa et diminutiva veniunt, ut schola, scholasticus, scholasticulus... Sunt autem diminutiva specie quae idcirco specie putata sunt diminutiva, quia quasi diminutivorum nominum speciem gerunt, ut fabula, macula, tabula, ferula; ideo autem non sunt iure diminutiva fabula, macula, tabula, ferula, quia horum non invenitur prima positio.*”

„A közneveknek huszonhét fajtája van. Vannak ugyanis fizikai létezőt jelentők, mint a *lignum* ’fa’ vagy a *marmor* ’márvány’, vannak nem fizikai létezőt jelentők, mint a *honor* ’becsület’ vagy a *medicina* ’gyógymód’; vannak **kiinduló alakok**, azaz olyanok, amelyekből származtatott és kicsinyített szavak erednek, úgymint *schola* ’iskola’ [amelyből ered a] *scholasticus* ’diák’ és a *scholasticulus* ’diákocska’... Vannak kicsinyített alakok, amelyeket azért tartanak kicsinyített alakoknak, mert a kicsinyített főnevek formáját hordozzák, úgymint *fabula* ’mese’, *macula* ’folt’, *tabula* ’tábla’, *ferula*

¹ *Commentarium de oratione et de octo partibus orationis M. Aurelio Cassiodoro attributum*. Patrologia Latina 72. kötet 1219–1240. hasáb. A Migne-féle kiadás központozását megtartottuk, a kiemelések tőlünk származnak. Itt jegyezzük meg, hogy a Forcellini-féle nagyszótárban a *thema* szó nyelvtani értelmezésénél mind a megadott jelentés, mind a hozzáfűzött megjegyzés téves, ugyanis ebbe a szóba, valamint az illusztrációként felhozott ókori szöveghelybe a modern tőfogalmat kívánja beleolvasni. A *Thesaurus Linguae Latinae*-ban a *thema* címszó még nem készült el, mint ahogy a *positio* sem.

'pálca'; jogosan azonban nem tarthatók kicsinyített alakoknak ezek: *fabula*, *macula*, *tabula*, *ferula*, mert nem található hozzájuk tartozó **kiinduló alak**."

A *radix* mint nyelvtani terminus a héber grammatikai hagyomány humanista átültetése nyomán jelent meg az európai nyelvészeti gondolkodásban az 1500-as évek első felében. A 16. század folyamán néhány nyelvtani munkában már fel-felbukkan, és kimutatható, hogy igen hamar egybemosódott benne két fogalom, a héber grammatika tőfogalma (azaz a nyelvtanilag–etimológiailag összetartozó szó[alak]csoport közös magva, a valóságban a perfektum egyes szám 3. személyű igealakja) és a paradigma kiinduló alakjának a görög grammatikából örökölt terminusa, a *thema*. A két terminus használatában már a kezdet kezdetén elvész mindennemű különbség, ami azért sem meglepő, mert a héber nyelvtan *radixa* szintén kiinduló alakként működött a német humanisták által közvetített, Qimchire és végső soron az arab grammatikusokra visszamenő hagyományban. Szenczi Molnár Albert *Nova grammaticájában* (1610), az első magyar nyelvtanban, egyúttal — tudomásunk szerint — az első magyar szerző által írott munkában, amelyben ezek a fogalmak egyáltalán megjelennek, szinte mindig *thema vel radix* formában járnak együtt, Szenczi tehát még ki is emeli szinonim voltukat.²

A tő fogalma a 16. században imitt–amott megjelenik az európai nyelvtani munkákban, de következetes alkalmazásával szinte sehol nem találkozunk. A 17–18. században a helyzet megváltozik, a szavak elemzésének módszere és elméleti apparátusa jelentős fejlődésen megy keresztül és lényeges kérdéseket vet föl. A német grammatikusok között már az egyik legkorábbi, Laurentius Albertus (*Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*, 1573) egyszótagos gyökökből (*Wurzel*) vezeti le a szóalakokat, ám Schottelius volt az (1641 és 1676 között több műben), aki nagy alaposággal és hatalmas lelkesedéssel végezte a szavak nyelvtani elemzését, egész tudományos tevékenysége egyik sarokkövévé téve meg azt. A szóalakokat három részre tagolta: a *Wurzel* vagy *Stammwort* a mai értelemben vett abszolút tövet jelentette, a *Hauptendung* nagyjából a képzőknek, a *zufällige Endung* pedig a ragoknak felelt meg. A szóalakok minden része besorolható kell, hogy legyen a három osztály valamelyikébe, ha pedig mindhárom osztály teljes leltárját elkészítettük, akkor előttünk áll a nyelv teljes *Grundrichtigkeitje*. Az itt felsoroltak Schottelius számára nem egyszerűen elemzési eszközök, amint azt az alábbi idézet is bizonyítja:³

„Illa analogica natura, seu potius fundamentalis linguae ratio exurgit... ex mirabili illo monosyllabico artificio, cui tota linguae structura innititur... Sunt enim omnes radices monosyllabae, itidem omnes derivandi terminationes, omnes itidem casuum, generum, numerorum, modorum et comparationum formationes; tota denique lingua innititur fundaminibus seu columnis monosyllabice; et ex harum monosyllabarum infinita consociatione proveniunt tot vocabulorum millia, omnia virili sono constantia et inter se discreta... Si nos Germani hoc naturale, genuinum et solidissimum fundamentum attenderimus, et omnes vocum affectiones ad huius naturalem normam ordinauerimus, procul omni dubio maxima incertitudinis parte omnem hanc nostram linguam liberabimus.”

„A nyelv analógiás természete, avagy inkább alapvető elve... abból a csodálatos egyszótagos szerkezetből emelkedik ki, amelyen a nyelv egész felépítése nyugszik... Ugyanis minden gyök egy szótagú, hasonlóképpen a képzők, és hasonlóképpen az esetek, a nemek, a számok, a módok és a fokozás kifejezőelemei; végső soron a nyelv teljes egészében egyszótagos alapokon avagy oszlopokon nyugszik; és ezeknek az

² Mivel ebben a dolgozatban tudománytörténeti szempontból nézzük a kérdést, mi magunk sem teszünk terminológiai különbséget gyök és tő között.

³ Schottelius levele Lajos herceghez, idézi Jellinek (1913: 137).

egyszótagos elemeknek a végtelen társulásaiból áll elő a sok ezer szó, amelyek férfias, határozott hangalakkal bírnak, és egymástól különböznek... Ha mi, németek erre a természetes, eredeti és igen szilárd alapra tekintettel leszünk, és a szavak minden tulajdonságát annak természetes mércéjéhez szabjuk, nem lehet kétség felőle, hogy ezt a mi egész nyelvünket a bizonytalanságtól túlnyomó részben meg fogjuk szabadítani.”

A szótó fogalmának használata Schotteliusnál ugyanúgy, mint sok más kora újkori grammatikusnál, szorosan kötődik gyakorlati kérdésekhez, amelyek a nyelv ilyen szempontú elemzését eleve valamilyen okból szükségessé tették. Az egyik ilyen kérdés a normatív nyelvváltozat megválasztása volt, a másik pedig a helyesírásé. A két kérdés természetesen nem vált el egymástól abban az időben. A fenti idézet végén szereplő „bizonytalanság”, melyet Schottelius a gyökök feltárásával eloszlítani remélt, pontosan ezekre a kérdésekre utal. A helyesírás tekintetében a jelentősége egészen nyilvánvaló, hiszen itt rejlenek a szóelemző írásmód elvi alapjai: Schottelius szerint a szavak tövét a szó minden alakjában változatlan formában kell feltüntetni (paradigmatikus szempont, ha úgy tetszik), elválasztani pedig nem szabad (szintagmatikus szempont). Érdekes megjegyezni, hogy a szóelemző írásmód elvi kifejtése és következetes alkalmazása magyar földön is ebben az időben jelenik meg Geleji Katona István munkáiban („jegy, jegyzés, jegyzeni; nem jedzeni, mert a’ themaja nem jed, hanem jegy” *Magyar grammatikatska* (1645) IX).

A 17. század folyamán, ahogyan a gyök fogalma teljes polgárjogot nyert a nyelvtudományban, és elkezdtek kibontakozni tudományos és filozófiai következményei, továbbá ahogyan a nyelvészet egyéb területei is fejlődtek, sorra merültek fel a megválaszolásra váró kérdések. Az első ezek közül az volt, hogy a gyök egy nyelven belül értelmezendő-e, vagy inherensen komparatív fogalom. Mivel szokás volt egyes nyelveket más nyelvekből származtatni, egészen természetes módon adódott a kérdés, hogy a gyökök vajon melyik nyelvhez tartoznak. Ebben a szellemben tett különbséget a Gyulafehérvárott is tanító Alsted *Encyclopediájában* (1630) a *radix a priori* és a *radix a posteriori* között. Az előbbi olyan gyököt jelentett, amelyet egyáltalán nem lehet másra visszavezetni, az utóbbi olyat, amely egy nyelven belül ugyan gyökként viselkedik, tehát más szavak rá vezethetők vissza, ugyanakkor azonban maga is egy másik nyelv adott gyökéből származik. Ilyen módon tehát a görög *πατήρ* *radix a priori*, hiszen semmi másra nem vezethető vissza, a latin *pater* viszont *radix a posteriori*, hiszen más latin szavak alapjául szolgál (pl. *patrius*), ugyanakkor maga is a görög *πατήρ*-ből származik. A gyök fogalmának komparatív értelmezése a 19. században kezd kiteljesedni, amikor az összehasonlító nyelvészet megindul a „nagykorúsodás” útján. A 17–18. század folyamán még nem dolgozták ki ennek sem az elméletét, sem a gyakorlatát.

A másik fölmerülő kérdés a gyökök és a származékszavak történeti viszonyát érintette. A gyök eredetileg praktikus leíró segédeszköze volt a grammatikának, és nem több. Mihelyt azonban szélesebb körben elterjedt az alkalmazása, természetes módon adódott az a következtetés, hogy mivel a származékok valamilyen értelemben a gyökből keletkeznek, időben is későbbiek kell, hogy legyenek ahhoz képest. Bár már Arisztotelész világosan megkülönböztette a fogalmi és az időbeli egymásra következés viszonyát, ez nem gátolta meg a nyelvtudósokat abban, hogy a kettőt ismét összekeverjék. Ezen csodálkozni különösebben nincs okunk, hiszen maga a történeti tudatosság, pláne a múlt módszeres és elvileg megalapozott kutatása is egy lassú időbeli folyamat eredményeképpen bontakozott ki; a nyelv vizsgálata esetében pedig teljesen nyilvánvaló, hogy a történeti és az elméleti („filozófiai”) vizsgálat között a 19. századig nem húztak egyértelmű határvonalat (ehhez l. Telegdi kitűnő tanulmányait (1966, 1967) erről a kérdéstről annak 19. századi vonatkozásában). A magyarra leginkább ható német nyelvtudományban eme kérdés megoldásaiban két mérföldkövet jelölhetünk ki egyfelől a főntebb említett Schottelius, másfelől a száz évvel később alkotó Mázke nyelvtani munkáiban (1776 és 1780). Schottelius nem tisztán leíró értelemben használta a gyököt mint a gyakorlati

nyelvtan eszközét, ugyanakkor sosem válik egészen világossá, hogy milyen „történeti” elképzelése volt a nyelv kialakulásáról. Mázke már szükségét érezte az éles fogalmi elhatárolásnak, így megkülönböztette egymástól a *Grundsilbét* és a *Stammwortot*. Az előbbi felel meg a gyakorlati nyelvtan értelmében vett gyöknek, azaz a szóalakok toldalékoktól megfosztott „magvát” jelenti, az utóbbi viszont az a gyökszó, amelyből a Grundsilbe és végső soron annak minden származéka levezethető. Az *erröten* szó Grundsilbéje például a *röt*, hiszen ezt kapjuk, ha mind a prefixumot, mind az összes lehetséges szuffixumot eltávolítjuk; Stammwortja pedig a *rot*, hiszen az egész szócsalád végső soron erre megy vissza. Az előbbit következetesen szinkrón értelemben veszi Mázke, míg az utóbbi diakrón értelmezést is kap. A gyökök kutatásának történeti vetülete voltaképpen ezzel kapja meg azt a hangsúlyt, amely azután oly nagy mértékben meghatározza nyelvészeti alkalmazását a 19. században.

A harmadik kérdés, amely a gyökök státuszát és értelmezését érinti, és amely természetesen szorosan összefügg az előző kettővel, a toldalékokra vonatkozik. Ha a szavak elhatárolható magva a toldalékoktól megfosztott, lecsupaszított forma (akár konkrétan létező alak, pl. az igék felszólító módja vagy a főnevek alanyesete, akár önálló szóként meg nem jelenő, elvont alak), és ezt gyöknek nevezzük, vagy valamilyen gyökre vezetjük vissza, akkor mit kezdünk a toldalékokkal? Ugyanebben az elméleti–történeti konstrukcióban mi az ő helyük? Erre a kérdésre két irányban kezdtek választ keresni.

Az egyik elképzelés szerint az „ősidőkben” a gyökök voltak a szavak, *flexio* nem létezett, az csak egy későbbi „kinövése” a szavaknak. Ennek az elképzelésnek a forrása — legalábbis a kora újkorban — Julius Caesar Scaliger *De causis linguae latinae* című munkája volt (1540). Scaliger határozottan állítja, hogy az ősidőkben nem volt ragozás vagy szóképzés, nem voltak végződésesek. A 17. századi Gerard Johannes Vossius szerint (*De arte grammatica*, 1635) a görög nyelv eredetileg egyszótagos volt, ragozások nélkül. A 18. században már teljesen általánosnak nevezhető az egyszótagos ősnyelvek elmélete, Diderot-tól Horne Tooke-ig sokan fejtették ki ilyen értelmű nézeteket. Ennek az elképzelésnek a hatása Friedrich von Schlegelen (*Über die Sprache und Weisheit der Indier*, 1808) és az őt követő „organikus” nyelvelméleten is jelentkezik, amennyiben a szavak nyelvtani módosulásait a gyök valamifajta kinövéseiként értelmezték.

A másik elképzelés szerint a nyelvtani toldalékok önálló szavakra vezethetők vissza, tehát végső soron ők is eredeti gyökökből származnak, de önállóságukat elvesztve idővel más szavakhoz tapadtak, azok „függelékeiként”. Ez az elképzelés, szemben az előzővel, megfigyeléseken (is) alapult. Észrevették, hogy a sémi nyelvekben az alanyra utaló igeragok igen sok hasonlóságot mutatnak az önálló névmásokkal (arab *anta* ~ *fa^calta* vs. *anti* ~ *fa^calti* stb.). Ismerték azt a végső soron Arisztotelészre visszamenő és a 17. századi univerzalisták (pl. a Port Royal-iskola) által markánsan képviselt nyelvelméleti hagyományt, amely a létigét tételezi a ragozott igealakokban (*βᾶδιζει* = *βαδίζων ἐστί*; *Petrus vivit* = *Petrus est vivens*), és természetesen ismerték a latin és a görög nyelvek körülírt igealakokban nem szükölködő nyelvtanát (nem beszélve az európai népnyelvekről). A 18. század elején Wachter *Glossarium Germanicum*ában (két kötet, 1727 és 1737) a német képzőket (úgy mint *-heit*, *-lich*, *-tum*) önálló szavakból vezeti le, a 19. század elején pedig Franz Bopp már teljes egészében erre alapozza a lényegében általa megalkotott indoeurópai összehasonlító nyelvtant (1816, majd 1833–52).

Ismeretes, hogy ez utóbbi elképzelés, melyet agglutinációs elméletként ismer a tudománytörténet, végül is termékeny hipotézisnek bizonyult, hiszen a világ nyelveinek jelentős részében sikerült segítségével meggyőző magyarázatokat adni a toldalékok egy részének kialakulására. A túlnyomórészt egyirányú grammatikalizáció — tehát az a folyamat, melynek során egy szó elveszíti nyelvtani önállóságát és segédelemmé, klitikummá, toldalékká stb. válik — egy ma már senki által nem vitatott történeti konstrukció és magyarázó elv, az utóbbi évtizedek egyik leglátványosabban fejlődő kutatási területét határozza meg. Ehhez persze

szükség volt az újgrammatikusok szigorára, akik az agglutinációs–grammatikalizációs magyarázatokat csak akkor tartották elfogadhatónak, ha azok a hangmegfelelések rendjébe illeszkedő történeti levezetéseket eredményeztek. Bopp például még a Port Royal hatására feltételezte, hogy minden ragozott igealakban megtalálható a létige valamilyen formája, az *amabam* típusú múltidő *b*-jében (vö. *φύσις*) ugyanúgy, mint a *φιλήσω* típusú jövő idő *s*-ében (vö. *sum, est*). Az összehasonlító módszer fejlődésével a latin múltidő elemzése a mai napig elfogadott föltevés maradt, a görög jövő időé azonban nem. Ugyanígy az igei személyragok névmásokból való eredeztetése, melyet Bopp magától értetődőnek tartott, ma igencsak kérdéses (az *összes* személyragé pedig nyilvánvalóan helytelen), éspedig éppen a hangmegfelelések hiánya miatt. Ezzel szemben az uráli nyelvek esetében ugyanez a föltevés, úgy tűnik, sokkal megalapozottabb. Az újgrammatikusok érdeme, hogy a történeti és összehasonlító morfológiát alárendelték a történeti és összehasonlító hangtannak, és pontosan ezért vált lehetségessé a grammatikalizáció kutatásának időtálló tudományos alapokra történő helyezése.

Térjünk most vissza a gyökök korai, 17. századi elméleteihez. Ezidőtájt polgárjogot nyert az a gondolat, hogy a gyökök nem feltétlenül aktuálisan létező, tényleges szóalakjai a nyelvnek annak korabeli állapotában, hanem lehetnek elvonatkoztatás útján előálló egységek, amelyeket aztán akár a nyelv múltjába is vissza lehet vetíteni. Innen már logikusan adódott a következtetés, hogy az „őselemek”, amelyekből a nyelv aktuális formái levezethetők, alkothatnak akár igen kis halmazt is, ha egyszer társulásaikból ilyen módon is létrejöhet nagy számú nyelvi forma (l. a fentebbi Schottelius-idézetben: *ex harum monosyllabarum infinita consociatione proveniunt tot vocabulorum millia*). A módszertani korlátokat még nem ismerő elgondolások robbanásszerű burjánzásnak indultak, virágkorukat a 18. század második felében élték.

A német Filip Zesen (1650-es évek, idézve Jellinek (1913) alapján) négy magán- és négy mássalhangzóból (*a, e, o, u*, illetve *b, d, l, s*) vezeti le a nyelvi formákat, a kétszer négy hangot a négy elemnek feleltetve meg. Fulda (1770-es évek, idézve Jellinek (1913) alapján) zavaros és egymásnak is többhelyütt ellentmondó írásaiban a következő alapötletet látszik forgatni. A nyelv elemei eredetileg kizárólag CV szekvenciák voltak, esetleg pusztán magánhangzók (pl. *du, o*, vagy az ófelnémet *a 'víz'*; a magánhangzókat Fulda egyébként héber mintára *Punktierung*-nak nevezi). Ezek nála a *Wurzeln* vagy *Wörter erster Ordnung*. Ha egy mássalhangzóval bővülnek, létrejönnek belőlük a *Wörter zweiter Ordnung* (*lob, ab, luz 'fény'*). A második rendhez tartozó szavak már a végükön és az elejükön is bővíthetnek újabb mássalhangzóval, így állnak elő az *abgeleitete*, illetve az *angekleidete Wurzelwörter*, mint pl. a fenti *luz 'fény'*-ből a *Bliz (=Blitz)* és a *Lust*, ezek pedig azután még tovább képezhetők. Az egész alak jelentését alapvetően a V előtti C (a *Regent*) határozza meg, a V utáni C (a *Minister*) labilis, váltakozásokat mutat, így a jelentéshez sem tud érdemben hozzájárulni. Ennek ellenére Fulda ez utóbbiakból származtatja a toldalékokat, a nyelv legrégebbi állapotában ragozások őszerinte sem voltak.

Fulda kortársa, a korábban már említett Mäzke hasonló elképzelést vázolt. A nyelv őselemei CV szekvenciák, amelyek esetenként kiegészülhettek egy *Hauch*-hal (= *ch, j, g, k, h*). Mivel azonban a mássalhangzók a *l, m, n, r* kivételével labilisak voltak és könnyen egymásba alakulhattak, a szóképzlet egésze visszavezethető mindössze 3–5 ősszóra.

Adelung (1774 és még számos mű) is nagyon erősen Fulda hatása alatt állt nyelv-elmélete kialakításában, de jelentősen következetesebb volt nála. A szóképzlet időbeli felépítése nála egy $C \rightarrow CV \rightarrow CVC/CCV \rightarrow CCVC \rightarrow \dots$ sor mentén rendeződik el, az ősgyökök pedig eredetileg mind hangutánzó jellegűek, amennyiben az első mássalhangzó a természeti zaj jellegét, lényegét, a magánhangzó pedig az erejét, hosszát, magasságát, nagyságát stb. jellemzi (így lehet az utóbbiból inflexió is, pl. *Vögel*). A toldalékok is így alakultak ki. A nazális hangadás például eredetileg nem egyéb, mint „der Ausdruck einer dunkel empfundenen gemäßigten Bewegung”. Az idők folyamán egyre körülhatároltabbá vált a jelentése, így lehe-

tett belőle a cselekvés, létezés „homályos kifejezése”: *sprech n* (> *sprechen*), az eredetileg az előtte álló forma által megjelenített hangot adó eszköz kifejezése: *schlitt n* (> *Schlitten*), avagy éppen a sokaság jele: *mensch n* (> *Menschen*).

Adelung angol kortársai igen hasonló hatások alatt álltak. Talán a legjelentősebb közülük — legalábbis a nyelvtudomány történésze számára — Horne Tooke volt. *Diversions of Purley* című monumentális munkája (l. Aarsleff 1983) bizonyos tekintetben a romantikus tudományosság naivitását és szenvedélyességét példázza. Első kötete először 1786-ban, másodszer 1798-ban jelent meg, a második kötet 1805-ben, a harmadik pedig soha, mert Tooke elégette, miután elkészült vele. Tartalmát tekintve a könyv terjedelmes dialógus „on the causes and reasons of grammar”. A nyelv egyik alapvető szervező elve a tömörség: a szavak vagy közvetlen jelei a dolgoknak, vagy azok rövidítései. Ez a gondolat már a Port Royalnál jelen volt, sőt, előképe voltaképpen már Platón *Kratylos*ában föllelhető. Arnauld és Lancelot a határozókat például rövidítéseknek tartja (*sapienter* ← *cum sapientia*), a szintaxisban pedig bőséggel alkalmazták ezt az elképzelést — szintén nem előzmények nélkül, hiszen az ellipsis elmélete Apollónios Dyskolos óta, de különösen a 16. század második fele óta jelen volt a grammatikai gondolkodásban. Horne Tooke igen áttételesen és körülményesen, de széles körben alkalmazta az „etimológiában”. Távolról Lockra visszamenő elgondolása szerint összetett gondolati tartalmak nincsenek, az összetétel minden esetben a nyelv működési elve, nem pedig az elméé. Az etimológia az az eszköz, amellyel a szavak valódi mivoltát feltárjuk. Tooke például a *bar* (kb. ’védelem’) „alapszóból” vezeti le a következő szavak mindegyikét: *baron*, *bargain*, *barn* ’pajta’, *barge* ’bárka’, *bark* ’bárka’, *bark* ’fakéreg’, *bark* ’ugat’. A *through* szót a *door*-ra vezeti vissza, a *by*-t a *be* felszólító módjára, az *unless*-t az óangol *anles* ’engedd el’ alakra, és így tovább.

Horne Tooke hatása igen nagy volt; kortársa, a természettudós Hasbitt sok méltatója közül csak egy volt, amikor ezt írta: „Mr. Tooke... treated words as the chemists do substances; he separated those which are compounded from those which are not decomposable. He did not explain the obscure by the more obscure, but the difficult by the plain, the complex by the simple” (idézve Aarsleff 1983 alapján). A kémiára való hivatkozás hatalmas elismerés volt, hiszen a 18. század végén az jelentette a természettudományok *kat’ exokhén* példáját és az Angliában igen népszerű materialista (tudomány)filozófia alapját

Tooke követője, Alexander Murray egészen radikálisan értelmezte az etimológiát, és a nyelv egészét egyszerű felépítésű ősgyökökre vezette vissza. 1808 után írott, befejezetlen könyvében (*A History of the European Languages: or researches into the Affinities of the Teutonic, Greek, Celtic, Slavonic and Indian Nations*, ehhez szintén l. Aarsleff 1983) érdekesen kombinálja a Tooke-tól származó etimológiai gyakorlatot és a század elején korszerűnek nevezhető, bár még gyerekcipőben járó összehasonlító nyelvtudományt. A könyv első felében kifejti, hogy a világ összes nyelvének összes szava *ag*-ra végződő gyökökből származik (*ag*, *bag*, *dwag*, *swag*...), amelyek a nyelv fejlődésének második fázisában összetételeket képeztek (*compounding*), a harmadik fázisban pedig összevonódásoknak és a romlás egyéb folyamatainak estek áldozatul. A könyv második felében ugyanakkor modernnek nevezhető megfigyeléseket tesz közzé, köztük a Grimm nevéhez kötött hangmegfeleléseket (melyeket Rasmus Rask 1818-ban publikált dolgozatában írt le, amikor is Murray már öt éve nem élt, Grimm pedig csak a *Deutsche Grammatik* második, 1821-es kiadásában adott róluk terjedelmes elemzést).

Ha a magyar grammatikai gyakorlat történetét tekintjük, azt látjuk, hogy megmaradt a tő vagy gyök fogalmának praktikus értelmezésénél, amely még a legközelebb állt a hagyományos héber grammatikai értelmezéshez. Jól példázza ezt a korai nyelvtanok közül az egyik legszínvonalasabb (morfológiai tekintetben talán a legszínvonalasabb), Pereszlényi Pál *Grammatica Linguae Ungaricae*-je (első kiadása 1682, mi az 1738-as, szintén nagyszombati kiadást használtuk). Pereszlényi immáron hagyományosnak nevezhető módon az ige egyes

szám harmadik személyű alakját nevezi *radix*-nak, az igei morfológia tárgyalása azonban önála egy igen alaposan átgondolt tőfogalomra utal:

„*Radix, seu fundamentum conjugationum est tertia persona cujusvis verbi regularis primae conjugationis... In verbis neutris quae tertiam personam habent in ik, facies pro radice tertiam personam fictam, abjecto ik, ut játszom ludo, abjecto m et praecedente illud vocali o, manebit játsz, hoc ultimum quidem est imperfecta persona tertia, quoad significationem: et completur addito ik, játszik ludit; sed pro radice est ita accipiendum.*

Aptissime tamen haec tertia persona ponitur pro radice formationum, quia brevissima est, et fere in omnibus modis, temporibusque continetur. Ob quam causam etiam Hebraei pro radice ponunt tertiam personam.”

„Az igeragozások gyöke, avagy alapja bármely első [=határozatlan/alanyi – Cs. A.] ragozású szabályos ige harmadik személye... Azoknál a semleges igéknél, amelyeknek *ik*-re végződő harmadik személye van, gyök gyanánt alkoss egy képzetes harmadik személyt az *ik* eltávolításával, mint például a *játszom* az *m* és az azt megelőző *o* magánhangzó eltávolításával *játsz* marad; ez utóbbi ugyan tökéletlen harmadik személy, ami a jelentését illeti, és az *ik* hozzáadásával válik teljessé: *játszik*; gyök gyanánt azonban így kell vennünk.

És pedig azért ez a harmadik személy a legalkalmasabb arra, hogy a képzések gyöke legyen, mert ez a legrövidebb, és szinte minden módban és időben benne foglaltatik. A héberek is ez okból teszik meg gyöknek a harmadik személyt.”

A gyök fogalma leglátványosabb karrierjét a magyar nyelv tudomány történetében a legkevésbé teoretikus alkalmazásában futotta be, és pedig a nyelvújítás korai időszakában. Ismeretes, hogy a szókincs megújításának és bővítésének egyik eszköze a gyökök elvonása volt, ahol gyök alatt a szavak azon részét értették, amely a (történetileg legalábbis gyakran helyesen) képzőnek vélt végzések eltávolításával megmarad.

A nyelvújítás korának talán legtehetségesebb nyelvésze, Versegly Ferenc magnum opusában, az *Analyticae institutionum linguae hungaricae*-ben (1816–17), annak is a bevezetésében egy erősen adelungi ihletettségű, de az övénel valamivel földhözragadtabb avagy józanabb értelmezését adja a gyökök fogalmának. Az ember képes a természeti hangok utánzására vagy jelzésére, és ezekből kiindulva hozza létre a szókészlet egyre összetettebb rétegeit. Az első szavakat *e tonis naturalibus adoptavit: mons, lux, est, stat, tu, nos, cras, pro* stb., majd ezeket bővítette *praejunctis aut subjunctis... certis literis aut syllabis: glaber, piper, liber* stb., végül pedig hozzátette ezekhez az eseteket, számot, módokat, időt és személyt jelentő elemeket, amelyekre szintén az áll, hogy *plurimos e tonis naturalibus adoptavit, qui syllabae inflexionum nominantur.*

Figyelemre méltó, hogy *Magyar grammatikájában* (1818) egyáltalán nem fordul elő sem a *radix*, sem a *thema* a latin–magyar avagy a magyar–latin „mesterszó”-jegyzékben. A magyar *gyökér* terminus nála az *etymon* fordítása. A nyelvtani alkalmazásáról alapvetően ugyanazt mondja el, mint amit már Szenczi Molnár Albertnél láttunk. Versegly számára azonban már nagyon is élő kérdés volt a szókincs újítása, amelyről ekkor már ádáz viták folytak. A 32. oldalon ezt írja:

„Vannak tudni illik nyelvünkben némelly szenderedő gyökök, mellyeket életre hozni, de nagy vigyázással és megválasztással, magam is javasoltam a’ végbül, hogy a’ rövid versekre több rövid szavaink legyenek, mint *kegy* a’ hosszabb *kegyelem*, *kegyesség*, vagy *kegyelmesség* helyett. De e’ javaslást nem kell ám még a’ valóságos

holtt és kivált egyszersmind idegen gyökerekre kiterjeszteni, mellyeknek soha nem volt, nem is lessz semminémű nyelvben szóképzők nélkül határozott értelmek. Ilyen tündér szavak a' *bám, czikk, idv, kets, rajz, rom, tapsz, üszk*, és több efféle."

Czuczor Gergely és Fogarasi János *A magyar nyelv szótárában* (1862–1871) igen részletesen foglalkozik a gyök fogalmával, elsősorban szókészletteni, másodsorban nyelvtani szempontból. A szótár bevezetésében szinte kisebbfajta értekezéseket találunk, amelyek fő témáját ez alkotja. A 18. század végi hangszimbolikus gyökfelfogás erőteljesen érezteti hatását, amint az alábbi idézet mutatja, ugyanakkor megkülönböztetik a gyököt a tőtől (náluk „törzsök” vagy „tőszó”), ami nem a szóeredeztetés, hanem a szinkrón morfológia fogalma.

„Gyök tulajdonképen a szónak azon egytagú elemi része volna, melynek nincs többé önállósága, köz használatu értelme, milyen pl. *dar* darab, darabol stb. szókban. Azonban részint mivel az ily szónak ismét lehet társa, mely önálló szó pl. *dar*-nak *tör*, részint mivel gyakran számos egytagu szók vagy szórészek egymással ismét megegyeznek valamely közös elemben pl. *roz* (rozzan gyöke), *roh* (rohad gyöke), *rom*, (mely ma ugyan önálló szó, de régebben szinte csak elemezett szórész vala), *rogy*-(ik), *rosz* (önálló) stb. beszédrészeknek közös eleme: *ro*, mely mint látjuk, már részint sajátlagos (nem önálló) gyökökből, részint pedig önálló szókból vonatott el, csak gyökelemnek nevezhető. Innen a ‚gyök’ nevezet alatt a magyar nyelvtudományban ennek két fajtát értjük, mely is: önálló (vagy élő) gyök; és elvont (régiesen holt) gyök. Amaz másképen gyökszó, pl. *az, ez, él, hal, rosz, tör* stb. emez csak egyszerűen gyök pl. *am em* (amaz, emez szókban), *hal* (‚halad, halaszt’ szókban), *roz, dar* stb. S ha a két rendbeliek némelyikének találjuk még egy közös elemét, melyet a magyar nyelvérzés még mindig ért vagy érteni látszik, pl. főntebb *ro*, ennek gyökelem, némelyek szerint csira (szócsira) a neve. Továbbá azon szó vagy szórész, mely már mint gyök módosulaton ment által és szinte mind önálló szó mind csak elvont szórész lehet, pl. *romol* (önálló) és *roml* (mint romlik alapja), továbbá *romlad* (mint romladék alapja), *rombol* (önálló, honnan rombolok, rombolás, romboló stb.), törzs-nek vagy különösen ragozásnál tőszó-nak neveztetik. Révaynál még mind a törzs, mind a gyök radix.”

Kevéssel lejjebb pedig a gyökalapú szócsaládosításra látunk beszédes példákat:

„Ha az anyaszó önálló, világot vet s mintegy saját bélyegét üti leányaira, pl. *tör*, törés, törött, töretlen, tördel, törtet, töredék, töredékeny; ha pedig önállással nem bir, vagy elavult, akkor érteményét a rokon érteményü származékok özvegeből vonjuk el, pl.

gom, gomb, gombócz, gomboly, gombolyag, gombolyít, gombolyodik, gomoly, gomolyít gomolyodik;

göm, gömb, gömböly, gömbölyü, gömböcz, gömbölyeg, gömbölyít, gömbölyödik;

gum, gumó, gumós, gumósodik;

güm, gümő, gümős, gümősödik;

kom, komp, kompis, kompol, kompoty;

hom, homp, hompol, homolít, homolka, homorú, homorodik;

hëm, *hën*, henger, hengeredik, hengerít, hengerget, henter, henteredik, henterget;

höm, hömb, hömböly, hömbölyög, hömp, hömpölyög, hömpölyget;

csom, csomb, csombor, csombók, csoma;

csöm, csömb, csömböly, csömbölék, csömek, csömör;

dom, domb, dombor, domborodik, domborít;

döm, döme, dömöczkös, döm bicz, dömsödi;
tom, tomb, tombác, tomp, tompor;
zsom, zsomb, zsombék, zsomboly.

A részletek illetően összeállításából kitűnik az alapértemény, mely valamennyinek közös jegye, mint a fölhozott családokban a gömbölyű, dudorú, kerek alak. Innen sarjadjanak ki a fajok, alfajok, és fajták, melyek öszvesen egy nemet képeznek, s a megállapított belső nyelvszokásból ismerhetők meg, péld. hogy a maga nemében más a *gomb*, mint a *gömb*, más a *gombóc*, mint a *gömböcz*, más a *gombolyag*, mint a *gömbölyeg*, valamint a növényismében különböznek fajra nézve ezen egyneműek: tök, uborka, dinnye; makk, mogyoró, dió stb.

Ebben áll a szók belhasonlítása, mely szerint a rokonhangu és érteményű szókat bizonyos gyökre visszük vissza, mi annál világosabbá teszi az egyes fajok jelentését, minél népesebb a család, melynek tagjai közé számítvák; s ez esetekben külhasonlítás és rokonítás nélkül is tisztában lehetünk velök, mint a fentebbi példák mutatják.

Különösen az úgynevezett belső hajlítás, belalakulás igen terjedelmes szereppel bír a szóképzéseknél a magyar nyelvben. Ezen belső hajlítás alatt különösen azt értjük, midőn legkisebb hangbővülés nélkül, sokszor pedig e mellett is a gyökben vagy törzsben leginkább csak az önhangzó módosulata (mélyebbre vagy magasbra változása) által állanak elé új vagy módosított fogalmakra új szók, még pedig gyakran igékből nevek és viszont. Ilyenek *ér* (valet) és *ár* valor, pretium), *csap* és *csép*, *láb* és *lép*, *vál* és *fél* (honnan *válaszol* és *felesel* is), *leng* és *láng*, *vág* és *vég* stb. ...

Mi kezdettől fogva ezen szellemben munkálkodánk.”

A Czuczor–Fogarasi-féle szótárral voltaképpen a „premodern” gyökfogalom fejlődésének a végpontjához érkeztünk. Az új, pozitivistá szellemet képviselő Szarvas Gábor (aki megsemmisítő kritikával illette a szótárat), majd Budenz, még később pedig az újgrammatikus iskolázottságú Szinnyi és Simonyi, a modern magyar nyelvtudomány alakítói lényegében már a ma is használatos gyök- és tőfogalmat alkalmazták. A korábbi elképzelések nyomai azért még itt-ott felbukkannak a mai napig. Itt nem is elsősorban a nyilvánvaló dilettantizmust tükröző „paratudományos” művekre gondolunk, hanem például a hangutánzó és hangfestő eredet emlegetésére, amely a homályos etimológiájú szavak magyarázatában még mindig viszonylag közkeletűnek mondható.

A gyök és a tő mint a modern morfológia alapvető fogalmai természetesen igen érdekes fejlődésen mentek keresztül a huszadik század folyamán is. A Természetes morfológiától a Kormányzás-fonológiáig szinte minden számottevő elmélet hozzátett valamit eme elméleti konstruktumok értelmezéséhez. A század végén pedig újra reneszánszát éli a „morfológia nélküli morfológia”, amely voltaképpen az ókori görög–római „szó és paradigma” modellt igyekszik feléleszteni, természetesen a mai tudományosság mércéjéhez alkalmazkodó érveléssel megtámogatva azt. Mindez azonban már egy másik dolgozat témája lesz.

Hivatkozások

- Aarsleff, H. (1983): *The Study of Language in England 1780–1860*. University of Minnesota Press/Athlone Press, Minneapolis/London.
- Adelung, Johann Christoph (1774): *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbusches des Hochdeutschen Mundart*. Leipzig. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Albertus, Laurentius (1573): *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Bopp, Franz (1816): *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleich mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*.

- Bopp, Franz (1833–52): *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Altslawischen, Gotischen und Deutschen*. Dümmler, Berlin.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–71): *A magyar nyelv szótára*. Pest.
- Jellinek, Max Hermann (1913, 1914): *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik*. 2 kötet. Carl Winter, Heidelberg.
- Mázke, Abraham Gotthelf (1776): *Grammatische Abhandlungen über die Deutsche Sprache*. Breßlau. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Mázke, Abraham Gotthelf (1780): *Über Deutsche WörterFamilien und Rechtschreibung*. Züllichau. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Pereszlényi Pál (1738): *Grammatica Linguae Ungaricae*. Nagyszombat. Első kiadása 1682.
- Reuchlin, Johannes (1974 [1506]): *De rudminetis hebraicis libri III*. Olms, Hildesheim/New York. (hasonmás kiadás)
- Schottelius, Justus Georgius (1641): *Teutsche Sprachkunst*. Braunschweig. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Schottelius, Justus Georgius (1645): *Teutsche Vers- oder ReimKunst*. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Schottelius, Justus Georgius (1663): *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen Haupt Sprache*. Braunschweig. Idézve Jellinek (1913) alapján.
- Szenczi Molnár Albert (2004 [1610]): *Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Telegdi Zsigmond (1966): Zur Geschichte der Sprachwissenschaft ('Historische Grammatik'). *Acta Linguistica Hungarica* 16: 225–237.
- Telegdi Zsigmond (1967): Struktur und Geschichte: zur Auffassung ihres Verhältnisses in der Sprachwissenschaft. *Acta Linguistica Hungarica* 17: 223–243.
- Verseghy Ferenc (1816–17): *Analyticae institutionum linguae hungaricae*. Buda.
- Verseghy Ferenc (1818): *Magyar grammatika*. Buda.

Néhány észrevétel a magyar történeti hangtan szemléletével kapcsolatban

A Magyar nyelvtörténet alapján
(Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), Osiris, Budapest)

FORRÓ ORSOLYA

Tiszteletre és csodálatra méltó az a rengeteg adat felkutatását és aprólékos, körültekintő feldolgozását igénylő, hatalmas kutatómunka, amelynek eredményeként a magyar nyelv történetének oly sok részletét tisztán láthatjuk. És igencsak sajnálhatjuk, hogy mindez – az érdeklődő, a magyar nyelvet anyanyelvként ismerő, a jelenségek diakrón okait látni kívánó diákok számára nem készült még korszerű, a valódi tanulást elősegítő, elméleti problémákra is érzékeny tankönyv. A jelenleg erre a célra használt *Magyar nyelvtörténet* – amely 36 év után követte elődjét, a Bárczi–Benkő–Berrár-féle *A magyar nyelv történetét*, a „BBB”-t, – hozott változásokat, amelyek közül jó néhány pozitívnak mondható, elsősorban didaktikai szempontból: táblázatok, összefoglaló részeket, és főleg: a szöveg áttekinthetőbb, vizuálisan kellemesebb benyomást keltő elrendezését. Nagy előrelépésnek tartom, hogy a szerző a fonotaktikai jellegű változásokat is bemutatja. Mai nyelvi jelenségeket nem minősít „súlyos hibának”¹ (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 118), „fülsértően hibásnak” (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 120) és nem állítja, hogy bizonyos hangok jobbak a többenél,² eltűnt a politikus hangvétel is. Van tehát minek örülniük azoknak, akik a *Magyar nyelvtörténet* használatára kényeszerülnek. Talán csak a kelletténél kritikusabb, rosszmájú olvasók fejezik ki – fent hangoztatott csodálatuk és elismerésük mellett – csalódásukat és kifogásaikat. Amelyekből akad bőven. A „BBB”-hez képest sokszorosára duzzadt terjedelmű bevezető fejezet például kifejezetten semmitmondó; a nyelvtörténet kutatásához keretül használható elméletek rövid ismertetése (28–30) nem nyújt információt arról, hogyan használhatók ezek az elméletek a gyakorlatban, azaz milyen problémák megoldására nyújtanak a többenél hatásosabb segítséget, valamint hogy a kötet szerzői milyen elméleti keretben, és miért éppen abban dolgoznak. Az ősmagyar kori hangtörténet adatai olvashatatlanok az átlagos diák számára, aki talán arra sem jön rá, hogy ugyanazt a fonémát más-más szimbólum jelöli alapnyelvi, magyar és török szavakban, és ugyanaz a karakter más-más fonémát jelöl az egyes nyelvek adataiban. (Az ehhez hasonló problémák megoldására szolgáló IPA-ábécé első változata 1888-ban jelent meg; az *egységes* hangjelölés igénye, úgy látszik, máshol már több mint száz éve felmerült). És ha a végletekig kitartó diák úgy döntene, mégis megpróbálja megfejteni a titkosírással írt adatokat, hiába keresi a jelmagyarzatot – a tankönyvnek szánt műben. Az imént dicsért, tanulást segítő didaktikai vívmányok, a táblázatokra való hagyatkozás pedig néha igencsak kockázatos: több sajtóhibát és elírást rejtenek. (Egy kötőjel elcsúszásának következtében a 116. oldalon található táblázat azt sugallja, hogy az ősmagyar korban a *p* fonéma kizárólag szó elején fordul elő csakúgy, mint a szintén fonémikus értékűnek tartott *pp*(!) (valójában a *p*-re akkoriban nem vonatkoztak ilyen jellegű fonotaktikai korlátozások, míg a *pp* csak szó belsejében állhatott, a szándékolt jelölés *-pp-* lett volna), ugyanilyen jellegű hibát találunk a 316. oldalon is. Az ősmagyar kor eleji mássalhangzórendszert tartalmazó táblázatban (301) régi ismerősként üdvözölhetjük a veláris nazálist, amelyről korábban már azt a tájékoztatást kaptunk, hogy az ősmagyar kor folyamán defonologizálódott. Az *o* a palatális magánhangzók

¹ Bár pl. a „hanyag beszéd” (‘lezser beszéd’ jelentésben?) kétségkívül pejoratív.

² „Pl. „Míg az előbbi hangoknak, főleg a χ -nak meg a γ -nek a pusztulását különösebben nem sajnálhatjuk, a *ly* eltűnését veszteségnek könyvelhetjük el”. (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 137)

között foglal helyet (318),³ míg a *h* se nem a zöngés, se nem a zöngétlen réshangok sorában, hanem a kettő között (316). A *mássalhangzó eltűnése* c. fejezetben csak a χ eltűnéséről olvashatunk, a többi, ómagyar korban állítólag szintén eltűnő mássalhangzó sorsáról máshol tájékozódhatunk csak, azonban a 316. oldalon található táblázatból éppen a χ maradt ki.)⁴

Bár eddigi észrevételeim lényegteleneknek tűnnek a kötet érdemeihez és terjedelméhez képest, vannak fontosabb, lényegibb kifogásaim is. A következőkben a hangtani fejezeteknek azokat a problematikus részeit elemzem, amelyek véleményem szerint többek egy-szerű „lokális” hibánál: a nyelvtörténeti hagyomány szemléletének következetlenségére, hiányosságaira irányítják a figyelmet. Hangsúlyozom: mindezt nem a hangtani fejezetek szerzőjének tulajdonítom. Mivel a *Magyar nyelvtörténet* – bár elsősorban ezzel a céllal íródott – nem pusztán tankönyv, hanem egyben kézikönyv, a magyar nyelv történetével kapcsolatos eddigi kutatások szintézise, a szerzőt (aki a tudományterület minden kétséget kizáróan kiváló kutatója) nem, csak és kizárólag e hagyományt bírálom.

Az említett hiányosságok, problémák a következő három pontban összegezhetők:

(1) a fonémafogalom következtelen és félrevezető használata; fonéma és allofón, fonémikus és fonetikus szint közötti következetes különbségtétel hiánya;

(2) a hangtani változások típusainak elkülönítésével, továbbá az adatok és jelenségek ezen típusokba történő besorolásával kapcsolatos problémák, valamint

(3) a „változás” fogalmának kelleténél tágabb értelemben való használata, amely a szinkrón hangtani szabályok diakrón jelenségekként történő (félre)értelmezéséhez vezet.

Azaz: mind a hangtani szint elemeinek, mind pedig szabályainak történeti szempontú kezelése problematikus. A következőkben ezt a három kérdéskört szeretném kicsit részletesebben kifejteni, valamint kapcsolatukra rámutatni.

1. A fonémarendszer változásainak kezelése

1.1. Fonéma vagy allofón?

A nyelvi adatok kezelésével kapcsolatban nem az az egyetlen probléma, hogy különböző átírási rendszerek keverednek – ennek megemlítése vagy a szimbólumok hangértékének megadása nélkül; fonémikus és fonetikus formák között sincs különbség a jelölésben. Vagyis: egy adatról meglehetősen nehéz megállapítani, hogy fonémák vagy fonémavariánsok sorozataként kell-e értelmeznünk.⁵ És a különbségtétel hiánya nem csak az adatok közlésénél jelenik meg. „...a korszak folyamán keletkezett mássalhangzók száma tíz” (121) – írja a szerző az ősmagyar korszak hangtörténetének összefoglalásában; tíz mássalhangzón pedig nyolc új fonémát és két allofónt ért. Az egyik allofónról, a palatális zöngétlen réshangról (χ) nem tudjuk meg, melyik fonéma variánsa: /y/, a / χ / vagy esetleg a /j/ allofónjának kell-e tartanunk (pedig a szerző több helyütt is hangsúlyozza, hogy az említett hang nem fonémikus értékű). A *tano χ t* > *tanojt* > *tanít* (120) levezetésből – számomra legalábbis – nem derül ki; az első alak biztosan allofónikus forma, hiszen az χ sohasem volt a fonémarendszer tagja, azonban a másik kettő esetében ez nem állapítható meg.

Visszatérve a másik „új” allofónra (121): az ősmagyar kor folyamán defonologizálódott hangról van szó; a korszak elején még fonémastátusú *ŋ* a korszak végére „már csak

³ Mindezek közül Nyirkos István később említendő recenziójában csak ezt az egy sajtóhibát említi (2004: 228).

⁴ Az előszóban a kötet szerkesztői elismerik: „Előre nem sejthető közbejött akadályok miatt a hangtörténeti rész pótlólagos érdemi frissítésére [...] nem kerülhetett sor”. (9)

⁵ Éppen ezért, ti. mert nehéz megállapítani, a szerző milyen zárójellel látná el az adott alakot, én magam sem vállalkozom a könyv adatainak zárójelekkel való ellátására. Helyenként, ahol szükségesnek látom, használok zárójeleket, egyébiránt – márcsak azért is, mert a könyv által megadottakra hivatkozom – a könyvben használt jelölésrendszert követem.

variánsként jelentkezik” (121). Ami persze nem indokolja, hogy új allofónként üdvözljük: amennyiben igaz, hogy a η fonémikus értékű volt az ősmagyar kor elején (márpedig ezzel kapcsolatos kétségek nem fogalmazódnak meg a könyv lapjain), azt is fel kell tennünk, hogy létezett η allofón is... Ennek alapján valószínű, a szerző allofónon *csak* a fonéma nem-default variánsait érti.

Az ómagyar kori χ sorsának bemutatásakor különösen fontos lett volna a fonéma–allofón fogalompár használata, anélkül ugyanis az állítások ellentmondásosak, nehezen érthetők. A szerző szerint a szó végi χ „általában elnémul [...] Ha azonban a χ előtt *o* áll, akkor *h*-vá válik (vagy $\acute{\chi}$ lesz)” (305). Máshol azonban azt írja, a szóvégi χ „*o* után megmarad: *do χ , potro χ* ” (313). Nyilvánvaló az ellentmondás, ami azonban csak az alapos, érdeklődő diák, és a rosszmájú, kötözködő olvasó számára tűnik fel: még a szóvégi χ sem képes arra, hogy ugyanazokban a környezetben tendenciózusan *h*-vá váljon, illetve tendenciózusan változatlan maradjon. Az ellentmondás ismét csak ismert alapfogalmakra való hivatkozással oldható fel – legalábbis részben. A χ fonémastátusú az ómagyar korszak elején, míg a korszak végére ugyanazokban a lexikai egységekben, amelyben régebben a beszélők [χ]-t ejtettek, már [h] áll, amelyet a beszélők /h/-ként értelmeznek. Az említett környezetben azonban ez a /h/ [χ]-ként realizálódik, vagyis a [χ] hang jelenléte a magyar hangtörténetben folyamatos, csak éppen más szerepben. Még egyszerűbbé és áttekinthetőbbé akkor tehetjük a kérdést, ha megemlítjük: „fonémán” általában nemcsak azt az absztrakt egységet értjük, ami különféle allofónokban realizálódik (de amely maga, absztrakt voltánál fogva soha nem „hangzik”), hanem annak *default* allofónját is. Azoknak a változásoknak egy része tehát, amelyeket a magyar hangtörténetben a fonéma-rendszer változásaiként tárgyalnak, valójában a fonémák *default* allofónjainak változásai. Az előbbi eset is az erre való hivatkozással magyarázható legegyszerűbben: a [χ] a legjellegzetesebb és leggyakoribb allofón kedvezményezett státusát elveszítve, „sima” allofónként élt / él tovább a magyar hangtanban, miközben helyét egy laringális képzéshelyű, egyébiránt hasonszórú hang foglalta el.

A szerző egyébként megemlíti azt a lehetőséget is, hogy a szóvégi χ palatális zöngétlen réshanggá váljon (ld. „vagy $\acute{\chi}$ -vá válik” (305)), ami egyáltalán nem világos, mire vonatkozatható. A szóvégi palatális zöngétlen réshang ma allofónként megjelenik, azonban nem veláris magánhangzó után. Ha pedig egyszerű nyomtatási hibáról van szó, és a χ allofónként való továbbéléséről van szó, akkor azt a bizonyos *vagy* szorul magyarázatra. Anélkül ugyanis úgy érthető, bizonyos esetekben (értsd: szavakban) megmaradt, míg másokban nem; márpedig egyáltalán nem ez a helyzet.

1.2. Elvész vagy átalakul?

Ha szemügyre vesszük az ómagyar kor eleji és végi mássalhangzó-rendszert, akkor azonnal a szemünkbe ötlük, hogy bizonyos, az ómagyar kor elején még fonémastátusszal rendelkező hangok az ómagyar kor végére eltűnnek, miközben új fonémákkal bővül a rendszer. A jövevénytörzsekben „beszivárgó” fonémákkal, pl. a *c*-vel kapcsolatban teljesen egyértelmű, hogy a rendszerben nóvumként, egyfajta pluszként jelennek meg. Egészen más a helyzet azonban a szintén „új” fonémaként számon tartott zöngétlen laringális réshang, a *h* esetében: megjelenése szorosan összefügg a zöngétlen veláris réshang, a χ rendszerből való eltűnésével. A $\chi > h$ változást a magyar nyelvtörténeti hagyomány a *képzési hely eltolódása*-ként írja le: a fonéma veláris képzéshelyűből laringálissá vált, miközben zöngétlensége és réshang jellege megmaradt. Első pillantásra nincs ellentmondás, azt gondolom azonban, hogy ha következetesen akarjuk alkalmazni a diakrón nyelvleírás valamely változatát, akkor vagy új fonémáról nem beszélhetünk, vagy a képzési hely megváltozásáról. Mit értek a diakrón nyelvleírás változatai alatt? Az egyik – egyszerűbb, nagyobb hagyománnyal rendelkező – lehetőség, amely a történeti nyelvész előtt áll, a mindenkori nyelvéllapot előtti metszetek egymás-

hoz, vagy a jelenkorihoz való viszonyítása. Nevezhetjük ezt a szemléletet *statikus diakrón* szemléletnek. Vegyük észre: amennyiben a nyelvtörténész így dolgozik, szinkrón és diakrón nyelvleírás között minőségi különbség nincs: csak éppen a metszetek mindegyike (vagy csak az egyik) nem jelen, hanem múlt idejű, már nem létező nyelvallapot. Szinkrónia és diakrónia között lényeges különbség akkor van, ha a nyelvi változást folyamatként, és nem különbségekként értelmezzük, ekkor szemléletünket *dinamikus szinkrón*nak nevezhetjük. Visszatérve a /h/-ra: ha a jelenséget dinamikus változásként, és nem merev állapotok közötti különbségként szemléljük, a mássalhangzórendszernek a /h/ nem új fonémája. Ha statikusan nézzük a dolgot, akkor az egyik nyelvallapotban még ott van egy artikulációs tulajdonságait tekintve zöngétlen veláris réshangként jellemezhető (azaz ilyen default allofónnal rendelkező) fonéma, egy másik, attól bizonyos távolságra lévő nyelvallapotban pedig már nincs ott; találunk viszont egy laringális zöngétlen réshangot, amit az előző metszet nem tartalmazott. E szerint a szempont szerint jogos „új” és „kiháló”, „eltűnő” fonémáról beszélni, viszont nem jogos a képzéshely megváltozásaként jellemezni a két fonéma közötti kapcsolatot, az ugyanis (ti. a kapcsolat) ebben a szemléleti keretben nincs (nem látszik). Egy viszonylag, a lehetőségekhez képest következetes dinamikus szemlélet szerint viszont a képzéshely megváltozásáról beszélhetünk, elismerve ezzel, hogy **ugyanannak** a fonémának bizonyos, nyelvi szempontból releváns, azaz fonémákat megkülönböztető tulajdonsága, a képzési helye megváltozott. Ugyanez vonatkozik a palatális *dzs* ' és a *gy* közötti viszonyra.

2. A hangváltozások tipológiája

A könyv két típusát tartja számon a hangtani jellegű változásoknak: a tendenciózus és az asszociatív változást. A definíció szerint **hangváltozási tendenciáról** akkor beszélünk, „ha egy hang azonos fonetikai helyzetben, azonos térben és időben az eseteknek jelentékeny részében azonos módon változik meg” (109), az **asszociációs változás** pedig „az a jelenség, amikor egy szón belül egy hang úgy hat a másikra, hogy az ennek a hatására megváltozik” (110). Összefüggésük egyik fajtájára a szerző ad példát: arra, amikor egy tendenciaszerű hangváltozásnak kimutathatóan asszociációs okai vannak (111). A kérdéskör többi része azonban homályban marad. Nem világos, hogy egy a definíció szerint az esetek többségében érvényes jelenség egyik fajtája hogyan lehet **szórványos**, azaz az esetek kis hányadában jelentkező.

Az asszociációs hangváltozás fajtái között hasonulást, az elhasonulást, illetve a hangátvetést tartják számon. Ez utóbbival kapcsolatban azonban (pl. *szökcse* > *szöcske*) nem egyértelmű, milyen hatásnak tulajdonítható a két fonéma helycseréje, azaz: valóban „asszociációs” jellegű jelenségről van-e szó.

Amennyiben az asszociációs változás valóban az egyes szavakban megy végbe, és nem érinti az esetek többségét, nem világos, miért tárgyalja a szerző az ómagyar kori asszociációs változások példáit abban a fejezetben, amelynek címe *A mássalhangzórendszer módosulása* – az egyes szóalakokban nem tendenciaszerűen jelentkező fonémikus változások ugyanis nemigen érinthetik a rendszert – még a fonémák funkcionális megterheltségét sem nagyon módosíthatják.

Hogyha az asszociációs változás egyedi esetekben működik, és a szótári tétel fonémikus szerkezetét változtatja meg, nem különböztethetjük meg ezen belül a részleges és teljes hasonulást. Ezt a problémát jól illusztrálja a *kazdag* > *gazdag* etimológia, amely esetben a tankönyv szerint a szóvégi *g* hatására történő teljes hasonulásról van szó (110). Persze elemezhetnénk az esetet úgy is, mint zöngésség szerinti részleges hasonulást. A kettő közötti különbségtétel ugyanis a hasonulási szabály környezetének, bemenetének és kimenetének egymáshoz való viszonyításával lehetséges: a zöngésségi hasonulás azért nem teljes hasonulás (pedig annak tünne, ha csak a *kép-*

ben, ködtől stb. eseteket vennék figyelembe), mert az összes eset nem értelmezhető teljes hasonulásként (székben, háztól), azonban részlegesként igen. Egyes esetekben, elszigetelten működő változások esetében tehát, mint a *gazdag* vagy a *vidla* > *villa*,⁶ csak önkényes döntések és nem valódi érvek alapján tehető meg az említett kategóriákba való besorolás, azok használata tehát szükségtelen és inadekvát. Megjegyzem: a kritizált és feleslegesnek tartott distinkció a magánhangzókkal kapcsolatban egyáltalán nem is jelenik meg.

3. Változás vagy szabály: szinkrón vagy diakrón?

A legsúlyosabb hibának azonban a zöngésségi illetve nazális hasonulás asszociációs változásként való besorolását tartom. Nem vitatom a zöngésségi hasonulás akár asszociációs-nak is nevezhető okát (vagyis a fonetikai jellegű motiváltságot). Csak éppen nem változás.

Először is: amennyiben az asszociációs változás „az egyes szavakban működik”, a zöngésségi hasonulás „hatóköre” messze túlterjed az egyes szavakon. Posztlexikális szabályról lévén szó, folyamatos beszédben még a mondathatár sem tudja megakadályozni működését, nemhogy egy egyszerű szóhatár. Ráadásul nem is változtatja meg a szavak alakját, az átlagos beszélő leéli az életét anélkül, hogy realizálná: az *ágy* szó bizony gyakran [áty]-nak hangzik. Nem versengenek a fejében *ágy* és *áty* formák, mivel „nem fér hozzá” az allofonikus formához.

Van egyébként a zöngésségi hasonulásnak olyan vonatkozása, amely csak egyes szavakban működik, és – bizonyos idő elteltével – valóban megváltoztatja a fonémikus szerkezetet: ez diakrón szempontból valóban tárgyalható. Erre szolgáltató példát a *zsebkendő* esete. A *zsepi* rövidítés annak a bizonyítéka, hogy a beszélők tudnak arról, hogy a *zsebkendő* ejtett változata [zsepkendő] (egyébként az ominózus szónak **zsebinek* kellene lennie). Ez pedig nem fordul elő akkor, ha zöngésségi hasonulás megy végbe: a *hidegtál* és a *habfürdő* a beszélők számára nem [hidektál] és [hapfürdő], hanem /hidegtál/ és /habfürdő/. Ez azonban nem elsősorban hangtani jellegű változás, hanem egy szinkrón, tisztán hangtani jelenség „megmerevedése” egy még mindig meglehetősen transzparens, de transzparenciájából veszíteni kezdő szóösszetétel. Ami említésre méltó típusa lenne a lexikai egységek fonémikus változásának, azonban az ilyen eseteket – diakrón szempontból – a zöngésségi hasonulástól elkülönítve kell kezelnünk. Annak a legtöbb esetben ugyanis nincs ilyen, diakrón jellegű következménye.

A zöngésségi hasonulás előbb tárgyalt, téves, változásként való értelmezése a harmadik fontos, kritizált kérdéskörhöz érkeztünk el: a szinkrón és diakrón jelenségek közötti szisztematikus különbségtétel helyenkénti hiányához. Az ősmagyar és ómagyar kori *palatalizációs* jelenségek ismertetése során ugyanilyen jellegű hibával találkozhatunk.

Az ómagyar korban megjelenő /gy/, illetve /ty/ fonéma legfontosabb forrásának a szerző az ún. *alkalmi palatalizációt* nevezi meg, ezen pedig – az *állandó* és *szórványos* palatalizációtól megkülönböztetve, amely szavak szótári alakját változtatja meg – „alkalmi kapcsolatokban” (307), azaz *morfémahatáron* létrejövő palatalizációt ért. A palatalizációnak ez utóbbi fajtája érintetlenül hagyja a szó alapalakját (ellentétben például a *luk* > *lyuk* állandó palatalizációs változással), ugyanis ismét nem diakrón jellegű *szabályról* van szó. Mivel a /gy/ megjelenése nagyrészt, a /ty/-é teljesen az alkalmi palatalizációnak tulajdoníthatik, felmerül a kérdés: jogos-e egyáltalán új fonémákról beszélni. A palatalizáció által előállított [gy] és [ty], pontosabban [ggy]⁷ és [tty] ejtés megjelenése ugyanis – természetesen – nem eredményez új fonémákat. Az viszont valószínűsíthető, hogy az ejtésben megjelenő palatális zárhangokat –

⁶ A *dl* > *ll*, *dn* > *nn*, *nl* > *ll* változások esetében is csak egy tulajdonság változik, vagyis állíthatnánk, hogy a részleges hasonulás esetei.

⁷ A könyv a mássalhangzók hosszúságát így, a helyesírással megegyezően jelöli.

mint lexikális szabály által létrehozott formákat – a /gy/ és /ty/ új, fonémikus státusa engedélyezte.

A kétnyíltszótagos tendencia következtében létrejövő *dz* kapcsolatok esetében (például: *övedzi*), amelyek valószínűleg [ddz]-nek hangozhattak (a szerző szerint is), ugyancsak könnyen elképzelhető, hogy nem diakrón jellegű folyamatról van szó, hanem egyszerű szinkrón affrikálódásról; csak erre (illetve az *addig* – *azzig* – *addzig* alakváltozatokra) hivatkozva nem állíthatjuk, hogy új fonéma jött létre. Az *övedzi* stb. alakok esetében ugyanis egyszerűen csak annyi történetelt, hogy – a kétnyíltszótagos tendencia működésének eredményeként – megjelent egy addig nem létező környezet, amelyben egy szabály aktiválódott. A tankönyv semmi olyan információt nem ad, ami alapján a zöngésségi hasonulás következtében megjelenő [dz]-t másképp kellene kezelnünk, mint az affrikálódás következtében létrejött [ddz]-t; az időtartambeli különbség valószínűleg csak annak köszönhető, hogy az egyik esetben egy, míg a másodikon két fonéma realizálódik egyetlen hangban. (A hasonló, összeolvadás jellegű jelenségek által létrehozott szegmentumok időtartamának kérdése megint csak nem biztos, hogy a történeti hangtanra tartozik; a gemináta lehet akár minden esetben, és nem csak bizonyosokban, a szabály közvetlen terméke.)

Még egy megjegyzés a dentális zárhangok lexikális palatalizációjával kapcsolatban: megint csak olyan szinkrón jelenségről van szó, amelynek van / lehet diakrón vonatkozása. Amennyiben igaz az, hogy az alkalmi palatalizáció az ómagyar kor bizonyos szakaszában még nem geminátát, hanem [dj], [tj] stb. hangkapcsolatokat eredményezett, akkor itt a szabály kimenetének változásáról van szó. Csakúgy, mint például a zöngésségi hasonulás esetében, ahol a szerző szerint a /s/ – a fonémikus értékű /zs/ megjelenése előtt – nem zöngétlenedett, hanem progresszív módon zöngésítette a mögötte álló /d/-t. (314). A szabályok kimenetének változása a diakrón jellegű jelenségek egy újabb csoportját alkotná.

Az elmondottak alapján talán sejthető: nem tudok egyetérteni Nyirkos Istvánnal, aki recenziójának címében „új modern nyelvtörténetnek” nevezi a *Magyar nyelvtörténetet* (Nyirkos 2004: 224). Ahhoz, hogy utóda valóban az legyen, a hagyományos szemlélet szigorú, következetességet számonkérő bírálatára lenne szükség (elsősorban a fogalomkészlet terén).

Engedtessek meg egy utolsó megjegyzés: a diakrón leírás „statikus”, nyelvallapotokat egymáshoz hasonlító változatát lényegében nem sok választja el a leíró fonológiától. Ha a nyelvallapotokat gyakorlatilag szinkrón, csak éppen múlt idejű metszetekként kezeljük, akkor sokkal inkább támaszkodhatunk a szinkrón fonológiára. Amelynek valamelyik elmélete egyébként talán egy dinamikus, de legalábbis konzekvens modell kidolgozásához is tudna hathatós segítséget nyújtani.

Abban azonban nagyon bízom, hogy a magyar nyelvtörténet következő, tankönyvként is használható, szemléteben korszerűbb, de mindenesetre következetesebb, kevesebb hibát tartalmazó összefoglalására nem kell újabb 36 évet várnunk. És bár ehhez nemigen tudok hozzájárulni, reménykedem, hogy e sorok olvasóját sikerült meggyőzőnöm észrevételeim jogosságáról.

Hivatkozások

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967): *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nyirkos István (2004): Egy új modern magyar nyelvtörténetről. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 224–240.

Gondolatfoslányok a PC, a megbélyegzés és a pszudofaj kapcsolatáról

SZ. HEGEDŰS RITA

A következő részleteket egymás után, rövid idő leforgása alatt olvastam. Az érintett probléma gyakori közéleti, szépirodalmi felbukkanása elgondolkodtatott. Ezt az élményt, gondolatfoslányaim sorozatát szeretném megosztani.

Az első idézet Stumpf András Fábry Sándorral készített interjújából származik:

„Mindez [Fábry Sándor rasszistának nevezése] tehát gyakorlatilag egyetlen ember fixa ideája, aki képes feltüzelné a »politikailag korrekt« terrorbrigádokat [...] a liberális fundamentalisták által évek óta gyakorolt technikáról [van szó]: a megbélyegzésről, arról, hogy ha nem értesz egyet velük, akkor nem lehetsz más, mint fasiszta meg rasszista. Ezzel nem lehet mit kezdeni, de ha az ilyes hangon szólót kellően elmarasztalják, nemcsak ő, hanem az effajta technikák is szalonképtelenné válhatnak végre [...] Ez a PC-terroralakulat most ott tart, hogy a világ legszebb természetfilmjével, a *Pingvinek vándorlásával* kapcsolatban egyetlen megjegyzés kívánczik ki belőle: miért nincs benne homokos pingvin? Ezeknek megfelelni nem lehet. Amit gyakorolnak: szellemi terror” [Fábry Sándor] (Stumpf 2006).

Egy teljesen eltérő műfajú műben, az 1956-os forradalom emlékére írt, a szovjet „baráti” csapatok kivonulásának évében játszódó drámában az elmúlóban lévő szocialista és az éppen kialakulófélben lévő demokratikus rendszer közös jellemzéseként hangzik el az ötvenhatos hős fia szájából a következő:

„**Balaj** Hagyj lógva te is! Te sem tudsz mást, csak bélyegezni. Nem tetszik ez? Nem tetszik az? Sebaj, puff a stempli: sovíniszta, szélső jobb, fasiszta, antiszemita. Érdekel is, hogy kérdezik, állítják, meg hogy igaz-e vagy sem, amit mondanak. Mindig csak az a jó, amit ti szavaltok. És mindegy, hogy kinek a fenekébe bújva.
Estván Kezdesz tájolódni, fiam!” Hegedős (2005).

Majd mintegy a jelenség magyarázataként Anthony de Mello rövid, amolyan tanító története között erre találtam:

„Egyszer, mikor a Mester a szavak hipnotizáló erejéről beszélt, valaki a terem hátuljából felkiáltott:

– Képtelenség! Ha azt mondom, hogy Isten, Isten, Isten, attól én még nem leszek isteni. Ha azt mondom, hogy bűn, bűn, bűn, gonosszá tesz az engem?

– Ül le, te fattyú! – szölt a Mester.

A férfit annyira elöntötte a düh, hogy néhány percbe telt, mire ismét meg tudott szólalni. Akkor aztán mindennek elmondta a Mestert. A Mester pedig bűnbánó arccal azt mondta:

– Bocsásson meg, uram, elkapott az indulat. Nagyon sajnálom, hogy ilyen megbocsáthatatlan hibát követtem el.

Az ember azonnal megnyugodott.

– Nos, itt van a válasz a kérdéssre: csak egy szóba került, hogy feldühödj, és egy másikba, hogy lehiggadj – mondta a Mester” (Mello 2000: 41).

Hogyan függhet össze két, az eredeti szándék szerint egymástól teljesen idegen fogalom, a politikailag korrekt beszéd (a továbbiakban PC) és a megbélyegzés? A PC lényegét Szerecz György találóan összegzi: „A politikai korrektség elsősorban nyelvhasználaton belüli szó-készleteti szelekciót jelent; a nemkívánatos konnotációjú megnevezések és kifejezések kiselejtezését, illetve felváltásukat semlegesre. Az eszményi *cél* a közélet és a közfelfogás előítéletektől való megtisztítása a nyelv előítélet-mentesítése által” (Szerecz 2004: 270). Ugyanebben a cikkben olvashatjuk annak magyarázatát is, hogy a PC kevésbé hatékony más attitűd-befolyásoló módszereknél, hasonlóan ahogy az írott törvények is gyengébbek az íratlanoknál¹. Tehát adott egy alapvetően jó szándékú, bár megkérdőjelezhető módszer, ami, Fábry szavai-val élve, szellemi terrorrá változhat. Mi a mechanizmusa ennek az átváltozásnak? A megbélyegzés, a megbélyegzett kifejezés vagy beszédstílus nyelvészeti fogalma a szociolingvisztikában elfogadott terminus. Akár szófordulatok, ragozási, kiejtési módok lehetnek stigmatizáltak, azaz a társadalom által elítéltek. Természetesen ezek alapján az ezt használó beszélő is kirekesztetté válhat. Azaz a PC azzal, hogy semleges kifejezésként sokszor új alakulatot, vagy a meglévők közül egyetlen egyet emel ki, mesterségesen, a természetes nyelvi folyamatokba belenyúlva, tulajdonképpen a többi megfogalmazást megbélyegzi. Innen már csak egy lépés a beszélő megbélyegzése.

Naivabban is feltehetjük a kérdést: miért lenne abból baj hogy a *cigány* helyett a *roma*, a *mozgássérült* helyett a *mozgásában korlátozott* megnevezést tartjuk helyénvalónak? Ha eltekintünk attól, hogy sokszor nyelvi torzszülöttek jönnek létre a semlegesség nagy igyekezete közepette, akkor önmagában a politikailag korrektnek kikiáltott kifejezések használata a nyelv szerkezetét nem károsítja. De a használat magában hordozza annak a mögöttes véleménynek a hallgatólagos elfogadását is, miszerint aki nem az PC-t használja, az ellenséges érzelmű vagy legalábbis nem kifinomult a politikai érzékenysége az adott témával kapcsolatban. Ez az üzenet már igen káros társadalmi következményekkel járhat. Persze sokszor keskeny sáv választja el a PC és az udvariasság diktálta megoldásokat. Nem amellet érvelek, hogy minél durvábban fogalmazzunk és ezzel elkerülhetjük a megbélyegzést. Pusztán arra hívom fel a figyelmet, hogy ne generáljunk újabb és újabb semlegesnek szánt fordulatokat, és ne ítéljük el már meglévőket, nem jó helyen keressük a megoldást. Inkább a negatív, politikailag elfogadhatatlan kifejezéseket töltsük meg pozitív tartalommal.

A PC tehát indirekt módon a nyelvi elemek stigmatizálására alkalmas, ezen keresztül köz- és magánembereket is megbélyegezhetünk. A megbélyegzéshez nem elegendő a tiltottnak kikiáltott szavak használata, hiszen nem természetes nyelvi folyamatról van szó, akkor mindenki számára egyértelmű lenne, mit illik és mit nem. Kell valaki, aki ismerteti a játékszabályokat, és egyben a bíró szerepét is eljátssza, egy másik ember, aki a hibára felhívja a figyelmet, explicitté teszi a „törvénysértést”. Ennek leghatásosabb módja, ha nem csupán idézi az elhangzottakat, sőt a pontos idézés inkább gyengíti a hatást, hanem minél erőteljesebben minősíti is. A kifejezés minősítésénél célravezetőbb megoldás az idézett egyén minősítése, kategóriába sorolása. Így a hallgatónak már gondolkodnia sem kell, készen kapja az egyedül üdvözítő következtetést, nehogy véletlen eltévedjen. Az első „stemplit” tehát egy nyelvi elem kapja, a második „stemplit” a kifejezést használó beszélő egy jó szándékú (?) segéd által. A közéleti megbélyegzésnek szélsőséges eredménye lehet a közéletből való kirekesztés, de arra mindenképpen alkalmas, hogy gyengüljön az illető szereplő hatása, vitatottá váljon megítélése. A lejáratásnak ebbe a módszerébe igen nehéz belekötni, hiszen ki határozhatja meg mi korrekt és mi nem, illetve milyen nyelvi elemekhez milyen emberi tulajdonságot lehet jogsan társítani? Ettől válhat a szellemi terror remek eszközévé a PC.

Veszélyes fegyver az értő vagy hatalommal bíró kezekben nemcsak megfoghatatlansága miatt, hanem azért is mert jól felhasználható a pseudofaj képzet kialakítására.

¹ Szerecz György más irányból is bemutatja a PC sémájának korlátait a jelen kötetben szereplő cikkében.

Pszeudofajnak az antropológia és az etológia azt nevezi, amikor egy fajon belül biológiai alapot nélkülözve, például kulturális különbségek, szokások alapján csoportok különülnek el, aminek az a következménye, hogy „erejét veszti az a gátlás, mely fajtársának megölésében akadályozza az embert, míg a fajtársak, és csakis az ezek által kiválasztott intraspecifikus agresszió marad egyértelműen hatásos. Az »ellenséggel« szemben tehát olyan dühöt érzünk, amilyent még a leggonoszabb ragadozóval szemben sem, csakis más ember iránt érezhetünk...” (Lorenz 1988: 54–65). Talán túlzásnak tűnik a PC kapcsán gyilkosságról beszélni, de már a gyűlölet is kellően rémisztő lenne, bár gondoljunk a háborús propagandák retorikájára, ahol az ellenség sohasem emberként jelenik meg, hanem például egy jelző főnevesítésével (vö.: *sárgák, kártevők*), vagyis szintén pszeudofajként igyekszik beállítani a másik oldalt. Ugyanezt el lehet érni a PC kapcsán kialakuló megbélyegzéssel is. Ha sokáig sulykolják a hallgatóság fejébe a PC-re hivatkozva, hogy egy közszereplő rasszista, fasiszta stb., lassan pszeudofajként tekint a közszereplőre és az általa képviselt csoportra, azaz „nemembernek” tartja, „amivel” már bármit meg lehet tenni. Nem feltétlen a másik ember életének a kioltása lehet a következmény, pusztán a kirekesztés, a megvetés is elegendő egy ember tönkretételéhez. Nem véletlen, hogy a börtönviselt emberek a magánzárkát, a levélmegvonást tartják a legsúlyosabb büntetésnek, amelyek éppen a közösségből szakítanak ki

Ezzel a megbélyegzésből eredő lehetséges következmények sora még nem fejeződött be. Éppen annak köszönhetően, hogy a közösséghez tartozás erőteljes emberi motiváció, a kirekesztett mindig vissza akar kerülni a közösségbe. Gondoljunk Asch elhíresült kísérletére, ahol a nyilvánvalóan egyenlő hosszúságú vonalakat nem merte egyenlőnek tartani a kísérleti személyek nagy többsége, mert a többségben lévő beépített emberek hangosan kimondott véleménye csoportnyomást gyakorolt rájuk. Nem volt veszélyben sem az életük, sem a jövőjük, egyszerűen konformista módon reagáltak. Mit tehet tehát egy a megbélyegzés által kirekesztett egyén? Több lehetősége van. Vállalhatja saját véleményét, kereshet egy csoportot, akikkel egyezik a véleménye, vagy megpróbál visszakerülni eredeti helyére. Az a legritkább, hogy vállaljuk a magányt. Osváth Ernő bölcsen mondta „a magányhoz vezető legrövidebb út a tárgyilagosság”. Nem véletlen tartoztunk eredeti csoportunkhoz, feltételezhető, hogy nehezen találunk egy olyan csoportot, ahova minden véleményünk hangoztatása ellenére teljesen illeszkedünk. Akár eredeti csoportunkba igyekszünk visszakerülni, akár újat keresünk, nagy valószínűséggel valamilyen elvünk feladására, elhallgatására kényszerülünk. Ez Noelle-Neumann kutatásai alapján jól bevált stratégiáknak bizonyult, aminek következménye, hogy az adott vélemény egyre kevésbé lesz képviselve, azaz egyre kisebb az esélye, hogy csatlakozzanak hozzá, hiszen fontos a csoporthoz tartozásunk, így még kevesebben képviselik majd az adott véleményt. Ezt a folyamatot hívja a hallgatás spiráljának, s felhívja a figyelmet, hogy a médiának ezért nagy a felelőssége, mert a legtöbb témáról csak közvetve szerezhetnek információt az emberek, így a médiában kialakult arányok nagyban befolyásolják, hogy képviselve érezzük-e a saját véleményünket (Griffin 1997: 387–398).² Ha eredeti csoportunkba kerültünk vissza, akkor elhallgatásunkkal a közösség összetartozását erősítjük ugyan, de ugyanakkor növeljük a más csoportoktól való távolságot, hiszen veszítünk a kompromisszumkészségből. Ha másik csoportba vándoroltunk, akkor ugyanezt tesszük, ráadásul eredeti csoportunk hangerejét, ütőképességét is gyengítjük.

Noelle-Neumann elmélete arra is alkalmas, hogy a hangos kisebbség uralkodási módját modellezze, bár az elméletalkotó kifejezetten a kisebbség elnyomását mutatja be. Ugyanis, ha a kisebbség eléri, hogy a médián keresztül többnek lássék, akkor kiválthatja a nem kisebbséghez tartozókat azt az érzést, hogy nincs csoportja, így elindítja a hallgatási spirálnak a mechanizmusát. Nem szükségszerű, de ez is lehetséges következmény. Így kialakulhat, hogy a

² A magyar fordítás a 2000-es kiadás alapján készült, amely már nem tartalmazza az idevágó fejezetet.

kisebbség véleménye kap nagyobb teret a közéletben. Ezzel a veszéllyel kell szembenéznünk mindenféle pozitív diszkrimináció esetén.

Összefoglalva: A PC az eredeti jobbító szándék ellenére alkalmas a nyelvi stigmatizálásra, a megbélyegzés az egyén és az egyén által képviselt csoport kirekesztéséhez, korlátozáshoz vezethet. A kirekesztés érzése arra ösztönzi az embert, hogy csoportot találjon, amit véleménye véka alá rejtésével oldhat meg, de ezzel kiteszi magát és esetleg közösségét a hallgatási spirál szívóerejének, aminek lehetséges következménye akár a kisebbségi vélemény eluralkodása is. Ez egy lehetséges kimenet, nem feltétlen szükségszerű, de mindenképpen figyelemreméltó. Elnézve a közéletünkben folyó politikai csatározások retorikáját reálisnak tartom, hogy minket is fenyeget ez a veszély. A helyzet pillanatnyi orvoslására nem látom a megoldást, a jövőre nézve egyetlen kivezető útnak a nevelést tartom. Csak akkor van esélye kiegyensúlyozott politikai közéletnek, ha tudatos, egyéni gondolkodásra, önreflexióra képes emberek nőnek fel, akik a média hatalmával is tisztában vannak. Ezt a nevelést sokan már elkezdték.

Hivatkozások

- Griffin, Em (ed.) (1997): *A first look at communication theory*. The McGraw-Hill Comp. INC., New York.
- Hegedős László (2005): *Rongylabda*. Kézirat.
- Lorenz, Konrad (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Könyvkiadó, Budapest.
- Mello, Anthony de (2000): *Abszurd egypercesek*. Korda Kiadó, Kecskemét.
- Stumpf András (2006): Nincs hová hátrálni. *Heti Válasz* január 12: 22.
- Szerecz György (2004): Politikai Nyelvhelyesség? *Alkalmazott nyelvészeti konferencia füzetek*. VI. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia. Dunaújvárosi Főiskola Kiadói Hivatala, Dunaújváros 2004. március 18–20.

Az operátorfejek negatív jegyének morfológiai megvalósulása a magyarban: a *sem*

OLSVAY CSABA

1. Bevezetés

A természetes nyelvek tanulmányozása során előfordul, hogy olyan elemekre bukkanunk, amelyek szerepe az első pillanatban a valóságosnál jóval egyszerűbbnek tűnik. A hangsúlytalan, többnyire csak egy-két hangból álló határozott névelő jelentése például olyan messzire mutató kérdéseket vet föl, amelyek egészen a dinamikus szemantika kapujáig vezetnek. A szemantikailag tartalmatlan, a legtöbb esetben elhagyható alárendelő kötőszó jelenléte pedig a mozgások távolsági megszorításainak elméletében bizonyul döntőnek. A negatív kvantort tartalmazó magyar mondatok látszólag jelentéktelen, statisztának vélhető szereplője a *sem* partikula. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy miféle problémák merülnek föl a *sem* szintaktikai elemzése során, továbbá, a lehetséges megoldások milyen alapvető következményekkel járnak a negatív kvantorok, ill. általában az operátorkifejezések szintaxisára nézve.

A 2. pontban összefoglalom a *sem* elem, ill. a negatív kvantorok szintaktikai viselkedésének fő vonásait. A jelenleg ismert elképzelések közül a dolgozat szempontjából fontosabbakat a 3. pontban mutatom be: 3.1.-ben a *sem* funkciójával kapcsolatos feltételezéseket tárgyalom; 3.2.-ben a preverbális, 3.3.-ban pedig a posztverbális negatív kvantorokra vonatkozó szintaktikai elemzéseket tekintem végig. A 4. pontban körvonalazom javaslatomat, amely a nyílt szintaxis elmélet és a tükörelmélet eredményeit próbálja alkalmazni és továbbfejleszteni. 4.1.-ben amellet érvelek, hogy a *sem* az operátorfejek negatív jegyét jeleníti meg morfológiailag. A posztverbális negatív kvantort tartalmazó mondatok szerkezetét ennek fényében vizsgálom a 4.2. pontban, amelynek alátámasztására 4.3.-ban egy további jelenség bemutatása szolgál. Dolgozatomat az 5. pontban foglalom össze.

2. A megmagyarázandó nyelvi adatok

2.1. A *sem* az ige előtti tartományban – a tagadószóval megegyezően – csak az igét vagy a fókuszot közvetlenül megelőző helyen állhat, azaz csak a legutolsó kvantort követheti:

- (1) (a) Senki *sem/nem* ment el.
(b) Senki *sem/nem MOST* ment el.
- (2) Senki (**sem*) senkinek (**sem*) semmit *sem* mondott el.

A preverbális *sem* és a tagadószó *nem* fordulhat elő egyszerre, a bácskai dialektus kivételével:

- (3) *Senki *sem nem (MOST)* ment el.

A *sem*, ill. a *nem* szintaktikai pozíciója azonban több szempontból is különbözik: a tagadószót *nem* kell megelőznie kvantorkifejezésnek (4), közbeékelődhet adverbialis elem (5), ugyanakkor a *sem* az ige utáni mondatszakaszban is előfordulhat (6).

- (4) Nem/*Sem láttuk a filmet.
- (5) Senki csakugyan nem/*sem ment el.
- (6) Nem ment el senki sem/*nem.

A posztverbális *sem* a preverbális helyzetűtől eltérően bármelyik kvantor után – opcionálisan – megjelenhet:

- (7) (a) Tavalý nem bukott meg senki (sem) semmiből (sem).
- (b) Tavalý senki (*sem) semmiből sem bukott meg.

Megfigyelhető, hogy a tagadást közvetlenül megelőző *is*-es kifejezések a felszínen *sem*-es kifejezés-ként testesülnek meg, ami Kenesei (1989) és Bródy (1990) alapján feltehetőleg fonológiai összevo-nás eredménye.

- (8) (a) János is kapott támogatást.
- (b) János sem kapott támogatást.
'Jánosra is teljesül, hogy nem kapott támogatást.'

A *sem* elem azonban meglehetősen sok olyan esetben is előfordul, amelyben semmiképp nem szár-maztatható ilyen módon. Egyrészt, az univerzális olvasatú negatív kvantor után állhat *sem*, ellenben a pozitív univerzális kvantort nem követheti *is* (9); másrészt, a tagadásnál nem nagyobb hatókörű kvantorok esetében ez az elemzés eleve nem jön számításba.

- (9) (a) Senki sem a zebrán ment át.
- (b) Mindenki (*is) a zebrán ment át.

A *sem* numerikus kvantorokhoz is csatlakozhat. Ebben az esetben kétféle jelentést kell megkülön-böztetnünk: a tagadásnál nagyobb hatókörű numerikus kvantor kötelezően disztributív és specifikus értelmezést kap (10a). A numerikus kvantort tartalmazó mondat másik jelentése úgy adható meg, hogy a predikátum által kijelölt halmaz elemszámának szabunk felső korlátot, ez esetben mind spe-cifikus (10b), mind nonspecifikus olvasat (11) előállhat, emellett a számnév előtt választhatóan megjelenhet a *még* elem.

- (10) Három könyvet sem találtam meg.
(a) 'Három könyvre is teljesül, hogy nem találtam meg.'
- (b) 'Az általam megtalált könyvek halmazának elemszáma kevesebb, mint három.'
(van egzisztenciális előfeltevés)
- (11) (Még) három könyvet sem találtam.
'Az általam talált könyvek halmazának elemszáma kevesebb, mint három.'
(nincs egzisztenciális előfeltevés)

Amennyiben a felső korlát a lehető legkisebb, a Surányi (2005) által tárgyalt interpretációhoz ju-tunk, amely tehát kiterjeszhető az összes numerikus kvantor esetére.¹

- (12) Egy könyvet sem találtam.
'Az általam talált könyvek halmazának elemszáma kevesebb, mint egy.'
(nincs egzisztenciális előfeltevés)

A következőkben a negatív (*senki* típusú) kvantorok, ill. a nemdisztributív numerikus kvantorok esetén fellépő *sem*-es jelenségekkel foglalkozom, feltételezve, hogy a szintaktikai szerkezete ezeknek a (8b), (10a) mondatokétól lényegesen különbözik.

2.2. Foglaljuk össze a magyar negatív kvantoroknak azokat a legfontosabb szintaktikai tulajdonságait, amelyekről a későbbiekben szó fog esni.

Surányi (2001, 2002, 2005) különböző tesztek segítségével kimutatja, hogy a magyarban a negatív kvantorok szórendi helye és interpretációja között szoros összefüggés áll fenn. A posztverbális, ill. a (tagadott) igét közvetlenül megelőző preverbális negatív kvantor értelmezése disztributív (univerzális) és nemdisztributív is lehet (a hangsúlyosságtól is függően). Azok a negatív kvantorok viszont, amelyek a (tagadott) fókusz, ill. további negatív kvantor előtt helyezkednek el, kötelezően disztributív olvasattal járnak (13a, b).

- (13) (a) Senki semmit nem szólt.
(b) *Semmit senki nem szólt.
(c) Senki nem szólt semmit.
(d) Semmit nem szólt "senki.
(e) Nem szólt senki semmit.
(f) Nem szólt semmit "senki.
(*senki*: van egzisztenciális előfeltevés
semmi: nincs egzisztenciális előfeltevés)

Mindez a numerikus kvantorokra is teljesül: a fókuszt tartalmazó (14) mondat nem kétértelmű, csak a disztributív interpretáció fogadható el (vö.: (10)):

- (14) Három könyvet sem A POLCON találtam meg.
(a) 'Három könyvre is teljesül, hogy nem a polcon találtam meg.'
(b) *'Az általam a polcon megtalált könyvek halmazának elemszáma kevesebb, mint három.'

A szintaktikai elemzések egyik kulcskérdése, hogy miből vezethető le a negatív kvantoroknak az a jellegzetessége, hogy a disztributív negatív kvantorok közül tetszőleges számú állhat az ige előtt, ill. után (15), (16); a nemdisztributív kvantorokból pedig, mint láttuk, csak egy lehet preverbális, viszont az is opcionálisan (17).

- (15) (a) Semelyik diák nem halasztott.
(b) Nem halasztott semelyik diák.
(16) (a) Senki semelyik tárgyból nem bukott meg.
(b) Senki nem bukott meg semelyik tárgyból.
(c) Nem bukott meg senki semelyik tárgyból.
(17) (a) Senki nem érkezett.
(b) Nem érkezett senki.

A minimalista elméletben minden mozgatást jegyellenőrzés idéz elő, ami kizárja az opcionálisan végrehajtható mozgatások létezését. A negatív kvantorok igéhez viszonyított szórendi helye a fenti mondatok jelentését nem befolyásolja, ennél fogva a preverbális és a posztverbális negatív kvantorok – legalábbis az LF szintjén – feltehetőleg azonos szerkezeti pozícióban vannak. A problémára több olyan megoldás is született, amely fedett mozgatást alkalmaz, valamint több olyan is, amely elkerüli azt.

A magyarban érvényes a pólusharmónia elve (É. Kiss (1998)): a preverbális pozitív, ill. negatív kvantorokat csak olyan összetevő követheti közvetlenül, amely szintaktikai negativitás szempontjából megegyezik vele. Ilyesformán a pozitív kvantorok után nem állhat tagadószó (18) vagy negatív kvantor (19), míg a negatív kvantorok után csak ezek az elemek jelenhetnek meg (20), (21).²

- (18) (a) Mindenkit ismerek/*nem ismerek.
(b) Mindenki JÁNOST/*nem JÁNOST ismeri.
- (19) (a) Mindenki mindenkit ismer.
(b) *Mindenki senkit nem ismer.
- (20) (a) Senkit nem ismerek/*ismerek.
(b) Senki nem JÁNOST/*JÁNOST ismeri.
- (21) (a) Senki senkit nem ismer.
(b) *Senki mindenkit ismer.

A pozitív kvantor szerepelhet szintaktikailag negatív mondatban, ha a tagadásnál kisebb hatókörű (22a), vagy ha közéje és a tagadószó közé egy másik operátor (pl.: fókusz) ékelődik (22b). A negatív kvantort tartalmazó mondatnak viszont szintaktikailag mindenképpen negatívnak kell lennie (23a), és emellett az is szükséges, hogy a negatív kvantor és a tagadás között ne forduljon elő nem negatív konstituens (23b).

- (22) (a) Nem ismerek mindenkit.
(b) Mindenki JÁNOST nem ismeri.
- (23) (a) *Ismerek senkit.
(b) *Senki JÁNOST nem ismeri.

(A pólusharmónia elve a hatóköri viszonyokra a posztverbális tartományban is teljesül, a lineáris szórendre nem feltétlenül (24).

- (24) Nem ismer mindenkit "senki.

3. Néhány korábbi elemzés

3.1. Először a *sem* szerepének kérdésével foglalkozunk. É. Kiss (1993) a *sem* elemet az *is*-hez hasonló kvantorjelölő formatívumként tekinti (mint említettük, ez a *sem* egyik, de nem egyedüli funkciója). É. Kiss – (1992) alapján – feltételezi továbbá, hogy tagadás esetén mindig, tehát a preverbális helyzetű *sem*-et tartalmazó mondatok szintaktikai szerkezetében is jelen van a tagadószó, amelyet a fonológiai komponensben kötelezően törölőszabálynak vetünk alá (vö. (1), (3)).

Surányi (2002, 2005) elemzésében a *sem* a felső korlát olvasatra jellemző, nyomatékosító funkciót betöltő elem, az angol *even* megfelelője. Ezzel kapcsolatban az egyik probléma az, hogy a *sem* nemcsak felső korlát olvasat, hanem disztributív univerzális olvasat esetén is lehetséges, például fókusz előtt (9a). Másrészt, a numerikus kvantoroknál megfigyelhető, hogy az *even* által megjelölt funkciót a *még* elem hordozza, ez ugyanis csak a felső korlát olvasatú mondatban fordulhat elő (11). Surányi (2002, 2005) emellett – minthogy az általa javasolt szintaktikai szerkezetben a preverbális *sem*-es kifejezés és a tagadószó azonos pozíciót foglal el –, érveket sorakoztat föl a *sem* utáni *nem* fonológiai törölésével szemben. Ezek egy része az Olsvay (2000) által bemutatott mecha-

nizmusra vonatkozik, amely valóban problematikus. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a bácskai dialektus eltérése a grammatikán belül csak egy fonológiai aprószabályt érint, és nem kell egy teljesen más alapokon álló szintaktikai szerkezetet feltételeznünk. Ezért ezt a fonológiai törlőszabályt nem fogom elvetni.

É. Kiss (2002) az egymással szomszédos DistP és NegP projekciók fúzióját feltételezi, és ennek fejeként elemzi a *sem* partikulát. Eszerint tehát az *is* [+dist], a *nem* [+neg] jegyű fej, míg a *sem* mind [+dist], mind [+neg] jeggyel rendelkezik. A fő probléma ezzel a felfogással pedig éppen az, hogy a *sem* számos esetben anélkül is előfordulhat, hogy a hozzá kapcsolódó kvantorkifejezés disztributivitást hordozna.

3.2. Tekintsük át, milyen javaslatok születtek a preverbális negatív kvantorok szintaktikai pozíciójával kapcsolatban. Az itt ismertetett elképzelések a minimalista elmélet különféle változatait veszik alapul; nagy részük elfogadja továbbá Szabolcsi (1997) és Beghelli-Stowell (1997) elméletét, amely szerint a (nem negatív) disztributív kvantorok LF-pozíciója a DistP funkcionális projekcióban található, ahová disztributív jegyük ellenőrzése végett kell felmozogniuk (és ez a magyarban már a nyílt szintaxisban is bekövetkezhet). A korábbi elemzések egy része azt feltételezi, hogy a *sem* a kvantorkifejezéssel egy összetevőt képez. Eszerint a magyar negatív kvantoroknak szintaktikailag két típusa különböztethető meg: a *senki* típusú (*sem* nélküli), ill. a *senki sem* típusú (*sem*-es) kvantorok. Ennek a kézenfekvőnek tűnő felfogásnak a következetes képviselése azonban sok probléma forrásává vált az elmúlt időkben. Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy a kvantorkifejezés és a *sem* közvetlen szomszédossága a specifikáló–fej szerkezeti viszonyból is adódik; az összetevőtesztek pedig nem nyújtanak egyik lehetőség mellett sem bizonyítékot. Ennél is lényegesebb, hogy a *sem* az esetragos birtokos mellett csak akkor fordulhat elő, ha azt a birtok mellől a nagy DP-ből kimozgattuk (25a); a DP-n belül maradó birtokos – mint (25b) mutatja – kötelezően *sem* nélküli.³ Ez a jelenség azt támasztja alá, hogy a negatív kvantor és a *sem* nem szintaktikai összetevő.

- (25) (a) Senkinek sem lett ötös a dolgozata.
(b) [Senkinek (*sem) a dolgozata] nem lett ötös.

É. Kiss (1992) szerint a preverbális *senki* típusú kvantorok kvantorpozícióban, míg a *senki sem* típusú kvantorok fókuszpozícióban állnak. Puskas (1998) ugyanakkor ezzel ellentétes eredményre jut: a *senki* típusú kvantorokat helyezi fókuszpozícióba, és a *senki sem* típusúakat kvantorpozícióba. É. Kiss (1992) megoldása kétségtelenül jóval könnyebben összeegyeztethető a *sem* (2) alatt látható megoszlásával, de a helyzet ennél bonyolultabb, hiszen a *sem*-es kifejezés fókusz előtt is megjelenhet (1b). É. Kiss (1993) a *senki sem* típusú kvantorok számára is megengedi, hogy a kvantorpozíciót foglalják el.

Egy korábbi elméleti alapfeltevésekre épülő elemzésben (Olsvay (2000, 2006)) amellet érveltem, hogy a preverbális negatív kvantorok bizonyos esetekben semmiképp nem lehetnek fókuszpozícióban. Elképzelésem lényege az volt, hogy az összes preverbális negatív kvantor kvantorpozícióban, azaz DistP-ben helyezkedik el, ahová a NegP specifikálóján keresztülmozgatva jutnak; a *sem* (2) alatt megfigyelhető előfordulása pedig egy újabb fonológiai törlőszabállyal állítható elő, amelyet a negatív kvantort megelőző *sem* esetre kell alkalmazni. Ez azt jelenti, hogy szintaktikailag egy típusa létezik a negatív kvantoroknak, és az a szintaktikai szerkezet síkján mindig tartalmazza a *sem* elemet. Ez a megoldás azonban nem tud magyarázatot adni több jelenségre: az ige előtti tartományban a *sem* jelenléte akkor sincs megengedve, ha a lineáris szórendben nem negatív kvantor, hanem adverbium (26) vagy vonatkozó mellékmondat (27) követi.

- (26) Senki (*sem) csakugyan semmit nem látott.
- (27) Senki (*sem), aki a lakásban volt, nem ment ki.

Ezenfelül, a törlőszabály posztverbálisan nem működne kötelezően: itt a *sem*-et ugyanis negatív kvantor is követheti, miképp a (7a) példamondat is mutatja.

É. Kiss (2002) elemzésében a preverbális negatív kvantorok a fúzió által keletkező DistNegP projekcióban helyezkednek el, amelynek feje a *sem*. Azt, hogy a *sem* csak az utolsó negatív kvantor után állhat (2), É. Kiss (2002) azzal a szerkezettel magyarázza, amelyben a DistNegP projekció többszörös specifikálót tartalmaz. A negatív kvantorok szerkezeti pozíciója és interpretációja között nem áll fenn kapcsolat, utóbbi a specifikusság alapján vezethető le. A nyelvi adatok azonban arra utalnak, hogy a feltételezett összefüggés csak az egyik irányban teljesül: a disztributív univerzális negatív kvantorok kötelezően specifikusak, ellenben a specifikus negatív kvantorok nemcsak disztributív értelmezést kaphatnak (10b).

Surányi (2002, 2005) elemzése szerint a negatív kvantorok szerkezeti helye értelmezésük alapján állapítható meg: a disztributív univerzális negatív kvantorok kvantorpozícióban, a felső korlát olvasatú negatív kvantorok pedig fókuszpozícióban állnak. A szerző a DistP projekció létezését elutasítva amellett érvel, hogy a kvantoremelés nem jegyellenőrzés által kiváltott mozgás, és ennek következtében tud opcionálisan nyíltan vagy fedetten végbemenni. A Surányi (2002, 2005) által javasolt mondat szerkezet az FP és a NegP projekciókat nem különíti el, ehelyett a fókusz és a tagadás koprojekcióját vezeti be, amelynek specifikáló pozíciójában egyrészt a fókusz, másrészt a tagadószó vagy a *sem*-es kvantor foglal helyet. Ha mindezeket az eredményeket megpróbáljuk az általunk követett (DistP, FP, NegP projekciókat tartalmazó) mondat szerkezetre alkalmazni, a következőre jutunk: a disztributív negatív kvantorok DistP-n belüli pozícióban találhatók, míg a nem-disztributív negatív kvantorok esetén döntésre vár az a kérdés, hogy a NegP-ben vagy az FP-ben helyezkednek el. A NegP-elemzés ellen szól az, hogy a fókusz fölötti negatív kvantor kötelezően disztributív olvasatot eredményez (14), azaz – a fókusztagadás elemzésének megválasztásától függetlenül – meg kellene magyarázni, hogy a felső korlát olvasatú negatív kvantor miért csak az FP alatti tagadó frázisban tartózkodhat. Ha viszont a fókuszpozíciót fogadjuk el, ami a felső korlát interpretáció fókuszjegyből történő levezetéséből is következne, akkor az a kérdés vetődik föl, hogy miért maradhat a negatív kvantor preverbális fókusz hiányában az ige mögött (28b).

- (28) (a) (Még) három könyvet sem találtam.
(b) Nem találtam (még) három könyvet sem.

3.3. A posztverbális negatív kvantorok elemzése erősen összefonódik azzal a kérdéssel, hogy milyen szerkezetből származtatjuk azokat a mondatokat, amelyekben a posztverbális operátor egy öt megelőző (preverbális vagy posztverbális) operátornál nagyobb hatókört vesz föl. Mindez döntően azon múlik, hogy általában véve milyen elméleti eszköz(öke)t szeretnénk igénybe venni a fordított hatókör jelenségeinek előállítására. A hatóköri kétértelműsége a (30) mondat mutat példát: (30a) az egyenes hatókörű értelmezés, míg (30b)-ben a hangsúlyos posztverbális disztributív kvantor hatóköre nagyobb, mint az igét közvetlenül megelőző fókuszé.

- (29) Minden nyelvész kevés nyelvet ismer.
 (a) minden > kevés
 ('Minden x nyelvészre teljesül, hogy az x által ismert nyelvek száma kevés.')
- (b) *kevés > minden
 ('Azoknak az y nyelveknek a száma kevés, amelyekre teljesül, hogy minden nyelvész ismeri y-t.')
- (30) Kevés nyelvet ismer minden nyelvész.
 (a) kevés > minden
 (b) "minden > kevés

É. Kiss (1992) a hangsúlyos, nagy hatókörű posztverbális operátorok szórendi helyét a fonológiai komponensben működésbe lépő stilisztikai hátravetéssel hozta létre, amit É. Kiss (2002) a poszt-verbális negatív kvantorokra is alkalmaz. Ennek azonban az univerzális olvasatú negatív kvantorok esetén ellentmond a *sem* jelenléte: a (31a) mondatban található szórendet (31b)-ből kellene megkapnunk, amelyben a *sem*-es kifejezés közvetlenül megelőzi a nemdisztributív preverbális negatív kvantort. Mivel (31b) helytelen, mindez csak akkor lenne lehetséges, ha a negatív kvantor előtti *sem* fonológiailag törődne, erről viszont az imént láttuk, hogy milyen problémákba ütközik.

- (31) (a) Semmit nem látott "senki sem.
 (b) *Senki sem semmit nem látott.

Olsvay (2000, 2006)-ban nem tulajdonítottam azonos szintaktikai szerkezetet azon mondatoknak, amelyek csak a negatív kvantorok helyzetében különböznek egymástól. Feltételezésem szerint a negatív kvantorok opcionális [+dist] jeggyel, ill. inherens, nem interpretálható [+neg] jeggyel rendelkeznek. A Dist fej erős jegye kötelezően nyílt operátormozgatást eredményez, míg a kvantorkifejezések NegP-be fedetten is mozoghatnak. A pólusharmónia elve részben a negatív, ill. pozitív Dist fej szelekciós előírásaiból, részben a negatív kvantorok inherens [+neg] jegyének ellenőrzéséből következik. Ebben az elemzésben a (16a, b, c) mondatokat az alábbi szerkezeti reprezentációkkal jellemezhetjük:

- (32) (a) [_{DistP} Senki (sem)_i [_{DistP} semelyik tárgyból (sem)_j [_{NegP} t_i t_j nem bukott_k [_{VP} meg t_k t_i t_j]]]]
 (b) [_{DistP} Senki (sem)_i [_{NegP} SM_y t_i nem bukott_k [_{VP} meg t_k t_i semelyik tárgyból (sem)_y]]]]
 (c) [_{NegP} SM_x SM_y nem bukott_k [_{VP} meg t_k senki (sem)_x semelyik tárgyból (sem)_y]]

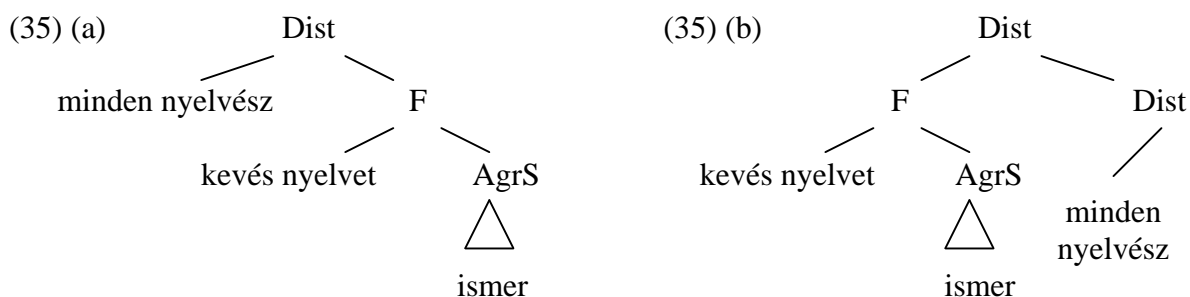
Ezzel a megközelítéssel az alapvető probléma: nem tud számot adni arról, hogy a negatív kvantorok szórendi helyétől függetlenül, a szóban forgó mondatok jelentése azonos, mivel a poszt-verbális negatív kvantorok disztributív értelmezését a [+dist] jegy hiánya nem teszi lehetővé. Ráadásul a [+dist] jegyet a nemdisztributív negatív kvantorok is megkapják, ha megelőzik az igét. További hátrány, hogy ez az elemzés nem aknázza ki teljes mértékben a pozitív és negatív posztverbális kvantorok párhuzamát, azaz a (30b) mondat szerkezetére nem feltétlenül jár következménnyel. É. Kiss (2002) ugyancsak [+dist] és [+neg] jegyeket rendel a negatív kvantorokhoz, azzal a különbséggel, hogy a [+dist] jegy is inherens, amely értelmezhető jegy lévén nem jár kötelező kvantormozgatással. A hangsúlytalan posztverbális negatív kvantorok [+neg] jegyük ellenőrzése végett fedett mozgással jutnak szerkezeti helyükre, a NegP-be.

A fenti problémákat figyelembe véve a következő elemzés vehető föl. Tartva magunkat ahhoz, hogy a negatív kvantorok [+dist] jegye szigorúan az interpretációhoz kapcsolódik, az a gondolat adódik, hogy a pozitív, ill. negatív kvantorok nemcsak nyíltan, hanem fedetten is mozoghatnak DistP-be; a Dist fej jegyének erőssége tehát az, ami opcionális.⁴ Ezenfelül, csak a *sem*-es kvantoroknak feltételezünk inherens [+neg] jegyet, és a NegP – az előbbiektől eltérően – csak egyszeres specifikálással rendelkezik. A pólusharmónia elve így a Dist fej szelekciós megkötéseire vezethető

vissza. Ez éppúgy meg tudná magyarázni a *sem* preverbális előfordulását (a *sem*-es kifejezés NegP-ben van, vagy onnan a legközelebbi DistP-be mozgatjuk), mint azt a tényt, hogy a *sem* mind disztributív, mind nemdisztributív kvantorhoz csatlakozhat. Ennek alapján a (16a, b, c) mondatok szerkezetére (33a, b, c) adódik, a (34) alatt pedig a (7b) mondat szerkezetét ábrázoltuk.

- (33) (a) [_{DistP} Senki_i [_{DistP} semelyik tárgyból_j [_{NegP} nem bukott_k [_{VP} meg t_k t_i t_j]]]]
 (b) [_{DistP} SM_y [_{DistP} senki_i [_{NegP} nem bukott_k [_{VP} meg t_k t_i semelyik tárgyból_y]]]]
 (c) [_{DistP} SM_x [_{DistP} SM_y [_{NegP} nem bukott_k [_{VP} meg t_k senki_x semelyik tárgyból_y]]]]
 (34) [_{DistP} Senki_i [_{DistP} semmiből sem_j [_{NegP} t_j nem bukott_k [_{VP} meg t_k t_i t_j]]]]

Összességében azonban, részben elméleti szempontok, részben a fókuszos mondatok körében fölmerülő jelenségek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyarban a fordított hatókör egyes esetei nem fedett mozgatás (vagy annak valamely továbbfejlesztett változata) által vezethetők le. Ennek megfelelően a negatív kvantorokra vonatkozó szintaktikai elemzésemet Bródy–Szabolcsi (2001, 2003) elméletébe próbálom meg beilleszteni, amely a nyílt szintaxis elmélet (Kayne (1998)) és a tükörelmélet (Bródy (2000)) alapfeltevéseit építi magába. A mondat szerkezet meghatározó sajátossága az, hogy az operátorkifejezéseket befogadó funkcionális frázisok szériákba rendeződnek; egy-egy szérián belül a RefP-DistP-FP hierarchia érvényes. A fedett mozgatások kiküszöbölése a nyílt szintaxis elmélet Kayne (1998) által kidolgozott formájában maradványmozgatások alkalmazásával vihető véghez, amelyek azonban problémát jelentenek a mozgatás motiválhatósága szempontjából. A tükörelméletben lehetővé válik olyan mozgatás (lánc) nélküli struktúrák bevezetése, amelyekben a hatóköri viszonyok és a lineáris sorrend megfelelésének hiánya nem áll összeütközésben az antiszimmetria elvével. A tükörelmélet a szintaxis és a morfológia közötti kapcsolatot kifejező tükörelvet a következő módon posztulálja: az X fejnek Y akkor és csak akkor komplementuma, ha Y-X egy morfológiai szó. A morfoszintaktikai reprezentációban a fejek és a frázisok nem képeznek külön csomópontot.⁵ Ennek értelmében a fej által szelektált elem szerkezeti pozíciója a fej morfológiai tulajdonságaitól függ: ha a fej suffixum, akkor a szelektált elem a komplementum, máskülönben a specifikáló pozíciót foglalja el, utóbbi esetben lineárisan megelőzve a fejjel jegyellenőrzési viszonyban álló specifikálót. Rátérve a (30a, b) mondatok tükörelméleti szerkezetére: mivel a Dist fej opcionálisan lehet suffixum, az általa szelektált FP komplementum (35a) és specifikáló pozícióban is elhelyezkedhet (35b).⁶ Így (35b)-ben a hangsúlyos, nagy hatókörű disztributív kvantor szórendileg a kis hatókörű fókuszoperátor és az ige mögé fog kerülni, előállítva ezzel a (30b) mondatot.

A tükörelméletben a hatóköri viszonyokat a jegydominancia határozza meg. (35b)-ben a disztributív kvantor azért veszi föl a hatókörét a fókusz felett, mert a [+dist] jegye jegyellenőrzési viszonyban áll a Dist fej alsó szegmensének [+dist] jegyével, ez jegyláncot képez a felső szegmens jegyével, amely dominálja a fókuszt.

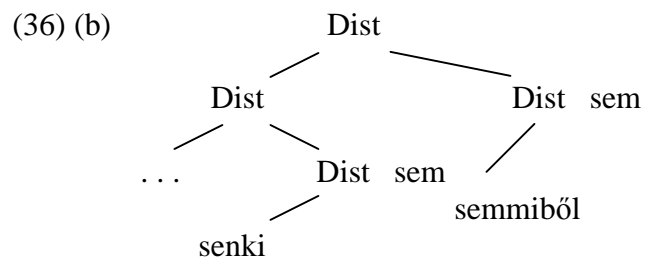
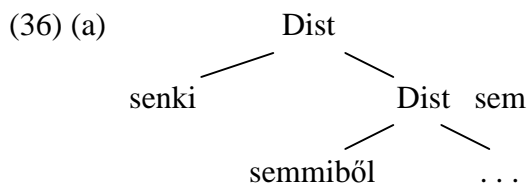
Amennyiben feltételezzük, hogy a posztverbális operátorkifejezéseket is operátorpozícióban ejtjük ki,⁷ fölvetődik a kérdés, hogy miből kapható meg az, hogy a posztverbális szórend lényege-

sen kötetlenebb. Mindezt Bródy–Szabolcsi (2001, 2003) abból vezeti le, hogy az ige előtti tartomány csak egy szériát tartalmaz, így itt a szérián belüli hierarchia egyúttal szórendi megszorítást is jelent; az ige mögötti kifejezések viszont állhatnak különböző szériákban. Amint a 4.2. pontban látni fogjuk, a posztverbális negatív kvantorok esetén a különböző szórendi változatok lehetősége más magyarázatot igényel.

4. Egy lehetséges megoldás kirajzolódó iránya

4.1. Rátérünk a javasolt elemzés vázlatos ismertetésére, amelyben a konklúzióhoz vezető gondolatmenet egyes lépéseit, ill. a technikai részleteket leegyszerűsítve tárgyaljuk, ezeket készülő doktori disszertációmban fejtem ki.

Induljunk ki abból, hogy a negatív kvantorok pozíciója értelmezésüknek megfelelő: a disztributív negatív kvantorok DistP-ben, a nemdisztributívak FP-ben helyezkednek el. A 2.1. pontban láttuk, hogy a *sem* előfordulása nem függ az őt megelőző negatív kvantor szintaktikai pozíciójától, ill. interpretációjától, csupán az számít, hogy az igehez képest milyen szórendi helyzetű negatív kvantorhoz kapcsolódik: preverbálisan csak egy, posztverbálisan pedig tetszőleges számú negatív kvantor után állhat *sem* (2), (7). A preverbális, ill. nagy hatókörű posztverbális operátorokat tartalmazó mondatok szerkezete a tükörelméletben abban különbözik egymástól, hogy a preverbális operátorokhoz tartozó összes operátorfej egy morfológiai szót képez, míg a posztverbális operátorok esetén minden operátorfej külön morfológiai szót hoz létre. Ebből arra következtethetünk, hogy a *sem* elem az operátorfejek alkotta morfológiai szó valamely részének kiejtett alakjaként funkcionál. A (7b) és a (7a) mondatoknak tehát első megközelítésben rendre a (36a), ill. a (36b) szerkezeteket fogjuk tulajdonítani.

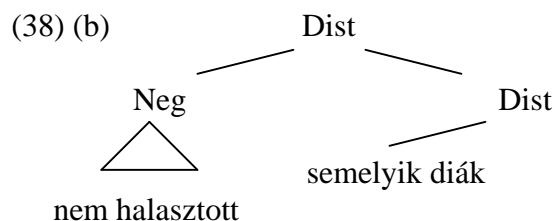
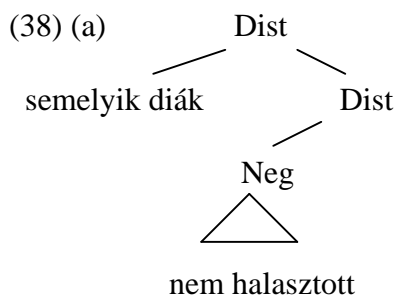

Tekintve, hogy a *sem* jelenléte megköveteli a tagadószó, azaz a NegP projekció jelenlétét a mondatban (37b), ami arra is visszavezethető, hogy a *sem* inherens, nem interpretálható [+neg] jegyet hordoz. Az előbbieik értelmében azt fogom feltételezni, hogy a *sem* a megfelelő operátorfej (Dist vagy F) negatív jegyének morfológiai realizációja. Ez egyúttal azt is megmagyarázza, hogy a *sem* jelenléte a mondatban a negatív kvantor jelenlétét is maga után vonja (37c), habár a *sem* elem szerkezeti-⁸leg nem a kvantorkifejezéshez tartozik.

- (37) (a) Nem távozott senki sem.
 (b) *Távozott senki sem.
 (c) *Nem távozott sem.

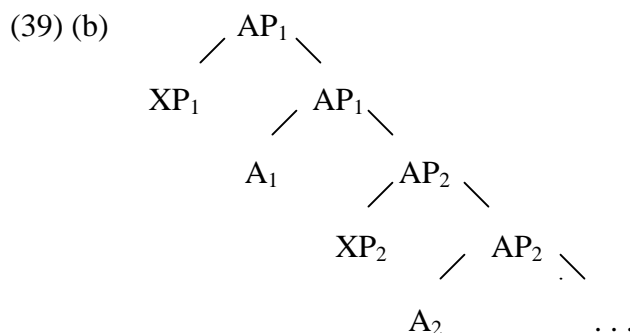
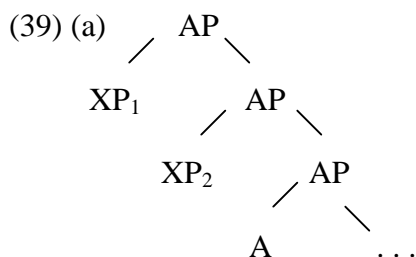
Mindez azt jelenti, hogy a NegP jegyellenőrzési viszonyba lép a negatív operátorfejjel, ezért tehát specifikáló pozícióba kell kerülnie. Elképzelésem szerint – amit most a technikai részletek mellőzésével körvonalazok –, az operátorfej nem interpretálható [+neg] jegyének ellenőrzéséhez mind a NegP projekció, mind a negatív kvantor [+neg] jegye szükséges. Mivel a jegyellenőrzési viszonyt létesítő specifikálók sorrendje tetszőleges, ebből adódik, hogy a negatív kvantorok opcionálisan

preverbális, ill. posztverbális helyzetűek is lehetnek. (38a, b) a (15a, b) alatti mondatok szerkezetét vázolja.

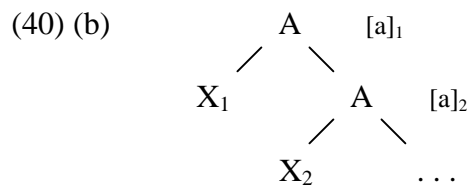
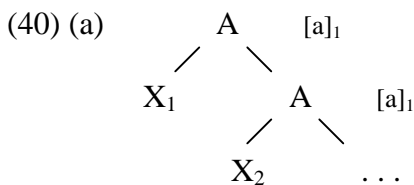

Ez az elemzés tehát a negatív kvantorokról azt állítja, hogy operátorjegyük mellett inherens, nem interpretálható [+neg] jegyük is van, amely belső szerkezetéből kifolyólag nem a Neg fejjel, hanem a negatív jegyű operátorfejjel léphet jegyellenőrzési relációba. A pozitív kvantorok esetén a pólusharmónia elve alapján a [-neg] jegy ellenőrzésének hasonló mechanizmusát fogom feltételezni.⁹ A pólusharmónia elvének érvényesülése így tehát teljes egészében a jegyellenőrzésen alapul. A felszínen a kvantor és a kiterjesztett VP negativitása között megfigyelhető egyezés az operátorfej közvetítésével, [+/-neg] jegynek kétlépéses ellenőrzésén keresztül megy végbe. Az operátormozgatás és a pólusharmónia eszerint nem két független jelenség, közös alapjuk egy olyan jegyellenőrzési reláció, amelyben három szintaktikai objektum vesz részt: az operátorfej, az operátorkifejezés és a kiterjesztett VP. Ez az alapgondolat néhány további operátoros konstrukció esetére is átvihető, a magyar negatív kvantorokat illetően a figyelemreméltó az, hogy az operátor-fej VP-mozgatást is előidéző jegye morfológiailag megtestesülhet, ami empirikusan is alátámaszthatja a javasolt megoldást.

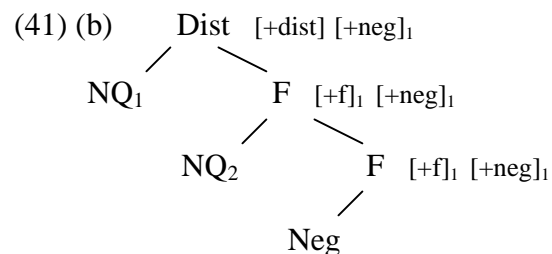
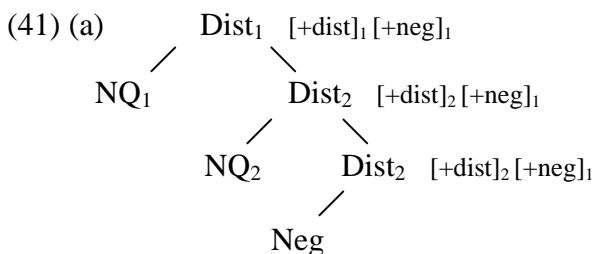
A *sem* ige előtti előfordulásának (2) legegyszerűbb magyarázata az lenne, hogy az összes negatív kvantor ugyanabban a – többszörös specifikálóval rendelkező – DistP projekcióban helyezkedik el, és ennek feje a *sem*. Ezt azonban kizárja a DistP projekció rekurzivitása, amelyre Surányi (2002) alapján a közbülső adverbiumok, ill. egyes hatóköri értelmezések lehetőségéből következtethetünk. Ebből adódóan minden negatív kvantor más és más Dist fej [+dist] jegyét ellenőrzi. A tükörelméletben ez a két dolog összeegyeztethetővé válik. A hagyományos (nem tükörelméleti) frázisstruktúrában a többszörös specifikálót tartalmazó szerkezetet és a rekurzív frázist azáltal különböztettük meg egymástól, hogy a szerkezetben egy vagy több fej található (39a, b).

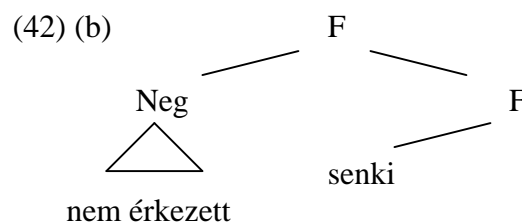
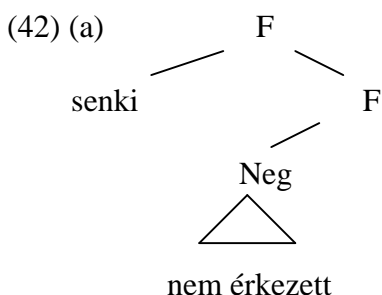
A tükörelméletben – minthogy a fej és a frázis nem alkot külön csomópontot –, a két szerkezet közötti különbség abban nyilvánul meg, hogy az egyik, ill. a másik fej jegye között képezünk-e láncot vagy sem (40a, b).¹⁰

Ez a megközelítés lehetővé teszi azt, hogy ha egy funkcionális fejnek több jegye van, akkor az, hogy képezhető-e jegylánc, az egyes jegyek egymástól független tulajdonsága legyen. Pontosan ez történik a negatív Dist fej esetében: a [+dist] jegyre nézve a tükörelméleti szerkezet megfelel a rekurzív DistP-t tartalmazó hagyományos szerkezetnek, ugyanakkor a [+neg] jegyeknek ez esetben jegyláncot kell képezniük,¹¹ aminek az a következménye, hogy a *sem* egy morfológiai szón belül csak egyszer lesz kiejtve (41a). Mindez azt is jelenti, hogy a jegyláncképzésnek csak az a feltétele, hogy a szomszédos fejeknek valamely jegye azonos legyen, a két fej lehet különböző. Mivel elképzelésem szerint a *sem* az operátorfejek [+neg] jegyének morfológiai megvalósulása, nemcsak a Dist, hanem az F fejen is megjelenhet, összhangban azzal a nyelvi ténnyel, hogy a *sem* mind disztributív, mind nemdisztributív negatív kvantorokat követhet. Ennek értelmében a Dist és az F fej [+neg] jegyéből is létrehozható jegylánc, ahogyan (41b) mutatja.

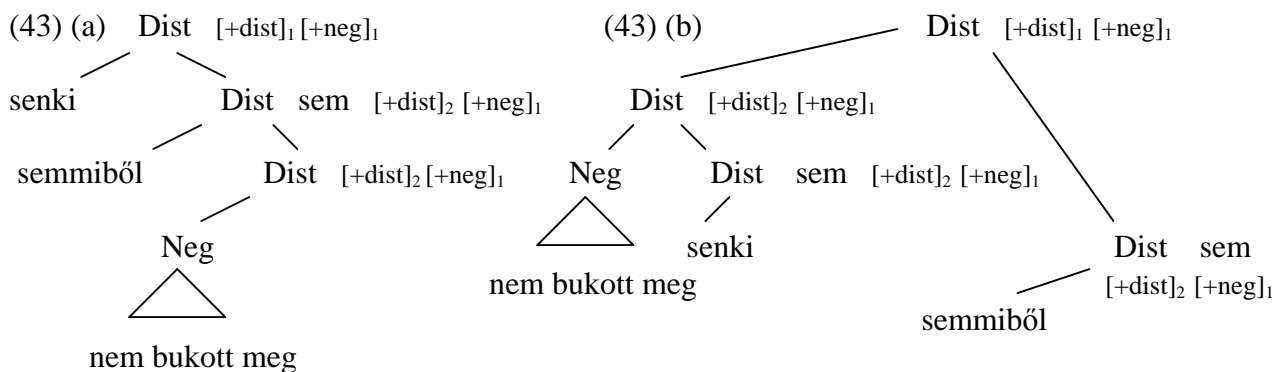

Ez a megoldás abból a szempontból is előnyös, hogy nem jelent problémát az a feltételezés, hogy a nemdisztributív (felső korlát olvasatú) negatív kvantorok fókuszpozícióban állnak. Az a tény, hogy további fókuszkiefejezést nem tartalmazó mondatban a nemdisztributív negatív kvantor követheti is az igét (28b), a [+neg] jegy ellenőrzésének megfelelő szerkezetből következik, amelyben a NegP a negatív F fejnek mind a felső, mind az alsó specifikálójában helyet foglalhat. Ily módon tehát a fókuszra és a negatív kvantorra jellemző szerkezet kombinálódik egymással: a fókuszhoz hasonlóan csak egy nemdisztributív negatív kvantor lehet az ige előtt, másfelől, a nemdisztributív negatív kvantor, a többi negatív kvantorral megegyezően, opcionálisan az ige előtt, ill. az ige után is előfordulhat.¹² Alább a (17a, b) mondatok szerkezete látható.

A javasolt elemzés közös magyarázattal szolgál a posztverbális mondattartomány két eddig függetlennek vélt jellemző tulajdonságára: mind az operátorok közötti fordított hatókörnek, mind a *sem* többszöri előfordulásának a lehetősége abból a mondat szerkezetből származtatható, amelyben az operátorfejek több morfológiai szót képeznek, vagyis az operátorfej által szelektált

elemet specifikáló pozícióban találjuk. Az elmondottak alapján a (36)-ban megadott két szerkezet az alábbi módon pontosabbá tehető.

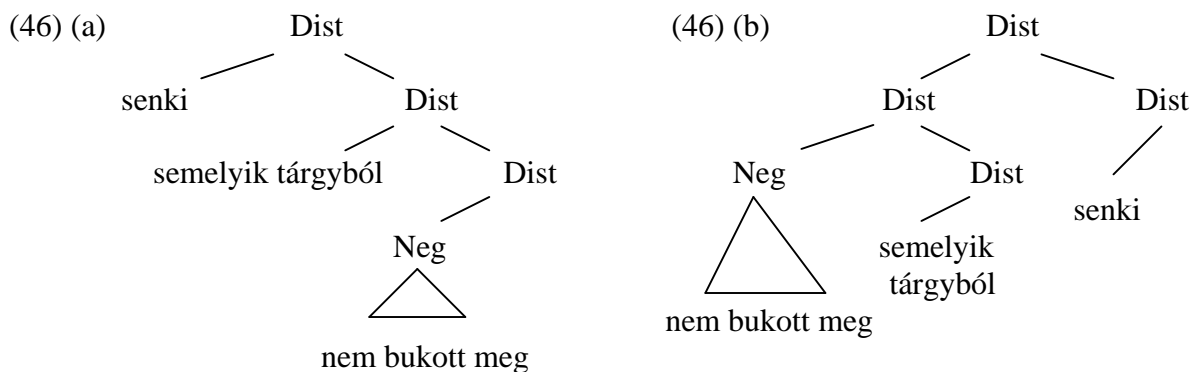

4.2. A magyar negatív kvantorok szintaxisának jellemző vonása, hogy ugyanazon jelentés több olyan jólformált szerkezet által is megvalósítható, amelyek a kvantorok igéhez viszonyított szórendi helyében különböznek. Mindezen túlmenően megmutatható, hogy több szerkezete is lehetséges azoknak a mondatoknak, amelyek több posztverbális disztributív negatív kvantort tartalmaznak, mint például (45a), ill. (45b).

- (44) (a) Senki semelyik tárgyból nem bukott meg. (= (16a))
 (b) Semelyik tárgyból senki nem bukott meg.

- (45) (a) Nem bukott meg senki semelyik tárgyból. (= (16c))
 (b) Nem bukott meg semelyik tárgyból senki.

(44a) szerkezete (46a) alatt látható, míg (46b)-ben a magasabb Dist fej hatókörébe tartozó DistP a specifikáló pozícióban jelenik meg. Így a posztverbális lineáris sorrend épp a preverbális sorrend fordítottját eredményezi, ezáltal a (45b) mondat szerkezeti reprezentációjához jutunk. Ugyanilyen viszonyban áll egymással a (44b) és a (45a) mondat szerkezete.

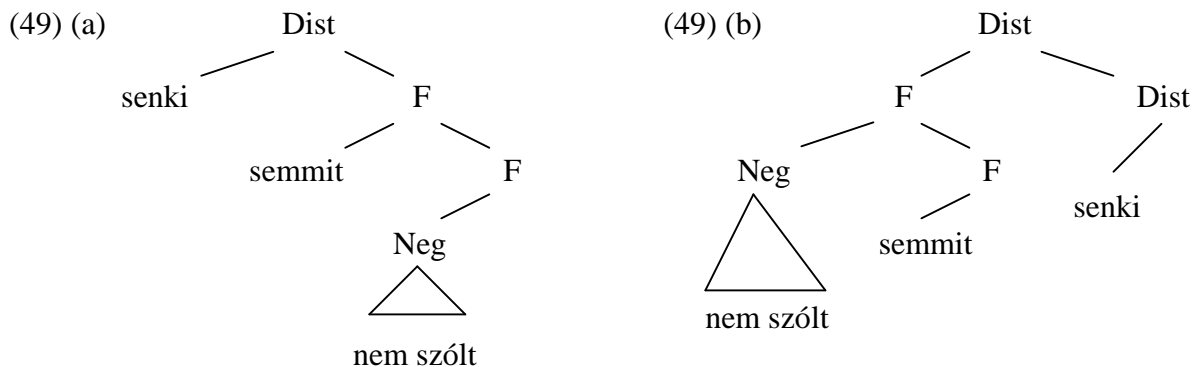

A nemdisztributív negatív kvantorok posztverbális viselkedése érdekes jelenséggel szolgál. Az ige előtti tartományra érvényes az a megkötés, hogy a disztributív negatív kvantor a nemdisztributív kötelezően megelőzi (47a, b), ami a DistP-FP szérián belüli hierarchiával magyarázható.

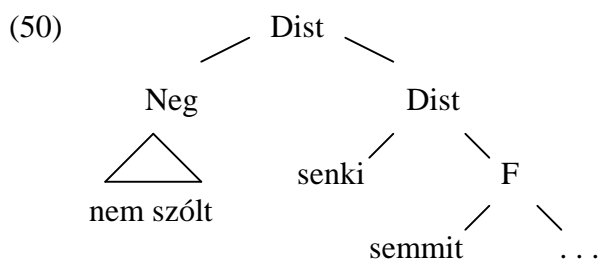
- (47) (a) Senki semmit nem szólt. (= (13a))
 (b) *Semmit senki nem szólt. (= (13b))

- (48) (a) Nem szólt senki semmit. (= (13e))
 (b) Nem szólt semmit "senki. (= (13f))

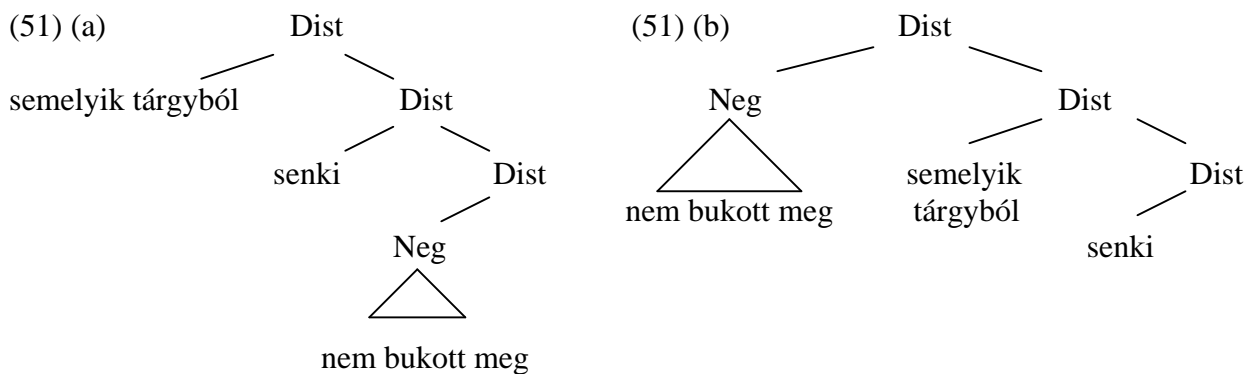
Az előbbiekhöz hasonlóan a (49a) és (49b) szerkezetek a (47a), ill. a (48b) mondatokat ábrázolják.

Csakhogy mindezek mellett a (48a) is helyes mondat, amelyben a posztverbális disztributív negatív kvantor megelőzi nemdisztributív társát. E mondatnál a (49b)-hez hasonló szerkezet kizárható, mert egy szérián belül az FP nem lehet magasabbán a DistP-nél (vö.: (47b)); ugyanakkor az sem lehetséges, hogy az FP magasabb szériában van, mivel a disztributív negatív kvantor a tagadásnál nagyobb hatókörű, következésképpen a legfőbb szériában található. A (48a) mondatra olyan szerkezetet fogunk feltételezni, amelynek legmagasabb operátorszériája egy morfológiai szóból épül fel, és a NegP a számításba jövő specifikáló pozíciók közül a legfőbbben helyezkedik el.¹³

Ennek megfelelően a (45b) mondatnak (46b) mellett egy másik szerkezete is létezik, amit (51b) mutat, összevetve a (44b) mondat szerkezetével. A két Dist fej [+neg] jegye a (41a)-hoz hasonlóan jegyláncot képez.

Megjegyezzük, hogy a posztverbális negatív kvantorok hangsúlyviszonyai alapján is két különböző szerkezettel kell számolnunk: az erősebb hangsúlyfokozat a több morfológiai szót tartalmazó szerkezetben lép föl (ennek magyarázatát l. Bródy–Szabolcsi (2001)-ben).

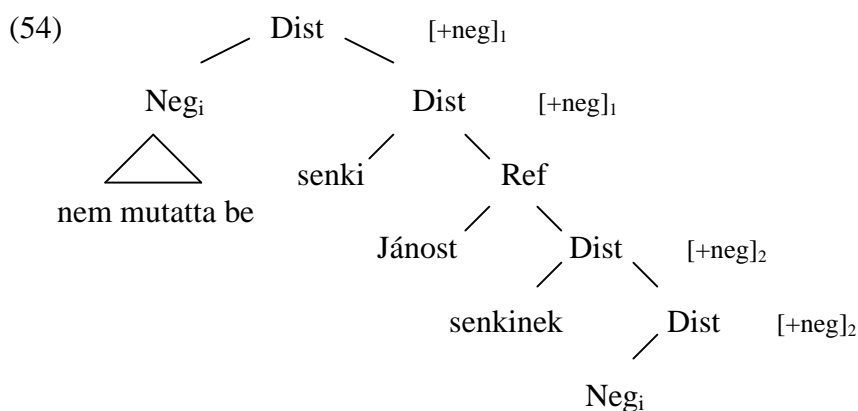
Összegezve tehát, a posztverbális disztributív negatív kvantort tartalmazó mondat szerkezetében a szomszédos Dist fejek választhatóan fej-komplementum vagy fej-specifikáló szerkezeti relációban is állhatnak, más szóval, a mondat szerkezetének fő ága egy vagy több morfológiai szóra is tagolódhat. Mindezen felül, az előbbi esetben a jegyláncképzés folytán az is választható, hogy a NegP melyik specifikáló pozíciót foglalja el.

4.3. Az egyik alapvető feltételezésünk az volt, hogy a NegP és a negatív operátorfej jegyellenőrzési viszonyban állnak egymással, amelynek kialakítása bizonyos esetekben mozgatót (láncképzést) idéz elő, még a tükörelméleti felfogásban is.^{14, 15} Ebben a pontban egy emellett szóló független érvet mutatunk be. Ismert nyelvi tény, hogy preverbálisan két negatív kvantor közé nem ékelődhet más elem (pl.: topik), ez azonban posztverbálisan nem érvényes.

- (52) (a) *Senki Jánost senkinek nem mutatta be.
 (b) *Senkinek Jánost senki nem mutatta be.

- (53) (a) Nem mutatta be senki Jánost senkinek.
 (b) Nem mutatta be senkinek Jánost senki.

(53a) vagy (53b) szerkezete nem lehet egyszerű megfelelője sem a (46b), sem az (51b) szerkezetnek, ekkor ugyanis – a (46a), ill. az (51a) analógiájára – az (52a), (52b) alatti rossz mondatokat is elő lehetne állítani. Az (53a, b) mondatok levezetése a következőképpen adódik. Mivelhogy a RefP-nek nincs [+/-neg] jegye, a két Dist fej [+neg] jegyéből nem képezhető jegylánc.¹⁶ A felső Dist fej [+neg] jegyének ellenőrzéséhez a legközelebbi interpretálható [+neg] jegyű összetevőt, azaz a NegP-t a RefP-n keresztül kell felmozgatnunk. Ennek következtében a topik és az azt követő negatív kvantor szükségképpen posztverbálissá válik.

Ha a most látottakkal párhuzamba állítható, [-neg] jegyet tartalmazó szerkezetet nézzük, ugyanilyen módon magyarázható meg az a tény, hogy a magyarban preverbálisan a kvantort nem követheti topik. Ezen elemzésben tehát a DistP-RefP(-DistP) szérián belüli hierarchia meg van engedve, ami összhangban áll a Bródy–Szabolcsi (2001, 2003) által felállított rangsor-általánosítással.¹⁷

5. Összefoglalás

Elemzé-*sem* azt próbálta megmutatni, hogy a magyar negatív kvantorok szintaxisának feltárásában kulcsszerepet játszik egy olyan jelenség, amely nem tűnt mindig igazán lényegesnek. Amint láttuk, a *sem* néhány sajátos szintaktikai vonása nem volt könnyen beilleszthető a korábbi elképzelésekbe. Dolgozatomban arra a következtetésre jutottam, hogy a magyarban a negatív kvantort tartalmazó szerkezetekben a [+neg] jegy ellenőrzésében a negatív operátorfej és a negatív kvantor mellett a NegP is részt vesz, amely ennél fogva specifikáló pozícióban áll. Ezt megerősítik a *sem* elemmel kapcsolatos nyelvi tények, feltéve, hogy a *sem* az operátorfejek [+neg] jegyének morfológiai megvalósulása, amely a Dist vagy az F fejen jelenik meg, s ennek megfelelően az őt megelőző negatív kvantor értelmezése disztributív vagy nemdisztributív. A *sem* ige előtti előfordulásának korlátozását azzal magyaráztam, hogy ebben a szerkezetben az operátorfejek egy morfológiai szót alkotnak, amelyben a [+neg] jegyekből jegylánc formálódik. Mindezek remélhetőleg hozzájárulnak ahhoz, hogy megkíséreljük megválaszolni a további kutatások két nagy kérdését: azt, hogy hogyan vezethetők le a szintaktikai jegyekből kiindulva a különböző típusú operátorok különböző szintaktikai tulajdonságai a magyarban, valamint azt, hogy milyen paraméterek bevezetésével kaphatók meg az egyes operátorfajták nyelvspecifikus vonásai.

Jegyzetek

Ebben a formában is szeretném kifejezni köszönetemet Szende Tamásnak folyamatos és részletekig hatoló érdeklődéséért, amellyel a témára irányuló vizsgálódásaimat és ezen írás megszületését inspirálta.

¹ Ebben a dolgozatban nem foglalkozom az egzisztenciális olvasatú negatív kvantorokkal, ezek létezésére, azaz a minimális felső korlát olvasattól való megkülönböztetőségére a magyarban nincs igazán meggyőző bizonyíték.

² A kontrasztív topik lehetőségét a (18), (19) mondatoknál most nem vizsgáljuk, megjegyezve, hogy a pólusharmónia elve a hatókörökre nézve ebben az esetben is fennáll.

³ A (25) alatti szöveg természetesen jó mondatot eredményez akkor, ha a birtok önmagában van fókuszpozícióban, de ez itt nem releváns.

⁴ Megjegyezzük, hogy elméleti szempontból az opcionálisan erős/gyenge jegyek felvétele nem kedvező: ez a lehetséges nyelvtípusok számát indokolatlanul megnöveli, azon kívül így a disztributív kvantor és a fókusz opcionálitásra való hajlamának markáns különbségét nem lehetne megmagyarázni. Ezt a magyar nyelv esetleges vonásaként kellene tekinteni.

⁵ Az XP szokásos elnevezést a szövegben az egész dolgozat folyamán használom; a tükörelméletben mindez a megfelelő módon értendő.

⁶ A disztributív kvantor és a fókusz szintaktikai különbözősége végső soron az operátorfejek morfológiai különbözőségére vezethető vissza: a Dist fej opcionálisan, míg az F fej kötelezően szuffixum. Ezen feltételezés tükörelméleti megalapozását Bródy–Szabolcsi (2003) fejti ki.

⁷ Ebben a dolgozatban nyitva hagyom azt a kérdést, hogy a nyílt szintaxis elméletnek mennyire szigorú változatát célszerű követnünk. Nem zárható ki, hogy léteznek olyan nyelvek, amelyekben valamely operátorkifejezés kiejtése A-pozícióban történik, és a fordított hatókörös jelenségeknek a kezelése merőben eltér attól, amit a 4. pontban a magyarra javasolok.

⁸ A vonatkozó mellékmondatból bővített negatív kvantorokat tekintve: (27) rosszulformáltsága nyilvánvalóan következik az elemzésből; az alábbi (i) mondat pedig fonológiai okból zárható ki, ahhoz hasonlóan, ahogyan Kenesei (1992) kimutatta, hogy a fókuszpozícióban nem állhat mellékmondatot is tartalmazó összetevő.

(i) *Senki, aki a lakásban volt, sem ment ki.

⁹ A posztverbális mondatzakszakaszban azért lehetséges, hogy egy pozitív kvantor közvetlenül megelőz egy negatív kvantort (24), mivel a tagadásnál és a negatív kvantornál kisebb hatókörű pozitív kvantor a NegP alatti, [-neg] jegyű DistP projekcióban helyezkedik el, míg a negatív kvantor a NegP feletti, [+neg] jegyű DistP alsó specifikálójában.

¹⁰ A jegyellenőrzés és a jegylánc fogalmát világosan meg kell különböztetnünk egymástól. A jegyellenőrzés fej-specifikáló szerkezeti relációban álló elemek jegyét érinti, és ennek során a két – részben, de másképpen – hiányos jegy egyesítési műveleten keresztül teljessé (bizonyos értelemben egy jeggyé) válik. A jegylánc csak minden tekintetben azonos jegyek között értelmezett ekvivalenciareláció, amely feltételezésünk szerint fej-komplementum viszonyban lehetséges. A jegylánc valamelyik tagjának jegyellenőrzési viszonyba kell kerülnie egy megfelelő, a jegyláncon kívül eső jeggyel.

¹¹ Amennyiben a Dist₁ és a Dist₂ fej [+neg] jegye nem képezne jegyláncot, a Dist₁ fej jegyellenőrzési igénye nem lenne kielégítve, ugyanis a specifikálóban található negatív kvantor [+neg] jegye nem interpretálható.

¹² Mindez a fókuszos mondatokra javasolt szerkezet ismeretében válna pontosan érthetővé, ennek bemutatása viszont – még egyszerűsített formában is – meghaladná dolgozatom kereteit. Mindenesetre megjegyezzük, hogy az, hogy a fókusz minden más esetben kötelezően preverbális, abból következik, hogy [-neg] jegyű F fej esetén a (42)-nek megfelelő szerkezetek nem állíthatók elő. Az F fej [-neg] jegye ugyanis nem hiányos, azaz nem kell jegyellenőrzési viszonyt létesítenie a kiterjesztett VP [-neg] jegyével, ami abban mutatkozik meg, hogy a fókuszt – a pozitív kvantortól eltérően – mind [-neg], mind [+neg] jegyű frázis követheti. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Dist és az F fej [-neg] jegyéből nem képezhető jegylánc.

¹³ A tagadás hatóköréhez a jegyek dominanciaviszonyaiban az interpretálható [+neg] jegyet kell figyelembe venni.

¹⁴ A tükörelmélet a Kayne (1998) elméletében bevezetett rövidtávú, nem motiválható maradványmozgatásokat képes kiküszöbölni úgy, hogy a szerkezet megtartja az összes releváns vonását. A nyílt szintaxis elmélet nem zárja ki hosszútávú, jegyellenőrzés által motivált maradványmozgatás lehetőségét, amely a tükörelméleti szerkezetben is jelen lesz. Disszertációmban azt próbálom megmutatni, hogy a magyar operátoros konstrukciók szintaxisában léteznek hosszútávú maradványmozgatások, és ezek nemcsak a pozitív, ill. negatív kvantorok, hanem a fókusz esetén is lényeges szerepet játszanak.

¹⁵ Megállapítható, hogy NegP-mozgatásra (50)-ben is szükség van, a szerkezetet azonban itt nem részletezzük (l. a 12 lábjegyzetet).

¹⁶ Az, hogy a jegylánc létesítésének milyen lokalitási feltételei vannak, meglehetősen bonyolult kérdés. Pillanatnyilag azt használjuk ki, hogy a magyarban gyaníthatólag minden jegylánc szigorúan lokális.

¹⁷ Így a Bródy–Szabolcsi (2001, 2003) által bevezetett A'-rekonstrukció eszköze, amely számos problémát vet föl, kiküszöbölhetővé válik.

Irodalom

- Beghelli, Filippo – Stowell, Tim (1997): Distributivity and negation: The syntax of *each* and *every*. In: Szabolcsi, Anna (szerk.): *Ways of scope taking*, 71–107. Kluwer, Dordrecht.
- Bródy Mihály (1990): Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian III.*, 95–122. JATE, Szeged.
- Bródy Mihály (2000): Mirror Theory: Syntactic Representation in Perfect Syntax. *Linguistic Inquiry* 31: 29–56.
- Bródy Mihály – Szabolcsi Anna (2001): Az egyenes és inverz hatókörű mondatokról. In: Bakró-Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, 120–144. Osiris, Budapest.
- Bródy Mihály – Szabolcsi Anna (2003): Overt Scope in Hungarian. *Syntax* 6: 1, 19–51.
- É. Kiss Katalin (1992): Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, 79–177. Akadémiai, Budapest.
- É. Kiss Katalin (1993): Az *is* és a *sem* mint kvantorjelölő formatívumok. In: Bakró-Nagy Marianne, Szűj Enikő (szerk.): *Hajdú Péter 70 éves*, 83–90. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- É. Kiss Katalin (1998): Mondattan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, 1–187. Osiris, Budapest.
- É. Kiss Katalin (2002): Negative quantifiers and specificity. In: Kenesei István, Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian 8*, 41–60. Akadémiai, Budapest.
- Kayne, Richard (1998): Overt vs. covert movement. *Syntax* 1: 2, 128–191.
- Kenesei István (1989): Logikus-e a magyar szórend? In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, 105–152.
- Kenesei István (1992): Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, 529–713. Akadémiai, Budapest.
- Olsvay, Csaba (2000): *A syntactic analysis of negative universal quantifiers in Hungarian*. Szakdolgozat, ELTE, Budapest.
- Olsvay, Csaba (2006): Negative universal quantifiers in Hungarian. *Lingua* 116: 245–271.
- Puskas, Genoveva (1998): On the NEG Criterion in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 167–213.
- Surányi, Balázs (2001): *Negation and an ambiguity account of n-words: the case of Hungarian*. Szakdolgozat, ELTE, Budapest.
- Surányi, Balázs (2002): *Multiple operator movements in Hungarian*. PhD disszertáció, UiL OTS, Utrecht.
- Surányi, Balázs (2005): *Predicates, negative quantifiers and focus: specificity and quantificationality of n-words*. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szabolcsi, Anna (1997): Strategies for Scope Taking. In: Szabolcsi Anna (szerk.): *Ways of scope taking*, 109–154. Kluwer, Dordrecht.

How to get rid of hiatuses

SIPTÁR PÉTER

Hiatuses, i.e., heterosyllabic sequences of adjacent vowels, constitute dispreferred configurations in a number of languages. Some languages disallow the occurrence of hiatuses altogether; others prevent some hiatuses from arising by various means but let others surface or resolve them in some surface-phonological manner. The diverse means of avoiding hiatuses, resolving potential hiatuses, or breaking up actual ones, include elision of one or the other vowel, diphthong formation or glide formation, vowel coalescence, as well as epenthesis of a consonant between the two vowels concerned. These types of hiatus avoidance can be further classified into subtypes.

1. A typology of hiatus resolution strategies

With respect to vowel elision, there are two obvious choices: delete the first (leftmost) vowel as in (1) or else the last (rightmost) vowel as in (2):

- (1)
- (a) Swedish (Lass 1984: 72)
/flik:a/ + /ur/ → [flik:ur]
girl plural ‘girls’
 - (b) Etsako (a Niger-Congo language, Casali 1997: 493)
/dɛ/ + /akpa/ → [dakpa]
buy cup ‘buy a cup’
 - (c) Hungarian (morphophonological process, Siptár 2002a: 86; cf. section 2 below)
/somoru/ + /od/ (+ /ik/) → [somorod(ik)]
sad derivational suffix ‘become sad’
 - (d) Hungarian (casual/fast speech process, Siptár 2002a: 95)
/ɛɲ:i/ + /e:rt/ → [ɛɲ:e:r] ~ [ɛɲ:e:]
this much for ‘for this much’
- (2)
- (a) Swedish (Lass 1984: 72)
/flik:a/ + /ɛn/ → [flik:an]
girl the ‘the girl’
 - (b) Etsako (Casali 1997: 493)
/akpa/ + /ɔnikeθe/ → [akpanikeθe]
cup small ‘a small cup’
 - (c) Hungarian (morphophonological process, Siptár 2002a: 89; cf. section 3 below)
/kotʃi/ + /on/ → [kotʃin]
car on ‘by car’
 - (d) Hungarian (casual/fast speech process, Siptár 2002a: 95)
/ra:/ + /ɔda:ʃ/ (+ /ul/) → [ra:da:ʃul]
onto giving deriv.suffix ‘in addition’

Such deletions may also occur morpheme internally and become lexicalized as in Hungarian /la:ɲ/ < /lɛa:ɲ/ ‘girl’, /ra:/ < /rɛa:/ ‘onto it’, as well as substandard but widely attested /kolɛga:liʃ/ < /kol:ɛgia:liʃ/ ‘fraternal’, /hige:niɔ/ < /higie:niɔ/ ‘hygiene’, /meterolo:giɔ/ <

/meteorolo:gio/ ‘meteorology’. Most of these cases involve first-vowel deletion; the deletion of the second vowel as in the last example is less frequent among these lexicalized instances of hiatus resolution by vowel elision.

Diphthong formation, again, may be ‘leftward’, i.e., turning the first vowel into a nucleus-internal glide, as in (3), as well as ‘rightward’, i.e., affecting the second vowel, as in (4), where dots stand for syllable boundaries:

- (3) (a) French (Durand and Siptár 1997: 74)
 /ɫi/ + /e/ → [lje] /ɫu/ + /e/ → [lwe]
 bind infinitive ‘to bind’ rent infinitive ‘to rent’
- (b) Ngiti (a Central-Sudanic language of Zaire, Casali 1997: 497)
 /izo/ + /ɔku/ → [i.zɔɔ.ku]
 reed sugarcane ‘type of sugarcane’
- (4) (a) British English (Siptár 2002a: 86)
 /θrætr/ → [θrə.tə] ‘theatre’, cf. /θrætr/ + /ɪkl/ → [θræ.trɪ.kl] ‘theatrical’
- (b) Hungarian (optional postlexical process, Siptár and Törkenczy 2000: 17–8)
 /ɔ.u.to:/ → [ɔw.to:] ‘car’, /ε.u.ro:.pɔ/ → [εw.ro:.pɔ] ‘Europe’, cf. section 4

Glide formation (as distinct from diphthong formation) differs from the above cases in that the arising glide will be syllabified as nucleus-external, i.e., either as (part of) an onset as in (5) or as (part of) a coda as in (6):

- (5) (a) Igede (a West African language, Casali 1997: 498)
 /gu/ + /ɔba/ → [gwɔ.ba]
 weave mat ‘weave a mat’
- (b) Hungarian (colloquial/lexicalized, Siptár 2002a: 90)
 /mariɔ/ → [mar.jɔ] ‘Mary’ (~ [ma:.ri.jɔ], cf. section 6 below)
- (6) (a) Hungarian (colloquial/lexicalized, Siptár 2002a: 90)
 /kɔlejidosko:p/ → [kɔ.lej.dos.ko:p] ‘kaleidoscope’
- (b) Hungarian (casual/fast speech process, Siptár 2002a: 95)
 /raiɟmer/ → [rajɟ.mɛr] ‘recognize’

Vowel coalescence may involve two different vowels merging into some intermediate quality as in (7a), two identical short vowels merging into a long vowel as in (7b), or else two identical vowels being replaced by a single instance of them, either short or long, as the case may be, as in (7c). This last type is multiply ambiguous with respect to its origin: it may be seen as coalescence, as deletion of the first vowel or as deletion of the second vowel; in most cases, it is impossible to tell which process is involved.

- (7) (a) Sanskrit (Lass 1984: 90)
 /sa:/ + /uva(:)tʃa/ → [sɔvatʃa]
 she spoke ‘she spoke’
- (b) Sanskrit (Lass 1984: 90)
 /na/ + /asti/ + /iha/ → [na:sti:ha]
 neg he-is here ‘he is not here’
- (c) Hungarian (casual/fast speech process, Siptár 2002a: 95)
 /ra:/ + /a:ldoz/ → [ra:ldoz] /ɔ:rɔ/ + /ɔlot:/ → [ɔ:rɔlot:]
 onto sacrifice ‘sacrifice for’ hour under ‘in an hour’

Again, there are lexicalized and semi-lexicalized instances of (7c): /gɔzdɔs:ɔɲ/ < /gɔzdɔs:ɔɲ/ ‘housewife’, and /tudni:l:ik/ < /tudni:l:ik/ ‘namely’, respectively.

Turning to consonant epenthesis, this can also come in various flavours. The simplest case is where the consonant to be inserted is the default consonant of the given language, i.e., a consonant whose quality does not depend in any way on the surrounding vowels, as in (8).

- (8) (a) Axininca Campa (Casali 1997: 497; cf. Kager 1999: 93–104)
 /no/ + /N/ + /pisi/ + /i/ → [nom.pi.si.ti]
 1sg future sweep future ‘I will sweep’
 (b) Dutch (Booij 1995: 65)
 /aɔrta/ → [aʔɔrta] ‘aorta’ vs. /xɑɔs/ → [xɑɔs], *[xɑʔɔs] ‘chaos’

Note that, in the Dutch case, whether or not a glottal stop is inserted to resolve the hiatus depends on the stress pattern of the word: *aorta* is stressed on the second vowel of the cluster, whereas *chaos* is stressed on the first. With respect to Hungarian, it has been suggested in the literature that [v] is the default consonant in that language (Vago 1989); but on closer inspection, this turns out to be false. Cf. section 5 below.

Alternatively, hiatus may be resolved by a consonant whose quality depends on one or the other of the surrounding vowels: indeed, a consonant that, in a sense, ‘comes from’ an adjacent vowel:

- (9) (a) British English (linking *r*)
 /vɒdkə/ + /ænd/ + /tɒnɪk/ → [ˈvɒdkəɹənˈtɒnɪk] ‘vodka and tonic’
 (b) Dutch (Booij 1995: 66)
 /biːskop/ → [biːjɔskop] ‘cinema’; /ze/ + /ən/ → [zejən] ‘seas’
 (c) Hungarian (Siptár 2002b; cf. section 6 below)
 /piɔ:tsɔ/ → [pijɔ:tsɔ] ‘leech’; /ditʃø:/ + /i:t/ → [ditʃø:jit] ‘glorify’

This concludes our cursory survey of the various types of hiatus avoidance/resolution. In the rest of this paper, we will take a closer look at the various types that are instantiated in Hungarian.

2. Deleting the first vowel

Leftward vowel elision applies in Hungarian in several kinds of cases. One of these is before the deadjectival verb forming suffixes *-ít*, *-ul/-ül*, and *-odik/-edik/-ödik* as in *barna* [bɔrnɔ] ‘brown’, *barn-ít* [bɔrni:t] ‘make brown’; *laza* [lɔzɔ] ‘loose’, *laz-ul* [lɔzul] ‘become loose’; *szomorú* [somoru] ‘sad’, *szomor-odik* [somorodik] ‘become sad’; *fekete* [fɛkɛtɛ] ‘black’, *feket-edik* [fɛkɛtɛdik] ‘become black’ (Siptár and Törkenczy 2000: 218–219; Törkenczy and Siptár 2000: 69). It is the special property of these suffixes (and not of the stems) that they trigger deletion of the stem-final vowels since the same stems retain their final vowels before other vowel-initial suffixes. Consider the respective comparative forms *barná-bb* [bɔrna:b:], *lazá-bb* [lɔza:b:], *szomorú-bb* [somorub:], *feketé-bb* [fɛkɛte:b:] where the stem-final vowels are retained (indeed, lengthened if low) and it is the initial vowel of the suffix *-Vbb* that does not appear at the surface (cf. section 3 below). In the case of stem-final vowel ~ zero alternation of the *barna* ~ *barnít* type, there is no restriction on the quality or quantity of the vowel alternating with zero: it can be high (*gömbölyű* [gømbøjy] ‘spherical’, *gömböly-ödik* [gømbøjødik] ‘become spherical’), mid (*fakó* [fɔko:] ‘pale’, *fak-ul* [fɔkul] ‘become pale’), or

low (*csorba* [tʃorbɔ] ‘nicked’, *csorb-ít* [tʃorbit] ‘nick’), front or back (cf. *gömbölyű* vs. *szomorú*), long or short (cf. *fakó* vs. *laza*). The unpredictability of the vowel alternating with zero suggests that the mechanism responsible for this alternation is deletion rather than vowel insertion. After some vowel-final adjectives, however, another repair mechanism is invoked in order to avoid surface occurrence of hiatus: a [ʃ] is inserted before these suffixes, e.g. *olcsó-s-ít* [oltʃo:ʃit] ‘make cheap’, *karcsú-s-ít* [kɔrtʃuʃit] ‘make slim’, *állandó-s-ul* [a:lɔndo:ʃul] ‘become permanent’, (*fel*)*forró-s-odik* [felfor:o:ʃodik] ‘become hot’ (see section 5 below).

Another instance of hiatus being resolved by deletion of the leftmost vowel is the case of person/number-marked infinitives. The following paradigm shows the orthographic forms of the infinitive *várni* [va:ɾni] ‘to wait’ (where *vár* is the stem, *ni* ~ *n* is the infinitive marker, and the rest of each form is the number/person suffix; the hyphens indicate the morphological makeup of the forms; they are not part of orthographic representations):

(10)		with deletion	without deletion
	1sg	<i>vár-n-om</i>	
	2sg	<i>vár-n-od</i>	
	3sg		<i>vár-ni-a</i>
	1pl	<i>vár-n-unk</i>	
	2pl	<i>vár-n-otok</i>	
	3pl		<i>vár-ni-uk</i>

The problem is why the /i/ of the infinitive marker fails to be deleted in third-person forms – unlike in all the others. Olsson (1992: 138) claims that, in spite of all appearances, the /i/ *does* get deleted in these forms, too, but then *j*-epenthesis applies as in the nominal (possessive) paradigm, thus *várn-om*, *várn-od*, *várn-ja*, cf. *bárd-om* [ba:ɾdom] ‘my axe’, *bárd-od* [ba:ɾdod] ‘your axe’, *bárd-ja* [ba:ɾjɔ] ‘his axe’. “The spelling should then just be traditional rather than phonetic, reflecting an assumed connection with the suffix *ni*”, Olsson adds. There are two good reasons why this clever but rash suggestion is untenable. First, a form like *várnia* is trisyllabic (*vár.ni.a*) (witness the yes/no question test: *Kell vár↑ni↓a* ‘Does he have to wait?’, **Kell ↑vár↓nia?*; cf. Siptár 2002c: 72–73); and second, the *i* = /j/ analysis would predict *[va:ɾjɔ] by nasal place assimilation and *j*-assimilation as in *konzernje* [kõ:sɛɾɲɛ] ‘his concern’ (cf. Siptár 2002c: 195). Yet, Olsson’s suggestion has something to it, after all. Note that the phonetic forms of *várnia*, *várniuk* are [va:ɾnijɔ] and [va:ɾnijuk], respectively. The [j] in these forms could well be the usual hiatus breaker (cf. section 6 below) as in *dia* [dijɔ] ‘slide’ but it does not have to. Suppose that third-person suffixes are indeed of the shape *-ja*, *-juk* in the case of person/number-suffixed infinitives. (Whether that [j] is actually epenthetic as Olsson suggests or is part of the lexical representation of the suffixes is immaterial here.) Third-person possessive suffixes are *j*-initial for certain nouns, e.g. *pár-ja* [pa:ɾjɔ] ‘its pair, a pair of it’ but *j*-less for others, e.g. *vár-a* [va:ɾɔ] ‘its castle’; but for vowel-final nouns they are invariably *j*-initial, e.g. *zokni-ja* [zoknijɔ] ‘his socks’. On the distribution of *j*-initial vs. *j*-less alternants of the possessive suffixes, cf. Ritter (2002) and references cited there. If the suffixes at hand are *-ja*, *-juk* (rather than *-a*, *-uk*), it becomes quite understandable why the vowel of *-ni-* is not deleted before them: it is followed by a consonant, rather than by a vowel. Paradoxically, then, Olsson’s conclusion quoted above is sound, even though he did not draw it from the correct analysis: the written forms *várnia*, *várniuk* are indeed “traditional rather than phonetic”. Or rather, they reflect pronunciation in a way (given that [ijɔ], [iju] sequences that *do* involve hiatus resolution are spelt *ia*, *iu* as in *miatt* [mijɔt:] ‘because of’, *miután* [mijuta:n] ‘since’) but, if our explanation is on the right track, what they do *not* reflect is which allomorph of the person/number suffix is concerned.

In this section, we have discussed two morphophonological instances of hiatus resolution by first vowel deletion in Hungarian. Other cases of first vowel deletion (similar to that cited in (1d)) can be observed in casual/fast speech; these will be briefly returned to at the end of the next section.

3. Deleting the second vowel

Turning to the other possible type of hiatus resolution by vowel elision, second-vowel deletion can also be primarily observed at morpheme boundaries but this time, obviously, not on the left (or stem) side but on the right (or suffix) side.

The deletion (and/or non-insertion) of suffix-initial vowels is a more widespread and more complex phenomenon than that of stem-final ones. It is not restricted to a handful of suffixes: quite a few suffixes begin with unstable vowels (i.e., vowels alternating with zero): these vowels are traditionally referred to as ‘linking vowels’. (The literature is divided concerning the morphological affiliation of these vowels: there is no consensus as to whether linking vowels are part of the stem, or part of the suffix, or a separate entity between the stem and the suffix; see Antal (1977) and Papp (1975) and references cited therein. We will take them to be part of the suffix here; but note that Kálmán, Rebrus and Törkenczy (2004) have recently presented an analogy-based analysis of linking vowels in terms of which the whole slicing problem turns out to be spurious.) Two types of the relevant suffixes can be distinguished (see Törkenczy and Siptár 2000: 70–75 for the details).

Type A suffixes appear without a linking vowel if and only if they are added to vowel-final stems; after consonant-final stems they invariably begin with a vowel, irrespective of the identity of the consonant. This type includes plural *-k/-ak/-ok/-ek/-ök*, superessive *-n/-on/-en/-ön*, first person singular (possessive) *-m/-am/-em/-om/-öm*, etc. (The vowel quality alternation can be ascribed to vowel harmony and will be ignored here; cf. Siptár and Törkenczy 2000: 63–74.) In these suffixes the presence vs. lack of the vowel is *not* based on the phonotactics of word-final consonant clusters. In other words, the vowel is not there to resolve otherwise ill-formed clusters:

(11)	hal-ak [hɒlɒk] ‘fish-pl.’	vs.	halk [hɒlk] ‘soft’
	pár-ok [pa:ɾok] ‘pairs’	vs.	park [pɒrk] ‘park’
	tan-ok [tɒnok] ‘tenets’	vs.	tank [tɒŋk] ‘tank’

On the other hand, the vowel ~ zero alternation observed at the beginning of Type B suffixes is phonotactically motivated: an example is the accusative marker *-t/-at/-ot/-et/-öt*. Such suffixes do not exhibit a linking vowel if the suffixal consonant can be (part of) a well-formed syllable coda without it; that is, after vowel-final stems as in (12a) and after stems whose final consonant can form a branching coda with /t/ as in (12b). Otherwise, the /t/ is preceded by a vowel as in (12c).

(12)	(a)	holló-t [hol:ɔ:t] ‘raven-acc.’
		kocsi-t [kotʃit] ‘car-acc.’
		tevé-t [teve:t] ‘camel-acc.’
	(b)	lány-t [la:nt] ‘girl-acc.’
		dal-t [dɒlt] ‘song-acc.’
		rés-t [re:ʃt] ‘gap-acc.’
	(c)	nyom-ot [ɲomɒt] ‘trace-acc.’
		köd-öt [kødøt] ‘fog-acc.’
		kép-et [ke:pɛt] ‘picture-acc.’

The distinct behaviour of these two types of suffixes is accounted for by Siptár and Törkenczy (2000: 234–238) by assuming that Type A suffixes begin with a (minimally specified) vowel that is deleted in hiatus (see (13a)), whereas Type B suffixes do not include a vowel but in cases like those in (12c), that is, whenever the stem final consonant cannot form a well-formed coda with the /t/, a vowel is inserted between them. Thus, Type B suffixes only belong here inasmuch as that insertion is blocked if it would create a hiatus (see (13b)).

- (13) (a) hajó + Unk → hajónk [hajo:ŋk] ‘our ship’
 kocsí + On → kocsin [kotʃin] ‘by car’
 kesztyű + Vk → kesztyűk [kɛscyk] ‘gloves’
 (b) hajó + t → hajót [hɔjo:t], *[hɔjo:ot] ‘ship-acc.’
 férfi + t → férfit [fer:ɾfit], *[fer:ɾfiot] ‘man-acc.’
 keserű + t → keserűt [kɛʃeryt], *[kɛʃeryet] ‘bitter-acc.’

Note that most Type A suffixes do not drop their vowels after ‘lowering stems’ (cf. Szentgyörgyi 1998; Siptár and Törkenczy 2000: 75–82), e.g. *férfi-ak* [fer:ɾfio:k] ‘men’, *keserű-en* [kɛʃeryɛn] ‘bitterly’. Consider, however, the minimal pair *szomorú-an* [somoruɔn] ‘sadly’ vs. *szomorú-n* [somorun] ‘on the sad one’. The vowel of the superessive suffix is deleted as second vowel in hiatus even if it follows a lowering stem; this is not unrelated to the fact that it cannot be lowered (e.g. *ház-ak* [hazɔk] ‘houses’ but *ház-on* [hazɔn] ‘on (a) house’, not *[hazɔn]). On the other hand, no vowel is ever inserted between a vowel-final stem and a Type B suffix, even if the former is a lowering stem, cf. the second and third examples in (13b).

In this section we have discussed morphophonological hiatus resolution by right vowel deletion/non-insertion in Hungarian. Looking back to sections 2–3, the question arises if it is predictable in any given case which direction vowel deletion is to take. Casali (1997) investigates exactly this issue over a huge data set coming from 87 diverse languages of the world and proposes an optimality theoretic analysis to account for the universal regularities he finds. The Hungarian case is relatively simple: leftward deletion occurs in adjectival stems (that can be listed) in the environment of specific suffixes (that are even more straightforward to list as there are only three of them) plus in the infinitive suffix *-ni-* if it is followed by person/number suffixes; rightward deletion occurs on underspecified initial vowels of Type A suffixes; in any other morphologically complex case, hiatuses either survive to the surface or else are taken care of by some other resolution strategy.

Deletions in either direction that can be observed in fast/casual speech are completely unrelated to the above pattern. In such cases, the direction of deletion is affected by the length and/or height of the vowels: in clusters of a long and a short vowel (in either direction) it will be the short segment that tends to be deleted (cf. (1d) and (2d)); otherwise, the less sonorous (higher) vowel is more likely to be dropped: *kiejthetetlen* [kɛjtɛtɛtɛlɛn] ‘unpronounceable’, *beindul* [bɛndul] ‘be launched’. Both criteria are observed in cases like *lőugrás* [lo:gras] ‘knight’s move’ or *hozzáolvas* [hoz:a:lvɔʃ] ‘read in addition’. Note that what we refer to as ‘deletion’ in this paragraph is perhaps more appropriately characterised as ‘incomplete implementation’ that can go as far as dropping, or almost dropping, the segment at hand; often, the articulatory gesture is there, even if in a reduced form, but perceptually the segment is ‘as good as missing’. A lot remains to be done in this area, especially empirical data collection on a large scale, before anything more definite can be said in these issues.

4. Diphthong formation, gliding, and coalescence

In cases where neither vowel is deleted, a further possibility of resolving hiatus is to turn one or the other vowel into a glide (semivowel). That glide, in turn, can be syllabified as part of the nucleus as in (3)–(4) above, or as (part of) an onset or a coda as in (5)–(6). It is often not easy to decide if we have to do with diphthong formation or with glide formation in the strict sense, see the old debate on whether or not there are diphthongs in Hungarian. The most important documents of that debate are now conveniently collected and commented on in Hunyadi (2003: 17–42). The most conspicuous aspect of this issue, as far as Hungarian is concerned, is the celebrated case of *au/eu* words (e.g., *autó* ‘car’, *Európa* ‘Europe’, cf. Nádasdy and Siptár 1994: 173; Siptár 1998: 362–365; Siptár and Törkenczy 2000: 17–18, and the literature cited there). We will not rehearse here the tests that were proposed (in the works just referred to) in order to decide whether the portion of the relevant words spelt as *au/eu* constitutes a single syllable or a sequence of two syllables (i.e., whether it is a diphthong or a vowel cluster). Kassai (1999: 145) devised a perhaps less sophisticated test but she proceeded to actually administer it: she simply asked a hundred university students and a hundred teachers which of the alternative syllabifications presented to them they found more natural. The word *kalauz* [kɔlɔuz] ‘conductor’ was judged to be trisyllabic by 86.6% of the students and by 66.4% of the teachers; whereas *autó* [ɔuto:]/[ɔwto:] ‘car’ was marked as trisyllabic by 58.8% of the students and by a mere 37.2% of the teachers (that is, 62.8% of the latter thought it contained a diphthong). Be that as it may, the point is that by supposing that the sequences under consideration contain lexical hiatuses and positing an implementation rule like /ɔ/ + /u/ → [ɔw] that certain speakers have, others lack, and yet others have as an optional rule, we predict exactly the pattern that we observe in reality; and the whole problem can then be seen as a textbook example of hiatus resolution by diphthong formation.

An alternative way of pronouncing *au/eu* words is to apply vowel coalescence to them: *autó* [ɔ:to:], *Európa* [ɛ:ro:pɔ]. The process can also be conceptualized as monophthongization, provided that diphthong formation is taken to apply first and feed it. Of the two basic types of coalescence exemplified from Sanskrit in (7a–b), that involving two different vowels merging into some intermediate quality, (7a), is not attested in Hungarian. Two identical short vowels merging into the corresponding long vowel, (7b), is marginally attested (e.g., *kooperál* [kɔ:pe:ɾɛ:l] ‘cooperate’); but the usual type of coalescence that can be observed in Hungarian involves two identical vowels (long or short) merging into/replaced by a single instance of the same vowel (long or short) as in (7c). Further examples include *koordináta* [kɔ:rdina:tɔ] ‘coordinate’, *vákuum* [va:kum] ‘vacuum’, *kiiktat* [kiktɔt] ~ [kit:ɔt] ‘eliminate’, *szeme előtt* [semɛlɔ:t] ‘before his/her eyes’. As noted in section 1 above, this type could also be analysed as vowel deletion; if it is, one cannot tell which of the two vowels is deleted.

5. Consonant insertion

An inserted consonant, as long as its quality does not depend on the surrounding vowels (cf. (9) above and section 6 below), usually occurs at a morpheme boundary (though cf. (8b)), and it can be one of three different kinds. It can either be the all-purpose default consonant of the given language as in (8a), or a ‘floating’ consonant belonging to one of the two morphemes involved, or else a segment whose quality is due to the analogical influence of a group of similar words, be it small or large. Hungarian provides no obvious instance of the first type, although Vago (1989)’s analysis claims that *v*-insertion in what are called ‘alternating *v*-suffixes’ (i.e., instrumental *-val/-vel*: *só-val* [ʃo:vɔl] ‘with salt’, *méz-zel* [me:z:ɛl] ‘with honey’ and translative *-vá/-vé*: *só-vá* [ʃo:va:] ‘(turn) into salt’, *méz-zé* [me:z:e:] ‘(turn) into honey’) is

exactly that. There are ‘non-alternating *v*-suffixes’ as well (such as *-van* ‘-ty’: *hat-van* [hɒtvɒn] ‘sixty’, deverbal noun-forming *-vány/-vény*: *lát-vány* [la:tvɒjɒ] ‘sight’, deverbal adverb-forming *-va/-ve*: *lop-va* [lopvɒ] ‘stealthily’) which are likewise [v]-initial after vowel-final stems, but whose /v/ is unchanged/retained even after consonant-final stems. In an analysis involving consonant insertion, the representation of the two types of suffixes would be as in (14):

If *-val/-vel* is added to a vowel-final stem, its empty position would then be filled in by a [v] (*sóval*); if it is added to a stem ending in a single consonant, a spreading process would take place that would associate the segmental content of the stem-final consonant to the empty slot that the suffix begins with, thereby creating a long consonant (*mézzel*); finally, if it is added to a stem ending in a consonant cluster, nothing would happen and the empty × would remain empty (*dombbal* [dombɒl] ‘with a hill’, cf. Siptár 2000). This would be a straightforward analysis of the two types of *v*-suffixes; but, as Siptár and Törkenczy (2000: 273) point out, it is not really felicitous to build an analysis on a general (default) *v*-insertion rule that would insert a [v] into nothing but two suffixes (and especially to claim on that basis that the default consonant in Hungarian is [v]). Hence we should rather say that in ‘alternating *v*-suffixes’ a /v/ is underlyingly present and that it is simply delinked (deleted) after consonant-final stems. This is followed by C-spread in the case of VC-final stems and is not followed by anything after CC-final stems; on the other hand, in the case of V-final stems delinking does not take place and the [v] surfaces.

In sum, we find no instance of default consonant insertion in Hungarian. How about floating consonants? This can be exemplified by a possible analysis of the alternation *a ~ az* ‘the’. If we suppose that, in the lexical representation of the definite article, /z/ is present as a floating consonant (i.e., one not associated to a timing slot), and furthermore that phonetically vowel-initial words in fact begin with an empty timing slot (or an empty onset node), then we can say that the floating /z/ links up to that empty slot (*az ész* [ɒze:s] ‘the mind’) or remains unimplemented if the next word begins with a consonant, rather than with an empty slot (*a rész* [ɒre:s] ‘the part’; cf. Szigetvári 2001: 43–47 for the details). This analysis could be dismissed by saying that it accounts for a piece of Hungarian phonology that is just as small as the case of ‘alternating *v*-suffixes’, or even smaller; but note that what it claims is exactly that it is a specific property of the definite article that it involves a floating consonant whereas the mechanism whereby that consonant gets integrated into syllable structure and is phonetically realised is a general (universal) one.

A similar account could be given of cases already referred to in section 2 above in which a [ʃ] is inserted before suffixes that generally trigger first vowel deletion, e.g. *olcsó-s-ít* [oltʃo:ʃit] ‘make cheap’, *karcsú-s-ít* [kɔrtʃu:ʃit] ‘make slim’, *állandó-s-ul* [a:lɒndo:ʃul] ‘become permanent’, *forró-s-odik* [foro:ʃodik] ‘become hot’, as well as before the adjective-forming suffix *-i* in *falu-s-i* [fɒlu:ʃi] ‘village-dweller’, *tanya-s-i* [tɒɲɒ:ʃi] ‘farm-dweller’. However, the insertion of that [ʃ] can also be attributed to the analogical influence of lexical items like *házasít* [ha:zɒʃit] ‘wed’, *fásít* [fa:ʃit] ‘afforest’, *megsebesül* [mɛkʃɛbɛʃyl] ‘get wounded’, *hasznosul* [hɒsnoʃul] ‘be utilized’, *elhomályosodik* [elhomajoʃodik] ‘become obscure’ (respectively, *városi* [va:roʃi] ‘town-dweller’). On the (re)introduction of the traditional notion of analogy into modern phonology, cf. Myers (1999). Cf. also Kálmán *et al.* (2004), a recent paper arguing that analogy should be seen as the cornerstone of most

(morpho)phonology, including the issue of linking vowels and, more generally, nearly all of what was discussed in sections 2–3 above.

Why should it be more appropriate to invoke analogical [ʃ]-insertion than to assume a floating /ʃ/ (similarly to the floating /z/ account of *a ~ az*)? The [z] of the definite article automatically crops up before all vowel-initial words, whereas [ʃ] only occurs before the verb forming suffixes *-ít*, *-ul/-ül*, *-odik/-edik/-ödik* and before adjective-forming *-i*. If we were to posit a floating /ʃ/ at the end of *olcsó* ‘cheap’, *karcsú* ‘slim’, etc., as well as at the end of *falú* ‘village’ and *tanya* ‘farm’, we would be unable to explain why it does not occur in words like those in (15a). To make things worse, *sűrű* ‘thick’ opts for [y]-deletion in *sűrít* but for [ʃ]-insertion in *sűrűsödik* (15b); if we wanted to claim that e.g. in *karcsúsít* ‘make slim’ it is the floating /ʃ/ that prevents /u/ from being deleted (**karcsít*), why should the floating /ʃ/ of *sűrű* be unable to keep /y/ from being deleted in *sűrít*?

(15)	(a)	<i>olcsó-ak</i>	[oltʃo:ɔk], *[oltʃo:ʃɔk]	‘cheap-pl.’
		<i>karcsú-ért</i>	[kɔrtʃue:rt], *[kɔrtʃuʃe:rt]	‘for (the) slim (one)’
		<i>falú-ig</i>	[fɔluʃig], *[fɔluʃig]	‘as far as (the) village’
		<i>tanya-ul</i>	[tɔɲa:ul], *[tɔɲɔʃul]	‘in the capacity of a farm’
	(b)	<i>sűrű</i>	[ʃy:ry]	‘thick’
		<i>sűr-ít</i>	[ʃy:rit]	‘make thicker’
		<i>sűrű-s-ödik</i>	[ʃy:ryʃɔdik]	‘become thicker’

In this section, we argued that putative [v]-insertion is not an instance of default consonant insertion in Hungarian, that the alternation *a ~ az* can be accounted for by assuming a floating /z/, and that /ʃ/-insertion is best seen as an analogical process. Next, we will turn to ‘hiatus resolution proper’, i.e. to cases that can be accounted for by the spreading of some segmental material into the empty onset position from a neighbouring vowel.

6. Hiatus resolution by spreading

All instances of hiatus in Hungarian that have not been avoided/eliminated by the deletion or gliding of one or the other vowel, by the coalescence of the two vowels, or by the insertion of some floating or analogically-induced consonantal material, either remain as they are (as in *fáraó* [fa:rɔɔ:] ‘pharaoh’) or else, if the surrounding vowels make this possible, surface with a [j] in between them (cf. (9c)).

The appearance of that [j], unlike most of the processes discussed so far, does not depend on the morphological boundaries involved. Whether the vowel cluster is monomorphemic or arises at a boundary is irrelevant: *kiált* [kija:lt] ‘cry’ and *kiállít* [kija:lit] ‘exhibit’ (preverb + verb) both exhibit hiatus resolution (just like, say, *ki áll itt?* [kija:lit:] ‘who is standing here?’), whereas *Bea* [bɛɔ] <a first name> and *bead* [bɛɔd] ‘hand in’ (preverb + verb) both surface with unresolved hiatus (as does *be a dobozba* [bɛɔdobozbɔ] ‘into the box’). What matters is the quality of the two vowels: if one or both is/are either /i/ or /i:/, resolution is obligatory, see (16a); of one or both is/are /e:/, resolution is optional, see (16b); and in all other cases (i.e., if both vowels are either low or round or both, see (16c)) there is no resolution: more exactly speaking, no spreading of the melody of an adjacent /i/ or /i:/, or of part of the melody of an adjacent /e:/, to the empty onset position can take place since there is no such melody present on either side (cf. Siptár 2003: 468–469).

(16)	(a)	diéta	[dijɛ:tɔ]	‘diet’	laikus	[lɔjikus]	‘layman’
		siet	[ʃijɛt]	‘hurry’	női	[nø:ji]	‘female’
		pióca	[pijɔ:tsɔ]	‘leech’	síel	[ʃi:jɛl]	‘ski’ (vb)
		fiú	[fiju]	‘boy’	dicsőít	[ditʃø:ji:t]	‘glorify’
	(b)	kettéoszt	[kɛt:ɛ:ost] ~ [kɛt:ɛ:jost]	‘divide’			
		ráér	[ra:ɛ:r] ~ [ra:jɛ:r]	‘have (plenty of) time’			
		poén	[poe:n] ~ [poje:n]	‘punchline’			
	(c)	ráadás	[ra:ɔda:ʃ], *[ra:jɔda:ʃ]	‘encore’	oázis	[oa:ziʃ], *[oja:ziʃ]	‘oasis’
		ideális	[idea:liʃ], *[ideja:liʃ]	‘ideal’	oboa	[oboɔ], *[obojo]	‘oboe’
		kalauz	[kɔlɔuz], *[kɔlɔjuz]	‘conductor’	műút	[my:u:t], *[my:ju:t]	‘road’
		neon	[neon], *[nejon]	‘neon’	fluor	[fluor], *[flujor]	‘fluor’

Accordingly, if the two vowels are identical (and if they do not merge, cf. section 4 above), spreading does take place if they are both /i/, may or may not take place if they are both /e/, and hiatus remains unresolved in all other cases:

(17)	(a)	kiiktat	[kijiktɔt]	‘eliminate’
		kocsiig	[kotʃijig]	‘as far as the car’
	(b)	eléér	[ɛle:ɛ:r] ~ [ɛle:jɛ:r]	‘get in front of’
		kefée	[kɛfe:ɛ:] ~ [kɛfe:je:]	‘that of (a) brush’
	(c)	faarc	[fɔɔrts], *[fɔjɔrts]	‘wooden face’
		aláás	[ɔla:a:ʃ], *[ɔla:ja:ʃ]	‘undermine’
		teendő	[teɛndø:], *[tejɛndø:]	‘thing to do’
		állóóra	[a:lɔ:o:rɔ], *[a:lɔ:jo:rɔ]	‘grandfather-clock’
		mezőőr	[mezø:ø:r], *[mezø:jø:r]	‘ranger’

This type of hiatus resolution is discussed in detail in Siptár and Törkenczy (2000: 282–286) in a derivational framework; an optimality-theoretic analysis is provided in Siptár (2002b).

7. Conclusion

The various types of hiatus resolution discussed in this paper can be classified in another perspective, too: in terms of the morphological situations that they occur in. Let us briefly introduce the distinction between ‘synthetic’ and ‘analytic’ morphological domains here. (These terms figure prominently in Government Phonology parlance but the distinction itself has been around for quite some time. It roughly corresponds to ‘+’ vs. ‘#’ in SPE, or Level 1 vs. Level 2 in Lexical Phonology.) Analytic morphological domain boundaries are opaque to phonotactic constraints; in other words, phonotactic constraints do not apply across them. In Hungarian, the boundary between constituents of a compound or between preverb and verb is always analytic. The boundary between a stem and a suffix may be analytic (e.g. *-ig* ‘until, as far as’, *-ért* ‘for (the sake of)’) as well as synthetic (e.g. *-t/-at/-ot/-et/-öt* ‘accusative’). For convenience, suffixes themselves are also usually referred to as ‘analytic’ vs. ‘synthetic’, depending on which type of boundary occurs before them. The phonotactic pattern of monomorphemic stems is similar to – though not always identical with – that of stem + synthetic suffix combinations. For instance, a synthetic boundary is invisible for syllabification or with respect to phonotactic constraints involving consonants. On the other hand, and crucially, the situation is just the opposite with respect to hiatus: morpheme internally and across analytic boundaries hiatus is possible to maintain; whereas across a synthetic boundary, it is not.

Thus, morpheme internally, lexical hiatus may occur that either remains unresolved (*fáraó* ‘pharaoh’, *oázis* ‘oasis’) or is resolved by some postlexical process: notably by spreading (*si[j]et* ‘hurry’, *fi[j]ú* ‘boy’, cf. (16a)), but also by diphthong formation (*a[w]tő* ‘car’, cf. (4b)) or vowel deletion/coalescence (*vák[u]m* ‘vacuum’). The outputs of such processes may become lexicalized (in which case, of course, no lexical hiatus is involved: *kale[j]doszkóp* ‘kaleidoscope’, *lány* ‘girl’, *hi[ge:]nikus* ‘hygienic’).

Across analytic boundaries (including word boundaries), the situation is essentially the same: hiatuses that emerge are either preserved (*hazaenged* [hɔzɔɛŋgɛd] ‘allow to go home’, *ráun* [raun] ‘get weary of’, *búcsúest* [burtʃuɛʃt] ‘farewell party’, *kapuügyelet* [kɔpuɟɟɛlɛt] ‘function of doorman’) or are resolved postlexically by floating consonant link-up (*az este* [ɔzɛʃtɛ] ‘the evening’), spreading (*éjjeli[j]őr* ‘night watchman’, *hí[j] a haza* ‘your country needs you’, *odá[j]ig* ‘that far’, *adó[j]ív* ‘tax return form’), glide formation (cf. (6b)), deletion of first vowel (cf. (1d)), deletion of second vowel (cf. (2d)), or coalescence (cf. (7c)).

On the other hand, synthetic morpheme boundaries never tolerate hiatus in this language, hence the above surface repair mechanisms have no chance to apply. This is primarily due to morphophonological deletion (13a) or non-insertion (13b) of would-be second vowels, but other processes also conspire to that effect. In particular, analogy-based consonant insertion (*karcsúsít* ‘make slim’, *állandósul* ‘become permanent’, *falusi* ‘village-dweller’) and first vowel deletion (*barna* ‘brown’ : *barn-ít* ‘make brown’; *fakó* ‘pale’ : *fak-ul* ‘become pale’; *szomorú* ‘sad’ : *szomor-odik* ‘become sad’; *várni* ‘to wait’ : *várn-om*, *várn-od*, *várn-unk*, *várn-otok* ‘for me/you/us to wait’) also have a share in preventing hiatus from ever occurring across a synthetic morpheme boundary.

References

- Antal, László (1977): *Egy új magyar nyelvtan felé* [Towards a new grammar of Hungarian]. Magvető Kiadó, Budapest.
- Booij, Geert (1995): *The phonology of Dutch*. Clarendon Press, Oxford.
- Casali, Roderic F. (1997): Vowel elision in hiatus contexts: which vowel goes? *Language* 73: 493–533.
- Durand, Jacques and Péter Siptár (1997): *Bevezetés a fonológiába* [Introduction to phonology]. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hunyadi, László (ed.) (2003): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban* [Experimental phonetics and laboratory phonology: practical aspects]. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kager, René (1999): *Optimality Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kálmán, László, Péter Rebrus and Miklós Törkenczy (2004): A magyar kötőhangzók analógiás alapú megközelítése [An analogy-based approach to linking vowels in Hungarian]. Paper presented at the Seventh International Congress of Hungarian Linguistics, Budapest, 29–31 August 2004.
- Kassai, Ilona (1999): Felnőtt nyelvhasználók szótagszerkezeti preferenciái [Syllable structure preferences of adult language users]. In: Kassai, Ilona (ed.): *Szótagfogalom – szótagrealizációk* [The concept of syllable and syllable realisations], 143–152. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Lass, Roger (1984): *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Myers, James (1999): *Lexical phonology and the lexicon*. Ms. National Chung Cheng University, Min-Hsiung, Taiwan.

- Nádasdy, Ádám and Péter Siptár (1994): A magánhangzók [Vowels]. In: Kiefer, Ferenc (ed.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. [A structural grammar of Hungarian. Vol. 2. Phonology], 42–182. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Olsson, Magnus (1992): *Hungarian phonology and morphology*. Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 26. Institut de Linguistique, Lund.
- Papp, Ferenc (1975): *A magyar főnév paradigmatis rendszere* [The paradigm of the Hungarian noun]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ritter, Nancy A. (2002): The Hungarian personal possessive suffix revisited. In: Kenesei, István and Péter Siptár (eds.): *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest conference*, 283–307. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Siptár, Péter (1998): Hangtan [Phonology]. In: É. Kiss, Katalin, Kiefer, Ferenc and Péter Siptár: *Új magyar nyelvtan* [A new Hungarian grammar], 291–390. Osiris Kiadó, Budapest.
- Siptár, Péter (2000): Degemination in Hungarian. In: Varga, László (ed.): *The Even Yearbook 4. ELTE SEAS Working Papers in Linguistics*, 107–115. ELTE, Budapest.
- Siptár, Péter (2002a): Hiátus [Hiatus]. In: Hunyadi, László (ed.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia* [Experimental phonetics and laboratory phonology], 85–97. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Siptár, Péter (2002b): Optimális hiátustöltés [Optimal hiatus resolution]. In: Gósy, Mária (ed.): *Beszédkutatás 2002* [Speech Research 2002], 70–82. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Siptár, Péter (2002c): *Chapters from the segmental phonology of Hungarian*. Unpublished DSc. dissertation. Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Siptár, Péter (2003): Hungarian yod. *Acta Linguistica Hungarica* 50: 457–473.
- Siptár, Péter and Miklós Törkenczy (2000): *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford and New York.
- Szentgyörgyi, Szilárd (1998): *Lowering: The interaction of phonology and morphology in Hungarian*. Ph.D. dissertation, JATE, Szeged.
- Szigetvári, Péter (2001): Szótagtalan fonológia [Phonology without syllables]. In: Siptár, Péter (ed.): *Szabálytalan fonológia* [Phonology without rules], 37–76. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Törkenczy, Miklós and Péter Siptár (2000): Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban [Vowel ~ zero alternations in Hungarian]. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 64–130.
- Vago, Robert M. (1989): Empty consonants in the moraic phonology of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 293–316.

Beszédpótcselekvés

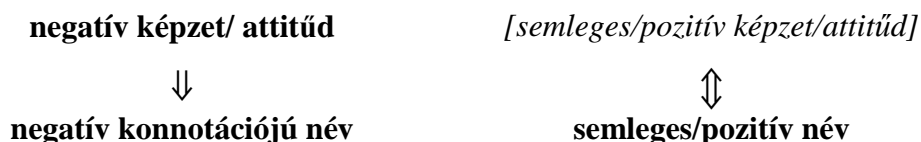
SZERECZ GYÖRGY

„Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat...”

A XX. század második felének atlanti értelmisége, két, az összes korábbinál pusztítóbb háború keserű tapasztalatával küszködve nekifogott, hogy létrehozzon egy minden korábban létezettnél jobb világot. Abból a közkeletű felismerésből következően, hogy az ember eszközhasználó lényként alakítja környezetét, figyelme az eszközökre, ezek közül is az elsődlegesre, a nyelvre irányult. A politikailag helyes (*politically correct* – PC)¹ nyelvhasználat célja egy olyan nyelv kialakítása, mely nélkülöz minden elemet, ami gyűlölethez, kirekesztéshez, agresszióhoz vezethet. Annak megítéléséhez, hogy valóban egy szabadabb, befogadóbb társadalomhoz és egy élhetőbb világhoz érkezünk-e általa, avagy egészen máshová tartunk, érdemes a folyamatot többféle lehetséges aspektusból megvizsgálni.

Nyelvészeti közelítésből a politikai korrektség elsősorban nyelvhasználaton belüli *szókészleti szelekciót* jelent; a nemkívánatos konnotációjú megnevezések és kifejezések kiselejtezését, illetve felváltásukat semlegesre. Az eszményi *cél* a közélet és a közfelfogás előítéletektől való megtisztítása a nyelv előítélet-mentesítése által. Egyfajta neologizmus, amely szakmai megalapozását vagy éppen motivációját a nyelv és gondolkodás összefüggését feltételező elméletekből meríti, elsősorban Wittgenstein felfogásából, a Sapir–Whorf hipotézisből, és felismerhető az Austin–Searle-féle beszédaktus elmélet közvetett hatása is. Alapötlete mindenképpen a nyelvi relativizmus egykor divatos, azonban igen kevésbé igazolható és így csak nagyon mérsékelt formájában elfogadható hipotéziséhez köthető.

Ha a nyelv és gondolkodás összefüggéséből kiindulva próbáljuk meg a politikailag helyes beszéd legegyszerűbb sémáját felvázolni, a következőt kapjuk (1. ábra):

1. ábra
A PC alapsémája

Az első oszlop a kiinduló (és megváltoztatható) helyzetet mutatja, a második pedig a változást: a negatív konnotációjú nevet semleges/pozitívrá cserélve feltételezzük, hogy az attitűd is hasonló lesz. A vastag kiemelés a kísérleti tényeket jelzi, míg a dőlt szedés munkahipotézisnek tekinthető. A következtetési séma, melynek során eljutunk a kívánt attitűdhez, szerkezetileg lényegében megegyezik egy alapvető szillogizmus, a *modus ponens* megfordításával (2. ábra).

¹ Az elnevezés ezen formája (a gyakoribb *politikailag korrekt* mellett) megjelenik a sajtóban. Az angol kifejezés fordítása nem a legszerencsésebb. Egyrészt magyarul elég körülményes, köszönhetően a *-lag*-os alaknak, másrészt az angol *politic* jelző személyre, ill. viselkedésre vonatkoztatva jelent körültekintőt, megfontoltat, de ügyeset, ravaszt is. Így talán a korrekt jelzője a *politikusan* lehetne, amely magyarul is hordoz némi hasonló felhangot.

érvényes
 $A \Rightarrow B$
 A

 B

érvénytelen
 $A \Rightarrow B$
 B

 A

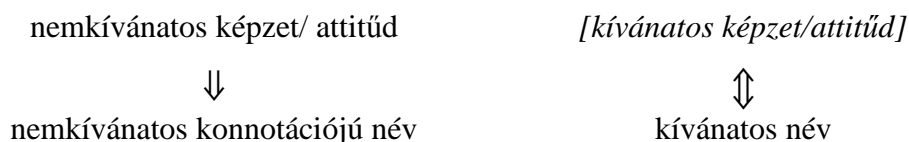
2. ábra

A modus ponens és megfordítása

Erre az inverz szillogizmusra az jellemző, hogy, bár logikai értelemben érvénytelen, a hétköznapi életben az erre visszavezethető következtetések jó része mégis teljesen helytállónak tűnik. Az az okoskodás, hogy „*Tisztességes (ember) sosem bliccel a villamoson. Szabó úr sosem bliccel, tehát tisztességes.*” elfogadható megállapításnak látszik. Ha azonban kicsit változtatunk rajta: „*Tisztességes (ember) sosem bliccel a villamoson. A bérgyilkos sosem bliccel, tehát tisztességes.*”, akkor szinte azonnal gyanússá, mi több, elfogadhatatlanná válik az állítás. Holott a két példa logikailag izomorf: ugyanarra a sémára épül. Az eltérő értékelésünkben a *bérgyilkos* fogalmának a tisztességgel összeegyeztethetetlen jelentése, és nem a szerkezet játszott szerepet, az ugyanis egyformán hibás. A fordított modus ponenssel – jobb híján – a tudományos gyakorlat is nemegyszer él. Ha pl. egy gyógyszer hatásos, a beteg meggyógyul. Ha tehát a paciens felépül, akkor a gyógyszer hatott. Vagy mégsem? A régiek mindenestire, talán a megfordított séma megbízhatatlanságát érzékelve, óvatosan fogalmaztak: *medicus curat, natura sanat*. Vagy egy későbbi, cinikusabb változatban: a beteg a kezelés ellenére meggyógyult. A fentiek persze azt is mutatják, hogy egy séma (logikai) érvénytelensége nem vezet feltétlenül hibás eredményre a gyakorlatban, viszont a várakozásokat illetően óvatosságra int.

Azt, hogy a politikai korrektség a gyakorlatban mennyire bizonyul működőképesnek, maga a gyakorlat döntheti el. A hazai nyelvhasználatban a jelenség még kevéssé figyelhető meg, előfordulása jobbra a sajtóra és a szűken vett közéletre jellemző. A köznyelvben gyakorlatilag nem mutatható ki, problémaként is alig artikulálódik. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Magyar Értelmező Kéziszótár közelmúltban megjelent második kiadásában a politikailag helyes/korrekt kifejezés egyetlen szinonimája sem szerepel (Éksz² 2003). A külföldi példák mellett, hogy résztvevő megfigyelés híján csupán másodkezü adatokkal szolgálhatnak, éppen az eredményesség szempontjából nem meggyőzőek. Ha a PC működőképességét, illetve sikerességét akarjuk megjósolni, célszerű összevetni más, a mesterséges nyelvi változás körébe tartozó, rokon vonásokat mutató folyamattal. Ilyen kézenfekvő párhuzam lehet a totális rendszerekben használt beszédmód.

A diktatórikus kód alkalmazása a hatalom számára kellemetlen tények elkendőzését, ill. meghamisítását szolgálja. A Harmadik Birodalom katonai kudarcait palástolta az elhíresült *rugalmas elszakadás* kifejezéssel, melynek valódi jelentése *meghátválás, visszavonulás, menekülés* volt (Klemperer 1984). A létező szocializmus kései szakaszában az *áremelést árrendezésnek* keresztelték (névadták?) át.

3. ábra

A diktatórikus kód alapsémája

A séma csak annyiban tér el a PC sémájától, hogy az eredeti és az elérendő állapot előjele csak egymáshoz képest határozható meg. (Ha a nemkívánatos = negatív, akkor a két folyamat sémája szerkezetileg egybeesik.) A két folyamat hasonlósága, néha egybemosódása nyugati szerzőknél is megfigyelhető. Ronald Wardhaugh ugyan *eufemizmusról* szól, de kritikus megfogalmazása egyértelműsíti, hogy a terminust mintegy összefoglaló névként alkalmazza: „Az eufemisztikus szavak és kifejezések lehetővé teszik, hogy kellemetlen dolgokról – például a halálról és a meghalásról, a munkanélküliségről és a bűnözésről – beszéljünk, és »semlegesítsük« a kellemetlenséget. (...) Társadalmunkban ragályos az eufemizmus: a közhely megdicsőítése és a közönségesség megnevelése. Folyton új neveket adunk a dolgoknak, újracsomagoljuk őket, hogy »jobban« hangozzanak; emlékezzünk Orwell jövőképeire, amelyben az eljövendő világ lakosainak jellemzésében igen fontos elem, hogy a jövőbeli világ eufemizmusainak áldozataivá válnak, amely átkereszteli a valóságot, hogy megfeleljen egy új társadalmi rendnek” (Wardhaugh 1995: 211–212).

A PC és a diktatórikus kód közti feltűnő szerkezeti hasonlóság hasonló témakörből származó példák összevetésével szemléltethető. Az utcán lakó embereket a köznyelv jobbára *csavargónak* hívta. A nem túl hízelgő (tolvaj, részeges, megbízhatatlan) melléköngéjű megnevezés a nyolcvanas évekig volt közkeletű. A rendszerváltás után ugyanerre a „státusra” a sajtó és a közbeszéd a politikailag helyes *hajléktalan* nevet kezdte használni. A *munkanélküliekre* a kádári időkben a hivatalosság a *közveszélyes munkakerülő* kifejezést alkalmazta. A mögöttes cél közti különbség nyilvánvaló, hiszen míg a PC az emberi méltóság esélyét kívánja visszaadni a semleges névvel, addig a diktatúra (megbélyegző) megnevezése egy társadalmi problémát próbált verbálisan negligálni. Más esetben a hasonlóság még zavarbaejtőbb. A hetvenes években elterjedt *halmozottan hátrányos helyzetű* kifejezés a szegénységet palástolta. A *fogyatékkal élő* megnevezés a *rokkant*, ill. *béna* helyett, korunk politikailag korrekt terméke. Joggal vetődik fel egy feltételezett külső szemlélőben, hogy a mögöttes szándékot (pozitív attitűdváltoztatás vagy elleplezés/kódolás) a probléma kezelésére tett erőfeszítésekből (a szegénység megszüntetése, a fogyatékosok körülményeinek javítása) következtessen vissza. Ha nem lát jelentős különbséget, az értékelése is hasonló lesz. További problémát vet fel az a tény, hogy a mesterséges változás sémáját (üzleti haszon céljából) a kereskedelem is használja. Jól mutatja ezt az újlakás-hirdetésekből fellelhető *lakókert*, *lakópark* elnevezés, amely sok esetben egyet jelent a rosszul csengő *lakóteleppel*. A fogyasztó nem mindig hagyja magát megtéveszteni.

Mind a PC, mind a diktatórikus kód mint nyelvi változtatás célra irányul. A felszínen a két folyamat meglehetősen hasonlít: a közlő a szokásos (kézenfekvő) megnevezés helyett olyat használ, ami szándékoltan kedvezőbb (kívánatosabb) színben tünteti fel a tárgyát. A felszínen sokszor megkülönböztethetetlen szerkezetek mélyén azonban van egy lényegi eltérés. A politikailag helyes beszéd (szándékaival összhangban) az általa használt kifejezéseket névként, azaz a megnevezett dologgal azonosítható, azzal összhangban lévő jelként gondolja el. A diktatórikus kód esetében azonban nincs egybeesés: a megnevezés kód, amit a befogadó képes dekódolni. (A dekódolhatóságot szemlélteti egy nyolcvanas évekből rádióhír, amely arról tudósított, hogy az *ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet csapatoknak öröklakásokat adtak át*. A hírszerkesztőknek – ha szándékos „összekacsintást” nem feltételezünk – és az illetékes cenzoroknak azért nem tűnhetett fel a szövegben rejlő ellentmondás, mert azt már eleve dekódolták, ti. az *ideiglenesen hazánkban állomásozó = megszálló* csapat, az pedig kaphat *öröklakást*.)

A befogadó szemszögéből a kétféle megnyilatkozás közti különbségtétel elsősorban intencionális, azaz a közlő szándékának (vagyis a folyamat céljának) feltételezésén alapul (vö. Habermas 2001). A hazai tapasztalatok azt mutatták, hogy a diktatórikus kód, tényleges céljának elérésében jobbára sikertelennek bizonyult: az emberek megtanultak a sorok között olvasni. Ezek alapján a PC-nek sem jósolható több siker, feltehető, hogy a beszélők a lecserélt

nevet kódként értelmezik és a korábbi képzetekhez társítják. Ezt a hatást megerősíti, hogy a politikailag helyes beszéd alkalmazásának egyik kiindulópontja és egyben indoka az, hogy még nem létező kedvező elképzeléseket alakítson ki egyes csoportokkal, jelenségekkel stb. kapcsolatban. Előfeltevése, hogy az inkorrekt beszélő az adott referenciához nem rendelkezik pozitív/semleges képzetrel — és így hozzá kapcsolódó ilyen attitűddel sem. Ha a negatív képzet következményeként létrejött negatív nevet pozitív/semlegesre cseréljük, mivel hozzá tartozó képzete a beszélőnek (még) nincs, azt csakis a régi képzethez mint legközelebbi analógiához tudja hozzárendelni. Ilyenformán az eredmény és a kiindulás gyakorlatilag egybeesik: a séma ciklussá zárul. Ez alapján az jósolható, hogy a lecserélt kifejezések rövidesen beállnak az eredeti jelentésre, azaz nem változik semmi. A gyakorlat mindezt igazolni látszik. Az amerikai angol nyelvben újra és újra szükségessé vált a megnevezések cseréje: a valaha volt színmegnevezésből szidalommá alakult *niggert* felváltotta a *black*, a *coloured*, majd ezek „elhasználódásával” az *Afro-American/African American* forma. Hazai példák közül ugyanezt példázza az a megfigyelés, hogy a „cigányság” értelemben használt, semlegesnek szánt *etnikum* kifejezés megfelelő intonációval képes a néppel kapcsolatos összes negatív konnotációt hordozni. Az eddig leírtak alapján úgy tűnik, hogy a politikailag helyes beszéd, meglehet, kudarcra van ítélve, mégis egy jobb társadalom iránt való jámbor szándék megnyilvánulása. Bírálói azonban leginkább a pokol tornácának kövezetét látják benne.

A politikailag helyes nyelvhasználat megálmodói olyan nyelvet kívántak megalkotni, amely eleve kizárja a visszaélés lehetőségét, olyan eszközt, amely alkalmatlan arra, hogy fegyver legyen belőle. Ez a némiképp idealisztikus elképzelés eszmetörténetileg a felvilágosodás korának paradigmáját folytatja. Kiindulása az a feltevés, hogy az ember alapvetően jó, így csupán a körülmények, a külső hatások miatt vált fogékonnyá a rosszra. Ez a naiv megközelítés igen divatos volt a XX. század 50-es, 60-as éveiben, főként az antropológia és egyes társadalomtudományok területén. Ezt példázza az a nézet, miszerint azok a primitív törzsek, melyek nem rendelkeznek a fánál, csontnál keményebb anyaggal, hogy ölöeszközt készítsenek belőle, szükségképpen békés, agresszió nélküli közösséget alkotnak. Egy elhíresült tudományos csalás, a taszadáj törzs felfedezése majd leleplezése irányította rá a figyelmet a megfigyelés és a kísérlet sebezhetőségére. A kutatónak ugyanis első lépésként, előzetes várakozásai, munkahipotézise alapján, meg kell terveznie a kísérletet. A terv azonban nagyban meghatározza az egyáltalán lehetséges eredményt, legjobb esetben is beszűkítve a vizsgálat körét. További hibaforrás lehet, ahogy Konrad Lorenz rámutatott, az a tény, hogy „Mindenfajta szakterület specialistái kénytelenek megszokni, hogy más specialisták véleményét kérdezősködés nélkül tudomásul vegyék és rá hagyatkozzanak” (Lorenz 1996: 177, vö. Weber 1998: 127–155). Ennek következményeként a világról alkotott képünk nemegyszer másodkézből szerzett ismeretekből álló mozaik.

Ha magát a munkahipotézist, az ember eredendő jóságát vesszük szemügyre, kiderül, hogy évezredek tapasztalatoknak mond ellent. A bibliai teremtéstörténet, metaforikus formában szól erről: „Ültetett az Úr Isten egy kertet Édenben, keleten, és elhelyezte benne az embert, akit alkotott. S növesztett az Úr Isten a földből mindenféle fát, amelyet látni szép és melyről enni jó – az *élet fáját* is a kert közepén, s a *jó és rossz tudásának fáját*. (...) Azt parancsolta az Úr Isten az embernek: »A kert minden fájáról ehetsz, de a jó és gonosz tudás fájáról ne egyél, mert azon a napon, amelyen eszel róla, *meg kell halnod!*«” (Ter. 2. 8–9, 16–17). A paradicsomi történet rámutat arra, hogy az ember eredendően sem nem jó, sem nem rossz. A tudás megszerzésekor, az által válik azzá, ami. A jó és rossz tudás gyümölcsétől jóvá és gonosszá. Az ember ember voltának egyik meghatározója, hogy kilépett a biológiai evolúció folyamatából, ahol ez az etikai kérdés csakúgy értelmetlen, mintha azt kérdeznénk, jó-e az elefánt. Az ember ugyanazokat a képességeit tudja jóra és rosszra fordítani, bármely számmal képes gyógyítani és ölni. A különbséget tehát nem az eszköz különbözősége okozza, hanem az ember képessége a *megértésre* és *belátásra*. A politikai korrektség alkalmazóinak

feltett szándéka, egy szabadabb, nyitottabb társadalom, melyben az ember szuverén, autonóm egyéniségként része a közösségnek, szöges ellentétben áll mindenfajta paternalista állam modelljével, amely gondoskodik, egyszersmind gyámkodik a kiskorúnak tekintett egyén felett. Az a séma azonban, melyben az elit elszed minden szűrő-vágó nyelvi eszközt (kés, villa, olló) a gondjaira bízottaktól, nehogy kárt tegyenek egymásban, épp ez utóbbival látszik összhangban lenni. Innen nézvést nemcsak kétségesnek, hanem egyenesen veszélyesnek látszik a PC-nek az a módszere, hogy a nyelv eszközét változtassa meg annak érdekében, hogy akár akaratlanul is jót tegyünk szavaink által.

A politikailag helyes nyelvhasználat munkahipotézisének kialakításakor – mint arra már a bevezetőben utaltam – nem kis mértékben támaszkodik arra a J. L. Austin által újrafelfedezett gondolatra, hogy a beszéd maga is cselekvés. Ugyanakkor alapot adhat annak a félreértésből adódó tévedésnek is, hogy a kettő felcserélhető, egymásba átváltható lenne. Ebből következően, deklarált céljai ellenére, a PC-ben benne rejlik a visszaélés lehetősége is, tudniillik, ha alkalmazója nem a remélt társadalmi változások előmozdító kísérőjeként használja, hanem azok helyett. Az ilyen tevékenységeket nevezi az etológia helyettesítő aktivitásnak vagy pótcselekvésnek, melyben az adekvát cél szempontjából a cselekvés teljesen hatástalan (vö. Csányi 2002: 308). Kiváltó oka gyakran két erősen aktivált ellentétes motiváció konfliktusa. Ilyen lehet, ha a politikailag korrekt elit egy adott, gyakran kényes társadalmi problémát, mint például a *hajléktalanok* helyzete vagy a *mozgásukban korlátozottak* jogainak biztosítása, belátható időn belül nem tudja, vagy nem akarja megoldani. A mindennapokban az, hogy a sérült embereket nem *rokkantnak*, *fogyatékosnak* nevezünk, hanem *fogyatékkal élőknek*, a *tolókocsiból* pedig *kerekesszéket* csinálunk, nem sokat segít a gondjaikon, ha még a legújabbban épített környezetünkben sem érezhetik egyenrangúnak magukat az „épekkel”. Ugyanígy a kilátástalan helyzetben lévő cigányok sem jutnak új egzisztenciához és lehetőségekhez azáltal, hogy *romákká* válnak.

Az emberiség eddig kudarcot vallott nagy társadalmi kísérletei, melyek a megálmodott szabadabb jövő helyett antiutópiák börtöneit építették fel vagy terrorba torkolltak, kezdetben nem feltétlenül nélkülözték a jóakaratot, nemes indíttatást. Igazán pusztító ereje nem a gonosz szándékon alapuló tetteknek van, hanem azoknak, melyeket az ismeretek hiánya, a meg nem gondolt gondolatok szülnek. A világ bajainak orvoslása a világ, és benne mindenekelőtt az ember megismerésével kell, hogy kezdődjön. Aki, ami ismeretlen, az félelmetes, a félelem pedig gyakran szül agressziót, míg a megismerés és a megértés elvezethet a tisztelet, a szolidaritás, az együttérzés ígéretének földjére.

Hivatkozások

- Csányi Vilmos (2002): *Etológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika*. Új Mandátum, Budapest.
- Lorenz, Konrad (1996): *Ember voltunk hanyatlása*. Cartafilus, Budapest.
- Éksz² (2003): *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemperer, Victor (1984): *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. (Eredetije: *LTI* [= *Lingua Tertii Imperii*]. *Notizbuch eines Philologen*. Reclam, Leipzig 1975.)
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján (1999): Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest.
- Wardhaugh, Ronald (1995): *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Weber, Max (1998): A tudomány mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1963): *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Történetek egy lovag botlásairól

SZÉPE JUDIT

A tökéletlen performancia, amely – kitartóan ragaszkodván saját korlátaihoz – bátran farkasszemet nézett a kompetenciaközpontú generatív grammatika kezdeti korszakainak reá irányuló negatív programjával, azóta fényes karriert futott be előbb a generatív, később pedig a kognitív pszicholingvisztikában. Ma pedig (hála tökéletlenségének) – mondhatjuk – pályája csúcán áll. Grammatikaelméletek hadai versengenek kegyeiért: volna-e kedves ellenőrizni, netalántán igazolni a szabályrendszerre vonatkozó azon meghatározó hipotéziseket, amelyeknek egyedül a tökéletlenség képes torzításmentes tükröt tartani.

Mindenható Performancia szerencsére itt él közöttünk. Zsákjából derúvel és bőkezűen osztogatja nagy népszerűségnek örvendő devianciáit. Mindenkinek jut belőle: gyereknek és felnőttnek, öregnek és fiatalnak, egészségesnek és betegnek, anyanyelvi beszélőnek és nyelvtanulónak, naiv közlőnek és szakbeszélőnek. De nem ám csak úgy összevissza: kinek-kinek a magáé – persze azért vannak nagy, azonos tartalmú zsákok is, amelyekből mindenkinek ugyanolyan deviancia jár. Néha némi eltéréssel...

Ez az írás azért születhetett meg, mert Performancia öméltóságának végtelen jóindulata folytán a deviancia áldásaitól, a nyelvbtlásoktól még egy lovaggá ütött nyelvészprofesszor sincs megfosztva. Ha kegyes Performanciánál kevésbé jó szándékú hatalmasságok meg is foszthatják tevékenységének bármi más eredményétől a legmagasabb kitüntetéssel hiába elismert tudóst, nyelvi közléseinek a hipotézisellenőrzés rangjára emelkedett devianciáit a legmegbízhatóbb őrző-védő berendezés óvja az agresszív megsemmisítéstől: a közkinccsé tétel, a történetmesélés, köznapibb nevén a pletyka. Ím, lássuk, miként botlik egy lovag nyelve.

Az egyszerűsítés elve a szekvenciaszervezésben

A nyelvi devianciák több típusára, elsősorban a patológiás és a gyermeknyelvi jelenségekre vonatkozó ismereteink régi megállapítása, hogy a deviáns közlésekben egyszerűsítési tendenciák mutatkoznak (vö. Trost–Cantor 1974, Nespoulous és mtsai 1984, 1985, Blumstein 1973, 1981, Dressler 1982, Béland–Valdois 1989). Nyilvánvaló a szegmentális egyszerűsítés a törléseknél, a mássalhangzó-kapcsolatok redukciójánál, illetőleg ha a *leveket* helyett *leveleket*, a *szoros* helyett *szorosz* szekvencia jelenik meg. Milyen alapon tekinthetők egyszerűsítésnek viszont a szegmentálisan komplexebb *császárszalonna* vagy *tudomáséra kéna hozni* alak?

Ha azt állítjuk, hogy ezek a szabályszegő alakulatok az egyszerűsítés elvét követik, akkor fonológiai szinten azt állítjuk, hogy fonológiai információtartalmuk mindig kisebb, mint a szabálykövető alakoké. A fonológiai egyszerűsítés fogalma a Szende Tamás által kidolgozott Globális Programozás Elvének (angolul *Global Programming Principle*, a továbbiakban *GPP*, Szende 1991; 1992: 180–183; 1997: 153–163) központi fogalma.

Az elmélet kiinduló hipotézise a következő. Bármely szóalak nagyságrendű közlésegyységhez két, egymással meghatározott viszonyban lévő hangtani leírás rendelhető: (a) a szóalak ejtésközeli fonológiai formájának (alapalakjának) leírása (fonológiai reprezentációja), valamint (b) az alapalakhoz tartozó, a közlésben realizált formájának leírása (Szende 1997: 5). A fonológiai reprezentáció a szóalak szegmentális és szótagszerkezetét ábrázolja, beleértve azokat a tagolásihatár jegyeket is, amelyek a szóalakot a közlés többi szóalakjától elkülönítik. Az ejtésközeli pedig azt jelenti, hogy az alapalak maga is levezetett (derivált):

a szótári alakhoz képest a rajta végbemenő olyan szabályok eredményét is tartalmazza, mint például a zöngésségi hasonulásét vagy a palatalizációs folyamatokét. A realizált forma leírása pedig azokat a műveleteket is magában foglalja, amelyek végeredményeként a realizált forma el fog térni az alapalaktól.

Ezek az eltérések hozzák létre a közlésben tapasztalható torzított, illetőleg deviáns alakokat. Torzított alakoknak azokat az ejtésváltozatokat tekintjük, amelyek nem laboratóriumi, hanem természetes körülmények között (például gyors vagy lezser beszédben) regisztrálhatók. Ezek a már elsajátított normál nyelvhasználatban jelennek meg, és az anyanyelvi intuíció nem minősíti rosszul formált alakoknak őket (vö. Ács–Siptár 1994: 561, Siptár 1995: 107). Deviáns alakok pedig a még el nem sajátított nyelvhasználatban, nyelvi diszfunkcióban vagy időskori nyelvi regresszióban figyelhetők meg. Tapasztalhatók a normál, köznapi beszéd nyelvbtlásaiban is. Közös jellemzőjük, hogy vagy ők maguk minősülnek rosszul formátnak vagy az aktuális közlést teszik rosszul formálttá.

Az alapalak és a realizált forma közötti fő eltérés abban áll, hogy az elmélet az alapalak minden szegmentumát teljes specifikációjának teszi fel (vagyis az alapalak minden tagolási pozíciójára az összes előírt megkülönböztető jegyet felveszi). A realizált forma eltérései pedig éppen abból állnak, hogy az alapalakhoz képest a realizált forma nem minden tekintetben teljes specifikációjú. Azt, hogy a teljes specifikációjú szegmentum az öt azonosító mindegyik összetevőt, mindegyik megkülönböztető jegyet tartalmazza, az elmélet a következőképp modellálja. Egy szóalak ejtésközeli fonológiai alapalakjának szegmentumai lineárisan követik egymást egy vízszintesnek ábrázolt időtengelyen: mindegyik szegmentum egy-egy időfülkében helyezkedik el. Az időfülkék absztrakt tagolási egységek. Absztrakt voltak egyfelől abban nyilvánul meg, hogy absztrakt elemi összetevők töltik ki, amelyeknek megvalósulása azonban a közlésben ettől eltérő is lehet. Például a tagolási határ kijelölése a szóalak kezdetén a közlésben fakultatív: realizálódhat glottális zárként, *h*-ként, de el is maradhat a kitöltése. Másfelől pedig abban nyilvánul meg a fülkék absztrakt jellege, hogy az időfülkék azonos méretű tagolási pozíciók, vagyis nem modellálják az egyes szegmentumok egymáshoz képesti időtartamértékeit. Például azt sem, hogy egy felpattanó zárhang fizikailag inherens időtartamértéke jóval kisebb, mint egy magánhangzóé.

De az egyes tagolási pozíciókban realizált alakok nemcsak időtartamértékeikben térnek el, hanem abban is, hogy időfülkéik – eltérően az absztrakt elemek időfülkéitől – (metaforikus kifejezéssel élve) nincsenek átjárhatatlan falakkal elválasztva. Noha a hallgató az ejtésközeli alapalak absztrakt elemeit azonosítja, tehát nem észleli a szegmentumok közötti átfedéseket, az átfedések fizikailag nagyon is léteznek. A képzőszervek együttműködésének eredményeképp egy korábbi szegmentum artikulációjában már megjelennek a következő szegmentum artikulációjának egyes jegyei, abban pedig a következőéi. Ez eredményezi az akusztikai képen a szegmentumok közötti átmeneteket. Vagyis a realizált formák időfülkéi egyfelől „rugalmasak”: méretük időben növekedhet vagy csökkenhet. Másfelől pedig falaikon a megkülönböztető jegyeknek megfelelő összetevők átszivároghatnak a szomszédos fülkékbe, tehát szegmentumok közötti átfedések jönnek létre. Így a modellben az absztrakt elemekhez különféle artikulációs–akusztikai korrelátumok tartoznak, amelyeknek összetevői eltérő mértékben felelnek meg az absztrakt entitás megkülönböztető jegyeinek (Szende 1997: 141–153).

A realizált formában az egyes tagolási pozíciókat nem azonos mértékben töltik fel az összetevőjegyek. Vannak olyan pozíciók a szóalakon belül, nevezetesen a szóhatárok mellettiek, amelyekre jóval kevésbé terjednek át a más pozíciókra előírt jegyek, és vannak mások, a szóalak belsejében lévő pozíciók, amelyekre jobban. Vagyis a pozíciók eltérő mértékben lezártak, illetve lezártatlanok (Szende 1997: 147). Az erősebben lezárt pozíciókat nevezzük kiemelt pozícióknak. Nem véletlen, hogy éppen a határjegyek melletti pozíciók ilyenek. Statisztikai vizsgálatok kimutatták, hogy a lehetséges szókezdeti és szóvégi szegmentumkombinációk jóval kevésbé számosak, mint a szóbelsejiek. Ezek a kisebb változatosságú szélső pozí-

ciók stabilabbak az észlelés számára, ezért a közlés feldolgozásában is kiemelt szerepük van. Közülük is a leginkább kiemelt hely a szóalakok kezdete, valamivel kisebb mértékben pedig a szóalakok vége (Szende 1997: 152–153). A szóbeljei morfémahatárok szintén prominensek, bár a szóhatároknál kevésbé.

Az egyik jelenséghalmazt, amely az imént leírt módon modellálható, a fonetika koartikuláció néven ismeri. A koartikuláció a szomszédos fonémák részleges átfedése, vagyis amikor az egyik tagolási pozícióra előírt összetevőjegyek átterjednek a szomszédos elemek implementációjának teljes vagy részleges időtartamára. Ami jegyek nem kizárólag szomszédos pozíciókra képesek átterjedni. Az *elbertük a port* 'elvertük a port' példában az erősen kiemelt, szóeleji pozícióban lévő *p* szegmentum képzésmódjegye ráterjed a távolabb lévő, kevésbé kiemelt pozíciójű, szóbeljei morfémakezdő szegmentumra, a *v*-re. Ez utóbbi esetben azt is megfigyelhetjük, hogy egy korábbi szegmentumnak a pozíciójára egy későbbi szegmentum van hatással, amely fizikailag még nem lehetett jelen a korábbi szegmentum képzésekor. Ez a jelenség, az anticipáció pedig csak úgy lehetséges, hogy ha a jegyek terjedését nem szűkítjük le a fizikai megvalósulások, vagyis a koartikulációk körére.

Ezt a jelenséget értelmezi a GPP. A fonológiai reprezentációban a szóalak (tágabb értelemben pedig a szóalakok láncolata, végül is a frázis) szegmentumai jegyek nyalábjából áll, minden jegnyaláb egy-egy időfülkében elhelyezkedve. A közlést megelőző fonológiai tervezés folyamatának kezdetén azonban az egyes tagolási pozícióira előírt megkülönböztető jegyek egyszerre, egy időben, rendezetlenül vannak jelen. Rendező műveletek sora irányítja a jegyeket a megfelelő pozíciókba. Az, hogy végül is a realizált forma hogyan jön létre, standard vagy torzított/deviáns módon, azon múlik, hogy a szóalakra/frázisra előírt jegyek a fonológiai reprezentációnak megfelelően kerülnek-e az egyes tagolási pozíciókba vagy sem, tehát „szabályosan” vagy szerkezeti torzulásokkal fog-e a szóalak/frázis megjeleni a közlésben. A realizált formát két műveleti szint hozza létre a fonológiai reprezentációból való kiindulással. Az első szintű műveletek kijelölik a szóalak alapstruktúráját, vagyis szótagszerkezetét, szélső (és belső) határait, a szóalak előállításához szükséges összes jegyösszetevőt, és csak a szóhatárjegyek melletti pozíciók számára a teljes jegyföltöltést. Ez a szint a globális programozás szintje. A második szinten történik a finomprogramozás: rendező műveletek a még nem pozicionált jegyekkel feltöltik a nem kiemelt pozíciókat.

Ezen a ponton az eddig szigorúan a grammatikai elemzés hangtani tartományára korlátozódó modell érvényét más területeken is kipróbálhatjuk. A normál működés megismerésének egyik legeredményesebb módja a deviáns működés tanulmányozása, így az ellenőrzést a torzított vagy deviáns realizált formák fonológiai szerkezetének tanulmányozása segítségével hajthatjuk végre.

Mindenekelőtt állapítsuk meg, mi a globális programozás központi elve. Ez az elv az információcsökkentés vagy köznapiban fogalmazva: egyszerűsítés. Az egyszerűsítés mindig információcsökkenés, amely abból adódik, hogy egy teljes halmazból való választás helyett egy szűkített elemszámú halmazból való választás történik. Ha egy program egy feladatot úgy hajt végre, hogy előbb kijelöli a szerkezeti vázat, majd azt beépíti, akkor egyfajta egyszerűsítést hajtott végre. Azért, mert a globális programozás során a teljes szerkezet helyett először csak néhány ponton kellett pozíciókat és jegyföltöltéseket kijelölnie. Így a teljes összetevő- és pozícióhalmaznál kisebb elemszámú összetevő- és pozícióhalmazon kellett rendezőműveleteket végrehajtania.

A finomprogramozásnak azoknál a műveleteinél, amelyek deviáns szekvenciákat hoznak létre, ugyancsak az egyszerűsítés a fő elv. Például a *tértépek* 'térképek' szóalak esetében, amikor a tévesztett negyedik szegmentum szókezdetet ismételi, a tévesztett elem nem kapja meg a saját képzési helyjét, ehelyett a kiemelt pozíció képzési helyjegy generalizáltan rá, a kevésbé kiemeltre is érvényes lesz. A *nyitát vit...* *vitát nyitni* 'vitát nyitni' kezdőszegmentumainak cseréjében pedig egy szükséges rendező művelettel kevesebbet alkalmaz a program,

hiszen a két szókezdő pozícióra előírt jegyföltöltéseket nem a megfelelő pozícióba viszi, így a rendezettség mértéke nem éri el az alapalaknak megfelelő szintet (Szende 1997: 156). A GPP-nek megfelelő kiinduló hipotézis szerint a finomprogramozás effajta eljárásai – pl. a jegyeknek az előírt hatókörükön túlra való terjesztése vagy bizonyos rendezési műveletek elmaradása – mindig egyszerűsítő műveletek, amelyeknek eredménye egy, az alapalakhoz képest kisebb információtartalmú, torzított/deviáns realizált forma.

Afáziás, időskori és egyéb nyelvi devianciákban sikerült kimutatni, hogy a deviáns formációk valamilyen módon az egyszerűsítés elvét követik, vagyis információtartalmuk mindig kisebb, mint a szabálykövető alakoké (Szépe 2003, 2005). Ezzel független bizonyítékot találtunk a GPP hitelességére, egyúttal pedig magyarázatot kapunk a sokféle deviáns alak közös szekvenciaszervező elvére. Sikerült kimutatni, hogy egymással ellentétes irányú műveletek eredményei is, mint például a törlés és a betoldás, illetőleg mássalhangzó-kapcsolatok homogenizálása és differenciálása azonos keretben, az egyszerűsítés elvével értelmezhetők.

Ez a tanulmány – kiindulva abból, hogy a szekvenciaszervezés fonológiai szintű devianciái a fonológiai tervezés információcsökkentő programozási eljárásaiból adódnak – a korábban felállított és más nyelvi devianciákban igazolt stratégiatípusokba sorolja az ünnepelt spontán beszédbeli tévesztéseit, egyúttal kísérletet tesz arra, hogy a stratégiák működésének előfordulási arányait, valamint főbb elveit is – a rendelkezésre álló adatok korlátai között – feltérképezze. Ritka sajátosága ennek az elemzésnek, hogy az adatközlő spontán beszédbeli devianciát az adatközlő saját elméleti keretében értelmezi.

Adatok

A vizsgált adatok az 1997 óta spontán közlésekből gyűjtött Szépe–Szende-féle *on-line* nyelvi devianciakorpusz nyelvbotlásos adatainak mintegy tizedét kitevő, az ünnepelt által produkált, fonológiai szinten értelmezhető szekvenciaszervezési tévesztések csokra, összesen 129 adat, amely bizonyos korlátozásokkal a spontán beszéd tévesztési sajátosságainak reprezentatív mintájaként tekinthető. Nem kerültek be tehát a vizsgálandó részkorpuszba a nemcsak értelmezésükben, de felszíni megjelenési formájukban is morfológiai vagy annál magasabb grammatikai elemzési szintű adatok, pl. (1a–c):

(1) (a)	<i>a két megjegyződés a fejemben
összekapcsolódott</i>	'megjegyzés'
(b)	<i>részedről ez egy mentegetőző
fölméréskérés</i>	'fölmentéskérés'
(c)	<i>te csak ne fenyegetőddzél
engem</i>	'ne fenyegetőddzél (vmivel) × ne fenyegess
engem'

A részkorpusz négy olyan közlésegyiséget tartalmaz, amelynek a tévesztését nem tudom kielégítően értelmezni: vagy azért, mert a közlés idejekorán abbamaradt (2), vagy azért, mert csak a jelenség leírásáig sikerült eljutnom, a tévesztést létrehozó lehetséges műveletek teljes feltérképezése még várat magára (3a–c):

(2)	<i>kétszázezer karboná... karbovánec</i>	'karbovánec'
(3) (a)	<i>a tojásfejű nyúl fejére elképesztő méter... méretű
tapsifülek voltak ragasztva</i>	'méretű'
(b)	<i>ha egy marha szolindával □ szalonnával szocializálódik</i>	'szalonnával'
(c)	<i>kedvenc kombinációd az, hogy a jóízű levelek... leveket
szürcsölsz</i>	'leveket'

Az így fennmaradó 125 adatot a Globális Programozás Elve (Szende 1991, 1992, 1997) központi fogalma, az információs térszűkítés alapján feltárt szekvenciaszervezési stratégiákkal (Szépe 2003) értelmezem, amelyek az alábbiak:

- (i) a tagolási határok kiemelése
- (ii) szerkezetátrendezés
- (iii) szerkezetismétlés
- (iv) szabálykiterjesztés (ez utóbbi nem önállóan, hanem a többi stratégiatípusokon belül jelenik meg).

Stratégiák

A vizsgált 125 adat stratégiatípusok szerinti megoszlási mintázatát az 1. táblázat mutatja.

stratégiatípus	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
a tagolási határok kiemelése	6	4,80
szerkezetátrendezés	13	10,40
szerkezetismétlés	105	84,00
be nem sorolható	1	0,80
Összesen, ebből:	125	100,00
szabálykiterjesztés	4	3,20
szegmentumszám-változtatás	6	4,80
>1 tévesztés a közlésgys.-ben	5	4,00
frázishatárt túllépő	4	3,20

1. táblázat

Az előfordulások a szerkezetismétlő műveletek erős többségére utalnak (előfordulási aránya több mint 80%):

- (i) Az összes többi stratégia a stratégiatípusoknak mindössze 16%-át teszi ki.
- (ii) Az önálló stratégiák közül legkevésbé gyakori a nyelvbontások között a tagolási határok kiemelése (5% alatt), míg patológikus beszédben ez a stratégia gyakori és változatos műveletekkel képviselteti magát (vö. Szépe 2003).
- (iii) A szabálykiterjesztés kis számú adata a szerkezetátrendező és a szerkezetismétlő stratégia között oszlik meg 1:3 arányban. A szabálykiterjesztés három esetben a szonoritási hierarchia, egy alkalommal pedig a magánhangzó-illeszkedés kiterjesztéseként jelent meg.
- (iv) A vizsgált részkorpuszban ritka (5% alatti) a tévesztést tartalmazó szekvencia szegmentumszámának változása: öt betoldás és egyetlen törlés fordul elő. A betoldások mindegyik esetben szótagszerkezet-ismétlést hoznak létre (pl. 4a–c), a törlés pedig a „be nem sorolható” kategória egyetlen jelensége, amely egyik stratégiával sem értelmezhető (5).

- (4) (a) *császárszalonna* 'császárszalonna'
- (b) *én nem félstem Einsteint* 'féltem'
- (c) *Fónagy Iván márt írt egy cikket* 'már'
- (5) *tudnék ajánlani egy fét fő □ fél főtt sárgarépát* 'fél főtt'

A nyelvbötlások előfordulására tendenciaszerűen jellemző a közlésegységenként egyszeri előfordulás. A részkorpuszban öt olyan közlésegység fordult elő, amelyben egynél több tévesztés jelent meg (pl. 6a–b), de a téves műveletek száma soha nem haladta meg a kettőt.

- (6) (a) *Horváth Kató Szabalin* 'Horváth Szabó Katalin'
(b) *fünyi sutyi* 'sunyi fütyi'

A tévesztések kiváltó oka igen ritkán lépi túl a frázishatárt vagy a tagmondathatárt, a vizsgált részkorpuszban négy alkalommal történt ilyen (például (7a–b)); mondathatár, illetőleg közlés-határ átlépésére pedig egyáltalán nem volt példa. Patologikus tévesztésekben a tagmondathatár átlépése ugyancsak ritka, ám a megnevezésben és utánmondásban károsodott beszéd perszeverációs stratégiái gyakran mutatnak közlésegységet túllépő kiváltó okot.

- (7) (a) *akkor nem egybepárolnám a tarajjal, hanem tejföllel spagettit főznék* 'karajjal'
(b) *turista szalámiból nem többet, mint tíz dekát* 'szalámiból'

Határkiemelés

Határkiemelés zöngétlenségművelettel és zárművelettel mehet végbe: a korpuszban a lehetséges határok közül szóalak indításakor, valamint morféma- és szóalak végén fordul elő zöngétlenség-, illetőleg zárjegy vagy ezeket tartalmazó szegmentum betoldásával. A befejezést jelölő határ kiemelése hatszor annyi alkalommal jelenik meg a részkorpuszban, mint az indítást jelölő, morféma nagyságrendben pedig kétszer annyiszor fordul elő, mint szóalak nagyságrendben. A határkiemelés stratégiája ötször annyi alkalommal él zárművelettel, mint zöngétlenségművelettel. Határkiemelő jegyet szóalak indításánál (8a) és szóbeljei morféma-határon alkalmaz (8b), határkiemelő szegmentumot pedig a zárásra kevésbé alkalmas szonóránns mássalhangzóra végződő szóalak zárásakor (9a), illetőleg morfémahatár bevezetéseképp (9b).

- (8) (a) *tervezek egy arra faló kanyarást* 'való'
(b) *látszott az egyébként kétséges eladó arcán* 'kétséges'
(9) (a) *Fónagy Iván márt írt egy cikket* 'már'
(b) *rosskeb... rossebként én is* 'rossebként'

Patologikus tévesztések esetében a határkiemelés stratégiája jóval gyakoribb előfordulású, mint az ép spontán beszéd nyelvbötléseiben, műveleteinek színtere ugyancsak változatosabb, de maguk a műveletek ott is a zöngétlenség- és a zárkomponens alkalmazására építik a stratégia megvalósítását.

Szerkezetátrendezés

A szerkezetátrendezés stratégiája a második leggyakoribb stratégia, 10%-ot alig meghaladó előfordulási aránya azonban szignifikánsan alacsonyabb a szerkezetisméltés csaknem 70%-os előfordulásánál. Jellemzően inkább a jegyek, mint a szegmentumok nagyságrendjében jelenik meg. 100%-nak tekintve a szerkezetátrendezés összes adatát a részkorpuszban, az egyes műveletek alábbi megoszlását tapasztaljuk (2. táblázat):

szerkezetátrendező művelet	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
affrikátaösszeépítés	1	7,69
jegyhelycsere	3	23,08
elemhelycsere	9	69,23
Összesen:	13	100,00

2. táblázat

A patológus tévesztések egyik szerkezetátrendező stratégiája az affrikáta virtuális komponenseire való felbontása (vö. Szépe 2002). Az érintett affrikáták mindegyike onsetszóra van előírva. A műveletek mindegyikére pedig az jellemző, hogy csak az egyik komponens helyez el eltérő pozícióban, a másik összetevő az affrikáta eredeti helyén marad. Az elmozgatott elem valamelyik legközelebbi kódában fog pozicionálódni, előremozgásnál ugyanannak a szótagnak a kódjában, hátramoszgnál pedig az előző szótag kódjában. Ennek megfelelően (i) az onsetszóra előírt affrikátából a résösszetevő ugyanannak a szótagnak a kódjába pozicionálódik (10a); (ii) az onsetszóra előírt affrikátából a résösszetevő a megelőző szótagnak a kódjába pozicionálódik (10b); (iii) az onsetszóra előírt affrikátájából a zárelem ugyanannak a szótagnak a kódjába pozicionálódik (10c); (iv) az onsetszóra előírt affrikátájából a zárelem a megelőző szótag kódjába pozicionálódik (10d). Affrikátafelbontásra a vizsgált részkorpuszban nem akadt példa (és a teljes korpuszban is igen ritka). Ellenkező irányú művelet, affrikátaösszeépítés egyetlen esetben fordult elő (11). A művelet tükörszimmetriát mutat a felbontással: az összeépített affrikáta abba az onsetszobba pozicionálódik, amelyre eredetileg a résösszetevő van előírva.

- (10) (a) *tusva* 'csukva'
 (b) *az egész talád* 'az egész család'
 (c) *doszent* 'docens'
 (d) *ha[dj]on nekik* 'hagyott nekik'
 (11) *a zeller megadja azt az üde mediterrán farancs[ə]... fanyarságot* 'fanyarságot'

A jegyre és elemre kiterjedő átrendezések esetében a rendező művelet az érintett komponenseket egymás helyére pozicionálja. Az átrendezés legerősebben a mássalhangzóval kitöltött szótagpozíciókat érinti (3. táblázat). Nukleusok helycseréjére a vizsgált részkorpuszban mindössze egyetlen példa akadt (12).

jegy- és elemátrendező művelet	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
msh-pozíciót érintő	11	91,67
nukleust érintő	1	8,33
Összesen, ebből:	12	100,00
azonos pozíciók között	10	83,33
eltérő pozíciók között	2	16,67

3. táblázat

- (12) *fünyi sutyi* 'sunyi füttyi'

Az átrendezések jellemzően azonos szótagpozíciók között mennek végbe. Onsetszóra és kóda közötti átpozicionálás a vizsgált részkorpuszban két alkalommal fordult elő (13a–b):

- (13) (a) *jól eső és megbocsátó kanáj... kajánsággal* 'kajánsággal'
elvigyorodtam
 (b) *jobban lehet forgatni egy nagyobb egyé[mb]... edényben* 'edényben'

Az azonos pozíciójú komponensek közötti átrendezések az onsetek kiemelkedően erős érintettségét mutatják. Előfordulásukat 100%-nak véve az onsetek közötti helycsere 80%-os (4. táblázat).

átrendezés azonos szótagpozíciók között	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
onsetek között	8	80,00
kódák között	1	10,00
nukleusok között	1	10,00
Összesen	10	100,00

4. táblázat

A jegy- és elemátrendezések (nemcsak az azonos szótagpozíciók közöttiek) mindig vagy azonos szóalakon belül, vagy szomszédos szóalakok között mennek végbe (5. táblázat). Az átrendezések színtere kétharmad–egyharmad arányban oszlik meg a szomszédos szóalakok és a szóalakon belüli előfordulások között. Az azonos szóalakon belül érintett komponensek mindig szomszédos szótagok azonos pozícióját (pl. 14a–b), a szomszédos szóalakok közöttiek pedig a szóalakok azonos pozícióját foglalják el (pl. 15a–b). Ez alól kivétel a részkorpuszban egyetlen esetben fordul elő (16), amikor két szomszédos szótag azonos pozíciójára előírt, ám felcserélt két elem szomszédos (tehát eltérő) szóalakhoz tartozik.

az átrendezések színtere	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
szóalakon belül	4	33,33
– szomszédos szótagok között	4	33,33
– nem szomszédos szótagok között	0	00,00
szomszédos szóalakok között	8	66,67
– azonos szótagok között	7	58,33
– nem azonos szótagok között	1	8,33
Összesen	12	100,00

5. táblázat

(14) (a) <i>saranyú gyermekkorod volt</i>	'sanyarú'
(b) <i>jobban lehet forgatni egy nagyobb egyé[mb]... edényben</i>	'edényben'
(15) (a) <i>már azért sem érdemes nyitát vit... vitát nyitni</i>	'vitát nyitni'
(b) <i>Horváth Kató Szabalin</i>	'Horváth Szabó Katalin'
(16) <i>külön pechje volt a neme viatt</i>	'a neve miatt'

Szerkezetisméltés

A legnépesebb botlásadathalmazt létrehozó stratégia a szerkezetisméltés, amely az összes adat 84%-ában vesz részt (vö. 1. táblázat). Három alaptípusa különül el: (i) a morféma-szerkezet-isméltés (pl. (17a–b)), (ii) a szótagszerkezet-isméltés (pl. 18a–b), valamint (iii) a szegmentumokat érintő jegy-, illetőleg elemisméltés (pl. 19a–b).

- (17) (a) *ivadásaim, ivadékaim egy villanásnyi időre tíz perc múlva ideérnek* 'ivadékaim'
 (b) *a viszony kölcsönös* 'kölcsönös'
- (18) (a) *császárszalonna* 'császárszalonna'
 (b) *a Hegedűs Attila közölte* 'Attila'
- (19) (a) *Imre úr működését megnézni* 'úr'
 (b) *úgy várja ki, mint annak a rendje* 'vágja ki'

Jegyismétlésnek tekintem azt, ha egy szegmentumpozíció egyetlen megkülönböztető jegye terjed rá egy másik szegmentumpozícióra (ebben az esetben a művelet végeredménye nem szükségképpen két azonos szegmentum, de természetesen az is lehet vö. (20a–b)), elemismétlésnek pedig azt, ha egynél több jegy (akár a teljes jegyállomány) terjed rá egy másik szegmentumpozícióra (ebben az esetben a művelet végeredménye mindig két, jegyállományában azonos szegmentum, vö. (20c–d)). (17b) azért tekintendő morfémaszerkezet ismétlésnek, nem pedig egyszerű szegmentum szintű jegyismétlésnek, mert a két érintett szegmentális pozíció szekvenciaszervezési szempontból sem szótagpozíció, sem prominenciaviszonyok tekintetében nem feleltethetők meg egymásnak. Az egyetlen, amiben szekvenciaszervezés tekintetében azonosak, a morfémaszázó helyzet.

- (20) (a) *egy csomagot a gázóraszekrényben őrzök* 'gázóraszekrényben'
 (b) *meg kell attól az ebénytől szabadulnia* 'edénytől'
 (c) *a bokafájás, a bokafájás melléktünetei* 'bokafájás'
 (d) *a Zoli húgyhólyaghulladást kap* 'húgyhólyaggyulladást'

A szerkezetismétlés típusainak az előfordulási arányai a szegmentum szintű érintettség erős többségét mutatják ki (87,62%), míg a morfémaszerkezet-ismétlés mindössze 6,67%-kal, a szótagszerkezet-ismétlés pedig 5,71%-kal képviselteti magát (6. táblázat).

szerkezetismétlő művelet	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
morfémaszerkezet-ismétlés	7	6,67
szótagszerkezet-ismétlés	6	5,71
szegmentum szintű ismétlés	92	87,62
Összesen	105	100,00

6. táblázat

A szegmentum szintű ismétlő műveletek számát 100%-nak véve az egyetlen jegynek egy másik szegmentumpozícióra való ráterjedésének előfordulása (77,08%) többszörösen meghaladja az azonos elemet létrehozó több jegy (vagy akár a teljes jegyállomány) terjedésének előfordulását (22,92%). Hasonló arányokat mutat a morfémaszerkezet-ismétlés is. A szótagszerkezet-ismétlés esetében azonban ennek épp a fordítottját tapasztalhatjuk: az egyetlen jegy és az azonos elemet létrehozó több jegy terjedése közti arány 1:2, a több jegy javára (7. táblázat). A szerkezetátrendező stratégia is elsősorban a teljes jegyföltöltéseken működik: a részkorpuszban háromszor annyi esetben történik csere két pozíció teljes jegyállománya (vagyis két szegmentum) között, mint két pozíció egy-egy jegye között (vö. 2. táblázat).

szerkezetisméltó művelet	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
szegmentum szintű ismétlés összesen, ebből:	96	100,00
egy jegy ismétlése	74	77,08
több jegy ismétlése (elemisméltés)	22	22,92
morfémaszerkezet-isméltés összesen, ebből:	7	100,00
egy jegy ismétlése	5	71,43
több jegy ismétlése (elemisméltés)	2	28,57
szótagszerkezet-isméltés összesen, ebből:	6	100,00
egy jegy ismétlése	2	33,33
több jegy ismétlése (elemisméltés)	4	66,67

7. táblázat

A szótagszerkezet-isméltés adatai közül kettőt – kérdésessége miatt – érdemes közelebbről is megvizsgálni (21a–b).

- (21) (a) *én nem félstem Einsteint* 'féltem'
 (b) *megígérem, hogy legközelebb elviszlek a Juká... Jupátba* 'Jupátba'

A szótagszerkezet-isméltéseket a szekvencia egyszerűsítése motiválja még annak az árán is, hogy a szerkezet szegmentálisan bonyolultabb lesz (vö. 18a). Ez látszik a (21a) példán is, amelynek igealakjába az *s* betoldása azonos kételemű mássalhangzó-kapcsolatot (*st*) hoz létre a két szomszédos szóalakban, illetőleg olyan háromelemű mássalhangzó-kapcsolatokat, amelyeknek második és harmadik eleme minden jegy tekintetében, első eleme pedig a [szonoráns] osztályozójegyben megegyezik. Ám a két mássalhangzókapcsolat szekvenciaszervezési szempontból csak akkor tekinthető azonos szótagszerkezetnek, ha szótagfűzés tekintetében is azonosan elemezhetők, vagyis ha a kapcsolat mindkét szótagban azonos pozíció képviseli a szótaghatárt. A *félstem* szóalakban *s* egyértelműen a korábbi szótagot zárja (*félst\$tem*). A magyar szótagfűzési szabályai ugyanígy vonatkoznak az *Einsteint* szóalakra is (*Eins\$tein*), ám nem hagyható figyelmen kívül az adatközlőnek magas szintű német nyelvismerete, amelyről fel kell tennünk, hogy ugyanolyan módon tartalmazza a morfémaszerkezetre vonatkozó intuíciónkat, mint magyar anyanyelve. Ha az adatközlő a közlés során vált a két nyelv között, és a nevet a német mentális lexikonjából hívja elő, akkor az *Einsteint* szóalakban a szótaghatár az *Ein* morféma után van, és *s* a következő szótag onsetjébe kerül. Ebben az esetben viszont az *Einsteint* szótagolása nem hozna létre szekvenciális homogeneitást a frázis szótagszerkezetei között. Mivel azonban a tévesztések legfőbb szervezőelve az információs tér szűkítése, feltehető, hogy a példában az adatközlő a német név esetében is a magyar szótagfűzési szabályokból kiindulva hozta létre a szerkvenciaegyszerűsítő alakot.

(21b) esetében pedig az igényel magyarázatot, miért terjedhet rá az *elviszlek* *k*-jának a képzéshelye a *Jupát* harmadik szegmentumának pozíciójára, amikor a két érintett pozíció sem nem azonos szótagban helyezkedik el, sem nem szomszédos szótagban, de még csak nem is azonos szótagpozíciók. Az *elviszlek* *k*-ja morfémaazáró kód, a *Jupát* harmadik szegmentuma viszont szóbelseji onset. Nyelvi devianciákban a szóalakzáró kódára jellemző, hogy a szekvencia egy másik morfémajának záró kódapozíciójára hat (22a–b).

- (22) (a) *piszokul ki van éhezve rá, hogy* 'összevesszen'
jól összevessen a Hegedűs Attilával
 (b) *dolgoztál is, mint egy igásvonó* 'igásvonó'

Ám az igen ritkán fordul elő, hogy egy másik szóalak vagy morféma eltérő (vagyis nem szóalak- vagy nem morfémaazáró) pozíciójára terjesszen rá jegyeket. A vizsgált részkorpuszban a (21b)-hez hasonló másik adat nem is fordult el, a teljes (tízszeres méretű) korpuszban találtam még egy teljesen egyértelmű ilyen adatot (23):

- (23) *sose dob fel a kábé* 'kávé'

(21b)-t besorolhatnánk a (23)-hoz hasonló kivételes esetek közé, de talán van más értelmezési lehetőség is. Az eddigi elemzések azt mutatják, hogy a tévesztések rendre fonológiai rendezőelvek, nem pedig fonetikai szempontok szerint működnek. (21b) azonban felveti, hogy a szekvenciaszervezési egyszerűsítő művelet a fonetikai szintről is kiindulhat. Az *elviszlek a Jupátba* frázis fentebb bemutatott szótagviszonyai a fonológiai szótagolást reprezentálják. Ám a szekvencia fonetikai szótagolása: *el\$visz\$le\$ka\$Ju\$pát\$ba*, vagyis a *k* szegmentum, amely az egyszerűsítés indítópontja, a *Jupát* harmadik pozíciójával megegyező módon onset pozícióba kerül, így képzési hely jegyének terjedése már megfelel a szótag szintű szekvenciaszervezési elveknek. Hasonló példák a fonetikai szótagolás hatására a részkorpuszból (24a–b). A fonológiai szótagolás szerint (24a)-ban két, második szótagkezdő pozícióban lévő *cs* is ráterjeszthette jegyeit a *mert* utolsó pozíciójára. Ám a fonetikai szótagolás ezt a kódapozíciót a következő szótag onsetjévé teszi. (24b)-ben a *csomagot* szóalakkezdő onset pozíciójának képzési helyjegye terjed át a *gázóraszekrényben* szóalak első morfémaazáró kódapozíciójára. A fonetikai szótagolás azonban ezt is átszótagolja következő szótagi onsetté.

- (24) (a) *mer\$cs a Kar\$csi Szé\$chenyi-s* 'mert'
 (b) *egy csomagot a gá\$zsó\$raszekrényben őrzök* 'gázóraszekrényben'

(21b) esetében további felvethető, ám nem túl könnyen ellenőrizhető hipotézis lehet az is, hogy az *elviszlek k*-jának fonetikai átszótagolása a következő szótagba, vagyis a névelő üres onsetpozíciójába egyben szóalakkezdő, prominens pozícióba is helyezi *k*-t. Ez pedig az egyik legerősebb hatású szekvenciapozíció, amely prominens és nem prominens helyekre egyaránt szívesen terjeszti jegyeit. Ez az értelmezés azonban azt a problémát veti fel, hogy *k* áthelyezését egyben morfémahatár-elmozdításként is kell értékelnünk. Morfémahatárt bevezető, beiktató vagy átmozgató műveletek valóban léteznek nemcsak a nyelvi devianciákban, hanem a népetimológiai adataiban is (pl. *fene#rossz#pora* 'peronoszpóra' < lat. *peronospora* < gör. *peróné#szporá* [előtag: '(rögzítő) tű, kapocs' utótag: 'vetés, csíra, mag, spóra'], vö. Zaicz 2006: 634). Ám nem feledkezhetünk meg közös jellemzőjükről, vagyis arról, hogy a határ mindkét oldalán a művelet után is morféma marad. Ennek a kritériumnak pedig sem az átszótagolással csonkává váló *elviszle*, sem a kitöltött onsetű *ka* nem felel meg. Próbálkozhatunk még azzal a magyarázattal is, hogy az átszótagolás nem érinti a morfémaszerkezetet, de akkor elveszítjük a prominenciapozíció előnyeit.

Szótagpozíciók

A szegmentum szintű ismétlések döntő többsége azonos szótagpozíciók között történik (8. táblázat). A vagylagosan megadott előfordulásszámok néhány, több módon is értelmezhető adatból adódnak.

szegmentum szintű ismétlés	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
összesen, ebből:	92	100,00
azonos szótagpozíciók között	84~85	91,30~92,39
eltérő szótagpozíciók között	7~8	7,60~8,70

8. táblázat

Leggyakoribb az onsetek közötti ismétlési művelet (pl. (25a–b)), az összes, azonos szótagpozíciók között előfordulóknak több mint 70%-át teszi ki (9. táblázat). A nukleusok közötti ismétlés (pl. (26a–b)) ennek még harmadát sem teszi ki, a kódák közöttiek (pl. (27a–b)) pedig a nukleusok közti ismétlés harmadát adják.

szegmentum szintű ismétlés	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
azonos szótagpozíciók között	84~85	100,00
összesen, ebből:		
onsetek között	60~61	71,43~71,76
nukleusok között	18	21,18~21,43
kódák között	6	7,06~7,14

9. táblázat

- (25) (a) *csak ezek a Budapest tértépek, térképek vannak* 'térképek'
 (b) *fél, hogy kerge marga kórt [...kap]* 'marha'
 (26) (a) *fökhagymás, füstölt* 'fökhagymás'
 (b) *mérnöknőtől vett minta* 'mérnöknétől'
 (27) (a) *megijedtem, hogy a kék... két fokhagyma sok lesz neki* 'két'
 (b) *van az a húspogács* 'pogács'

A kódák közti ismétlés alig gyakoribb, mint az eltérő szótagpozíciók (onsetek és kódák) közti, amelyek közül az onset kódában való megismétlése (28a) tendenciaszerűen gyakoribb, mint a kóda onsetben való megismétlése (28b).

- (28) (a) *tehát egy szoros szoros striktúrával oldjuk meg* 'szoros'
 (b) *a tévesztékek* 'tévesztések'

Szekvenciapozíciók

Mind a szerkezetátrendező, mind a szerkezetisméltő stratégiák szegmentális szintű műveletei által érintett pozíciópárok a szekvencia három fő pontján helyezkedhetnek el: (i) azonos szóalakban (ASZ); (ii) egymással szomszédos szóalakokban – ide értve az összetett szót alkotó lexémákat is – (SZSZ) és (iii) távoli (egymással nem szomszédos) szóalakokban (TÁV). Ha azonos szóalakon belül foglalnak helyet, akkor elhelyezkedhetnek egymással szomszédos (ASZ+) vagy nem szomszédos (ASZ–) szótagpozícióban (29a–b). Ha pedig eltérő (egymással szomszédos vagy nem szomszédos) szóalakokban fordulnak elő, akkor elhelyezkedhetnek a két szóalak azonos szótagjában (SZSZ+ (30a), illetve TÁV+ (31a)) vagy nem azonos szótagjában (SZSZ– (30b), illetve TÁV– (31b)). Így hat pozícióval kimerítően jellemezhető a tévesztések szekvenciaszervezési pozíciók szerinti előfordulása.

(29) (a) <i>saranyú gyermekkorod volt</i>	'sanyarú'	(ASZ+)
(b) <i>engem idézett</i> [ʃova'ʒo:]	'Sauvageot'	(ASZ-)
(30) (a) <i>fűnyi sutyi</i>	'sunyi fűtyi'	(SZSZ+)
(b) <i>genetikusan nyitópozíciót jelent</i>	'generikusan'	(SZSZ-)
(31) (a) <i>de ha a Keneseit az ügynek megnyeri</i>	'Keneseit'	(TÁV+)
(b) <i>később az ilyen még sóba jöhet</i>	'sóba'	(TÁV-)

A szegmentum szintű cserék és ismétlések szekvenciapozícióit akár külön-külön, akár együttesen vizsgáljuk (10. táblázat), a szomszédos szóalakok közötti műveletek jelentős többsége tűnik szembe, méghozzá minden esetben nagyjából azonos, 65% körüli átlagértékkel.

szekvenciapozíció szerinti előfordulás	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
szegmentum szintű csere	12	11,54
szegmentum szintű ismétlés	92	88,46
Összesen, ebből	104	100,00
azonos szóalakon belül (ASZ)	19	18,27
szomszédos szótagokban (+)	17	16,35
nem szomszédos szótagokban (-)	2	1,92
szomszédos szóalakokban (SZSZ)	66	63,46
azonos szótagokban (+)	53	50,96
nem azonos szótagokban (-)	13	12,50
távoli szóalakokban (TÁV)	19	18,27
azonos szótagokban (+)	16	15,38
nem azonos szótagokban (-)	3	2,89
szegmentum szintű csere összesen, ebből		
szegmentum szintű csere összesen, ebből	12	100,00
azonos szóalakon belül (ASZ)	4	33,33
szomszédos szótagokban (+)	4	33,33
nem szomszédos szótagokban (-)	0	00,00
szomszédos szóalakokban (SZSZ)	8	66,67
azonos szótagokban (+)	8	66,67
nem azonos szótagokban (-)	0	00,00
távoli szóalakokban (TÁV)	0	00,00
azonos szótagokban (+)	0	00,00
nem azonos szótagokban (-)	0	00,00
szegmentum szintű ismétlés összesen, ebből		
szegmentum szintű ismétlés összesen, ebből	92	100,00
azonos szóalakon belül (ASZ)	15	16,30
szomszédos szótagokban (+)	13	14,13
nem szomszédos szótagokban (-)	2	2,17
szomszédos szóalakokban (SZSZ)	58	63,04
azonos szótagokban (+)	45	48,91
nem azonos szótagokban (-)	13	14,13
távoli szóalakokban (TÁV)	19	20,65
azonos szótagokban (+)	16	17,39
nem azonos szótagokban (-)	3	3,26

10. táblázat

Ugyancsak közös vonása mindkét vizsgált típusnak, hogy a szomszédos, illetőleg azonos szótagokra kiterjedő műveletek előfordulása többszörösen meghaladja a nem szomszédos, illetőleg nem azonos szótagokra kiterjedő műveletek előfordulását a részkorpuszban. A cserék esetében ez utóbbiakra egyáltalán nincs is példa. Eltérés mutatkozik viszont a cserék és az ismétlések által érintett szekvenciapozíciók között abban, hogy míg a cserék több mint 30%-a azonos szótagon belül fordul elő, a távoli szóalakok között pedig nem fordul elő ilyen művelet, addig az ismétlésnél a távoli szóalakok érintettsége (20,65%) kis mértékben ugyan, de meghaladja az azonos szótagi előfordulásokat (16,30%). A cseréket és az ismétléseket együttesen tekintve ezeknek az eltéréseknek a kiegyenlítődése figyelhető meg: vagyis az, hogy a szomszédos szóalakok szekvenciaszervező műveletei mintegy három és félszeresen meghaladják mind az azonos szóalakon belül, mind a távoli szóalakokban megfigyelhetőket.

Prominenciaviszonyok

A szegmentális szintű szerkezetátrendező és -ismétlő műveletek színterét a szekvenciában nagyban meghatározzák az érintett pozíciók prominenciaviszonyai. Két pozíció négy fő prominenciaviszonyban lehet egymással: (i) prominens pozíció hat prominens pozícióra (PP), illetőleg cserénél egymásra (32a–c); (ii) nem prominens pozíció hat nem prominens pozícióra (NN), illetőleg cserénél egymásra (33); (iii) prominens pozíció hat nem prominens pozícióra (PN), illetőleg cserénél egymásra (34) és (iv) nem prominens pozíció hat prominens pozícióra (NP), illetőleg cserénél egymásra (35). (i)-en belül a pozíciók lehetnek azonos mértékben (32a) vagy eltérő mértékben prominensek. Ez utóbbi esetben hathat a prominensebb pozíció a kevésbé prominensre (PP↓) (32b), illetőleg a kevésbé prominens a prominensebbre (PP↑) (32c). (A cserék esetében a (32b–c) típus egyáltalán nem fordult elő a vizsgált részkorpuszban.)

(32) (a)	<i>már azért sem érdemes nyitát vit... vitát nyitni</i>	'vitát nyitni'	(PP)
(b)	<i>hoggy stílszerűen fejezzem ki magam</i>	'stílszerűen'	(PP↓)
(c)	<i>Nem lehetne a hagylót kihagyni?</i>	'kagylót'	(PP↑)
(33)	<i>akkor már nagyon halagudott a Bolla Kálmánra</i>	'haragudott'	(NN)
(34)	<i>jobban lehet forgatni egy nagyobb egyé[mb]... edényben</i>	'edényben'	(PN)
(35)	<i>genetikusan nyitópozíciót jelent</i>	'generikusan'	(NP)

A szegmentum szintű cserék és ismétlések összességét tekintve a két prominens pozíció között zajló műveletek teszik ki a prominenciaviszonyok által meghatározott műveletek közel felét (11. táblázat).

Legritkább előfordulású a nem prominens pozíció hatása prominens pozícióra (6% alatti), a nem prominens pozíciók érintettsége pedig közel azonos arányban (20,19% és 25%) oszlik meg a prominens és a nem prominens pozíciók hatása között.

Mind a cserék, mind az ismétlések esetében magas a prominens pozíciók egymásra hatása (41,67% és 50,00%). Ám a cseréknél a prominens és a nem prominens pozíciók kölcsönhatása kis mértékben meghaladja a prominens pozíciókét (50,00%). Eltérés a két művelet között az is, hogy míg a prominens pozíció tartalmának ismétlése ugyancsak prominens pozícióban mind az azonos, mind az eltérő mértékben prominens pozíciók között megjelenik, addig a cserénél kizárólag az azonosan prominens pozíciók hatnak egymásra. Ez az összefüggés igazolhatja a GPP-nek azt a tételét, amely szerint az azonos prominenciájú pozíciók jegyfeltöltése azonos programozási szakaszban történik.

prominenciaviszonyok szerinti előfordulás	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
szegmentum szintű csere	12	11,54
szegmentum szintű ismétlés	92	88,46
Összesen, ebből	104	100,00
prominens hat prominensre	51	49,04
azonosan prominensek hatnak egymásra	26	25,00
prominensebb hat kevésbé prominensre	15	14,42
kevesbé prominens hat prominensebbre	10	9,62
nem prominens hat nem prominensre	26	25,00
prominens hat nem prominensre	21	20,19
nem prominens hat prominensre	6	5,77
szegmentum szintű csere összesen, ebből		
prominensek hatnak egymásra	5	41,67
azonosan prominensek hatnak egymásra	5	41,67
prominensebb és kevésbé prominens hat egymásra	0	00,00
nem prominensek hatnak egymásra	1	8,33
prominens és nem prominens hat egymásra	6	50,00
szegmentum szintű ismétlés összesen, ebből		
prominens hat prominensre	46	50,00
azonosan prominensek hatnak egymásra	21	22,83
prominensebb hat kevésbé prominensre	15	16,03
kevesbé prominens hat prominensebbre	10	10,87
nem prominens hat nem prominensre	25	27,17
prominens hat nem prominensre	15	16,03
nem prominens hat prominensre	6	6,52

11. táblázat

Hierarchikus és lineáris szerveződés

A prominenciaviszonyokon kívül bizonyos mértékben szintaktikai viszonyok is hatást gyakorolni látszanak a szerkezetisméltó műveletekre. Ezek közül a legmarkánsabban a frázison belüli alaptag-bővítmény hierarchikus viszony (A–B) jelenik meg az adatsorokban olyan módon, hogy a fonológiai tévesztést tartalmazó szóalakok egymással A–B szintaktikai kapcsolatban állnak (12. táblázat).

A–B kapcsolat a tévesztést tartalmazó szóalakok között	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
szerkezetátrendezés összesen, ebből	12	100,00
tartalmaz A–B-t	4	33,33
nem tartalmaz A–B-t	8	66,67
szerkezetismétlés összesen, ebből	105	100,00
tartalmaz A–B-t	64	60,95
nem tartalmaz A–B-t	41	39,05
morfémaszerkezet-ismétlés, ebből	7	100,00
tartalmaz A–B-t	4	57,14
nem tartalmaz A–B-t	3	42,86
szótagszerkezet-ismétlés, ebből	6	100,00
tartalmaz A–B-t	5	83,33
nem tartalmaz A–B-t	1	16,67
szegmentum szintű ismétlés, ebből	92	100,00
tartalmaz AB-t	55	59,78
nem tartalmaz AB-t	37	40,22
A–B-t tartalmazó szerkezetismétlés összesen, ebből:	64	100,00
morfémaszerkezet-ismétlésben összesen, ebből:	4	100,00
alaptag hat bővítményre	0	00,00
bővítmény hat alaptagra	4	100,00
alaptag hat távoli bővítményre	0	00,00
szótagszerkezet-ismétlésben összesen, ebből:	5	100,00
alaptag hat bővítményre	2	40,00
bővítmény hat alaptagra	3	60,00
alaptag hat távoli bővítményre	0	00,00
szegmentális szintű ismétlésben összesen, ebből:	55	100,00
alaptag hat bővítményre	30	54,55
bővítmény hat alaptagra	20	36,36
alaptag hat távoli bővítményre	5	9,09

12. táblázat

A szerkezetátrendezést tartalmazó adatok több mint 30%-ában, a szerkezetismétlést tartalmazó adatoknak pedig több mint 60%-ában kimutatható az érintett pozíciókat tartalmazó szóalakok szintaktikai kapcsolata. (A szerkezetátrendezésnél nem vehető figyelembe az affrikátaösszeépítés egyetlen esete, hiszen az affrikátaátrendezés egyik ismérve, hogy mindig egyszerű szóalakon belül történik, vö. (10a–d) és (11).) A szerkezetátrendezésnél (pl. (36a–b)) természetesen csak annyi állítható, hogy alaptag és bővítmény kölcsönösen hat egymásra, a szerkezetismétlés adatai (pl. (37)) esetében viszont megállapítható a hatás iránya is.

- (36) (a) *fünyi sutyi* ’sunyi fütüi’
(b) *nyitát vit... vitát nyitni* ’vitát nyitni’
(37) (a) *rebegő rémalak* ’lebegő’
(b) *Zsölt fölhívott* ’Zsolt’

Míg a szerkezetátrendezéssel létrejött adatok közül kevesebb mutat szintaktikai hatást, mint ahány nem, addig a szerkezetisméltés példái között ez épp fordítva látszik lenni. A szerkezetisméltés összes típusában nagyobb a hierarchikus szintaktikai kapcsolatot tartalmazó adatok aránya, mint az azt nem tartalmazóké. Közülük is kiemelkedően magas (több mint 80%) a szótagszerkezet-isméltésben megjelenőké, míg a morféma- és a szegmentum szintű isméltés közel azonos arányokat mutat (57,14% és 59,78%-uk tartalmaz szintaktikai kapcsolatot).

A szerkezetisméltés által érintett szóalakok hierarchikus szintaktikai kapcsolatai három típusba sorolhatók: (i) alaptag hat bővítményre (AB) (38a), (ii) bővítmény hat alaptagra (BA) (38b); (iii) alaptag hat távoli, vagyis alárendelt bővítmény bővítményére (távAB) (38c). A (iii) típus kizárólag a szegmentum szintű isméltések körében fordul elő, sem a morféma-, sem a szótagszerkezet-isméltések között nem jelenik meg. A morfémaszerkezet-isméltés még abban is eltér a másik két isméltéstípustól, hogy adataiban az alaptagnak nemcsak a távoli bővítményre gyakorolt hatása nem fordul elő, hanem saját bővítményére gyakorolt hatása sem. Vagyis ebben az isméltéstípustól kizárólag a bővítmény hat az alaptagra (39a–c).

(38) (a)	<i>a söröbb...a sűrűbb szövésű húsnál</i>	'sűrűbb'	(AB)
(b)	<i>a nyúltság esméje teljesen elhatalmasodott</i>	'eszméje'	(BA)
(c)	<i>valahogy tudomására kéna hozni</i>	'tudomására kéne'	(távAB)
(39) (a)	nincs előfordulás		(AB)
(b)	<i>elfogyott a vágy, hogy megkérdézzem Demi kutyát</i>	'elfogott'	(BA)
(c)	nincs előfordulás		(távAB)

A szótagszerkezet-isméltésben szintén a bővítmény hatása az alaptagra (40b) a domináns (60%), de ebben az isméltéstípustól a fordított hatás (40a) is jelentősen (40%-kal) képviselteti magát. A szegmentális szintű isméltések az alaptag és közvetlen bővítménye közti viszonyt épp a fordítottját mutatják, mint a szótagszerkezeti isméltések. Közöttük a legerősebb az alaptag hatása a bővítményre (54,55%) (41a), ennél alacsonyabb (36,36%) a bővítmény hatása az alaptagra (41b). Ez az egyetlen isméltéstípus, amelyben megjelenik az alaptag hatása nemcsak a közvetlen, hanem távoli bővítményre is (41c).

(40) (a)	<i>megígérem, hogy legközelebb elviszlek a Juká... Jupátba</i>	'a Jupátba'	(AB)
(b)	<i>Róth úrnál cuncus átveszte a kezdeményezést</i>	'átvette'	(BA)
(c)	nincs előfordulás		(távAB)
(41) (a)	<i>nem volt rossz ötlet beleejteni egy kolbászt</i>	'rossz'	(AB)
(b)	<i>hatszoros szebes... sebességgel fogod hajtani a dolgot</i>	'sebességgel'	(BA)
(c)	<i>megnézem, hogy a Baranyinek elég hosszú-e az í-je</i>	'Baranyinak'	(távAB)

Ugyancsak szintaktikai szintűek a részkorpuszban ritka előfordulású hangsúlyhatások. Mindegyik adatban a szekvencia prominens hangsúlyát viselő szótagból kerül ki a hangsúlytalan szegmentumra terjedő jegy: (42a)-ban az irtóhangsúlyos szótagból, (42b)-ben pedig az emfaticus funkció miatt hangsúlyos szótagból. (42c) pedig a francia hátsó szóhangsúly hatását mutatja a hangsúlytalan első szótagra.

(42) (a)	<i>a "Virág használ még el rengeteg viagramot</i>	'diagramot'
(b)	<i>nem 'hiszem, hogy a Diák ne tudna róla</i>	'Deák'
(c)	<i>engem idézett [f'ova'ʒo:]</i>	'Sauvageot'

A vizsgált adatsorok kétségkívül igazolják egyes szintaktikai szabályoknak a fonológiai szerkezetátrendező és -isméltő műveletekre gyakorolt hatását. Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a szerkezetátrendezések 75%-ában, a szerkezetisméltéseknek pedig 41%-ában nincs közvetlen, frázis szintű hierarchikus kapcsolat a tévesztésben érintett szóalakok között. Az egymással nem közvetlen szintaktikai kapcsolatban álló szóalakok kö-

zötti fonológiai műveletek teljes feltérképezése meghaladja ennek a vizsgálatnak a kereteit. Ám ezek az adatok értelmezhetők a szekvenciának egy másfajta, a szintaxis hierarchikus kapcsolataitól eltérő szerveződésével, a lineáris rendeződéssel. (43a–d) adatsorában olyan példákkal találkozhatunk, amelyekben az egymással nem frázison belüli kapcsolatban lévő szóalakok a szekvenciában lineárisan egymást követik, eltérő nagyságrendű egységek sorozatában. (43a–b)-ben egymásra következő szóalakok alkotják a jegyterjedés színterét, (43c)-ben ugyancsak: itt a fonetikai szótagolás szerint azonos onsetű szótagok adják meg a szekvencia egyszerűsítését. (43d)-ben pedig azt látjuk, amikor alaptagok sorozata a művelet színtere, hiszen a jegyterjesztés „átugorja” a tagadó operátort.

- (43) (a) *a társadalom inkább kellemes, mint hasznos tagjává* 'magam melletted'
teszem magad melletted
 (b) *na látja, Gitty* 'Gitta'
 (c) *mercs a Karcsi Széchenyi-s* 'mert'
 (d) *turista szalámiból nem többet, mint tíz dekát* 'szalámiból'

Az alaptag-bővítmény kapcsolatot nem tartalmazó szerkezetátrendezések és -ismétlések öt típusú szekvenciaszervezési viszonyt mutatnak a tévesztést tartalmazó szóalakok tekintetében: (i) hangsúlyhatás (44a–b), (ii) szóalakon belüli művelet (45a–b), (iii) mellérendelés (46a–b), (iv) megszakítatlan lineáris kapcsolat (47a–b) és (v) megszakított lineáris kapcsolat (48a–b).

- (44) (a) *a "Virág használ még el rengeteg viagramot* 'diagramot'
 (b) *nem 'hiszem, hogy a Diák ne tudna róla* 'Deák'
 (45) (a) *hathetes leveleket szürcsölsz* 'leveleket'
 (b) *jól eső és megbocsátó kanáj... kajánsággal elvigyorodtam* 'kajánsággal'
 (46) (a) *a dallammente és a hangmenet nem azonos fogalmak* 'dallamminta'
 (b) *felmerült egy idős, szerény úr* 'idős'
 (47) (a) *tudnék ajánlani egy fét fő, fél főtt sárgarépát* 'fél főtt'
 (b) *a világ legdiétásabb étele a székelygulyás* 'világ'
 (48) (a) *én is hova teszem az esem* 'eszem'
 (b) *genetikusan nyitópozíciót jelent* 'generikusan'

Mind az átrendezéseknél, mind az ismétléseknél a két leggyakoribb előfordulású típus a szóalakon belüli tévesztés, illetőleg a megszakítatlan lineáris kapcsolat (13. táblázat). A szóalakon belüli tévesztések nagy száma azt is indokolja, miért viszonylag alacsony az A–B kapcsolatot nem tartalmazó, szóalak nagyságrendű devianciatípusok példányszáma. Az átrendezések között a szóalakon belüli tévesztésen és a megszakítatlan lineáris kapcsolaton kívül más típus nem is fordul elő. Bár a szerkezetismétlésekben mindegyik típus képviselteti magát, a megoszlás az egyes ismétlésfajták között távolról sem ilyen kiegyenlített. A kis példányszámú morfémaszerkezet-ismétlésben kizárólag (megszakított és megszakítatlan) lineáris sorrendiség határozza meg a jegyterjedést, a még kisebb példányszámú szótagszerkezet-ismétlésben pedig nem is fordul elő a szóalak nagyságrendjét átlépő jegyterjedés. A szegmentális szintű ismétlések közel felét a szóalakon belüli jegyterjedés teszi ki. A lineáris kapcsolat ezúttal is jelentős motiválója az ismétlőműveletnek (közel 40%), a megszakítatlan változat erős többségével. Legritkább előfordulású a hangsúlyhatás és a mellérendelés. Ezeknek az A–B-kapcsolatot nem tartalmazó szekvenciaszervezési típusoknak az előfordulási gyakorisága egyfelől azt mutatja, hogy a szóalakon belüli csere és ismétlés jelentős tényező a hierarchikus szintaktikai viszonyt nem tartalmazó közlésegyeségekben, másfelől pedig azt, hogy a szekvenciaszervezés fonológiai devianciáit erősen motiválja a szintaxis. A tévesztést tartalmazó, egymással hierarchikus viszonyban nem álló szóalakok közötti hangsúlyhatás egyértelműen, a mellérendelés pedig bizonyos aspektusaiban szintaktikai jelenség, bár ez utóbbi viszonyt a hierarchia hiánya a lineáris kapcsolatok közé is sorolja.

szekvenciaszervezési előfordulástípus	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
Összesen, ebből	117	100,00
szerkezetátrendezés	12	10,26
szerkezetismétlés	105	89,74
szerkezetátrendezés összesen, ebből:	12	100,00
tartalmaz alaptag-bővítmény kapcsolatot (AB)	4	33,33
nem tartalmaz AB-t	8	66,67
szerkezetismétlés összesen, ebből	105	100,00
tartalmaz AB-t	64	60,95
nem tartalmaz AB-t	41	39,05
AB-t nem tartalmazó szerkezetátrendezés összesen, ebből:	8	100,00
hangsúlyhatás	0	00,00
szóalakon belül	3	37,50
mellérendelés	0	00,00
megszakítatlan lineáris kapcsolat	5	62,00
megszakított lineáris kapcsolat	0	00,00
AB-t nem tartalmazó szerkezetismétlés összesen, ebből:	41	100,00
hangsúlyhatás	3	7,32
szóalakon belül	17	41,46
mellérendelés	4	9,76
megszakítatlan lineáris kapcsolat	10	24,39
megszakított lineáris kapcsolat	7	17,07
morfémaszerkezet-ismétlésben összesen, ebből:	3	100,00
hangsúlyhatás	0	00,00
szóalakon belül	0	00,00
mellérendelés	0	00,00
megszakítatlan lineáris kapcsolat	1	33,33
megszakított lineáris kapcsolat	2	66,67
szótagszerkezet-ismétlésben összesen, ebből:	1	100,00
hangsúlyhatás	0	00,00
szóalakon belül	1	100,00
mellérendelés	0	00,00
megszakítatlan lineáris kapcsolat	0	00,00
megszakított lineáris kapcsolat	0	00,00
szegmentális szintű ismétlésben összesen, ebből:	37	100,00
hangsúlyhatás	3	8,11
szóalakon belül	16	43,24
mellérendelés	4	10,81
megszakítatlan lineáris kapcsolat	9	24,32
megszakított lineáris kapcsolat	5	13,51

13. táblázat

A hierarchikus rendezőelvnél jóval kisebb hatáskörű lineáris rendezés (vagyis a megszakítatlan és lineáris kapcsolat, illetőleg bizonyos tekintetben a mellérendelés) mindazokat a tévesztévpéldányokat képes azonos elv alapján értelmezni, amelyek nem egyetlen szóalakon

belül mutatnak cserét, illetőleg ismétlést, továbbá nem tartalmaznak hierarchikus vagy más szintaktikai viszonyt. A megszakítatlan lineáris viszony egyértelmű számbeli fölényét mutatják az adatok azzal együtt is, hogy a morfémaszerkezet-ismétlés kis számú példányai között a megszakítottból van több. Egyfelől a szintaktikai hatások erőssége, másfelől pedig a megszakítatlan lineáris viszonyban lévő, tévesztést tartalmazó szóalakok gyakorisága arra enged következtetni, hogy az aktuális szekvenciárészlet kiválasztását, amelyen az egyidejű fonológiai programozás zajlik, két eltérő szervezőelv irányítja. Az elsősorban hierarchikus meghatározottságú szintaxis mindenekelőtt frázis nagyságrendű közlésegyeségekre korlátozza a fonológiai jegyválasztó és -rendező műveleteket, az elsősorban a lineáris rendezésen alapuló szekvenciaépítés pedig mindenekelőtt az egymásra következő, azonos nagyságrendű közlésegyeségekre. Ez utóbbiakban az előreprogramozás, az anticipáció a szakirodalomból közismert módon (vö. Huszár 2005) legalább kétszeresen meghaladja az ellenkező irányú programozás, a perszeveráció előfordulási gyakoriságát (14. táblázat).

szerkezetisméltési irányok	előfordulás száma	előfordulás aránya (%)
szerkezetisméltés összesen, ebből:	41	100,00
anticipáció	28	68,29
perszeveráció	13	31,71
morfémaszerkezet-isméltés összesen, ebből:	3	100,00
anticipáció	2	66,67
perszeveráció	1	33,33
szótagszerkezet-isméltés összesen, ebből:	1	100,00
anticipáció	1	100,00
perszeveráció	0	00,00
szegmentális szintű isméltés, ebből:	37	100,00
anticipáció	25	67,57
perszeveráció	12	32,43

14. táblázat

A hierarchikus és a lineáris programozási művelet egyidejű hatása figyelhető meg azokon az eseteken, amelyekben a jegycsere, illetve -terjedés olyan szóalakok között zajlik, amelyek egyszerre mutatnak megszakítás nélküli lineáris kapcsolatot és A–B kapcsolatot (49).

- (49) (a) *Zsölt fölhívott* 'Zsolt'
 (b) *a söröbb...a sűrűbb szövésű húsnál* 'sűrűbb'
 (c) *hangszel... hangszalag peremének a tenziója* 'hangszalag'

Mindennek fényében nyitott marad a jegyterjedést az egymással közvetlen hierarchikus viszonyban nem álló, megszakított lineáris rendezésű szóalakokban tartalmazó közlésegyeségek kérdése (50).

- (50) (a) *ivadásaim, ivadékaim egy villanásnyi időre tíz perc múlva ideérnek* 'ivadékaim'
 (b) *a Világ nem fogadta kitörő örömmel az én telefonhívásomat* 'Virág'
 (c) *a virág szegényebb lenne, ha nem volna a Vitányi Borika* 'világ'

Összefoglalás

A vizsgált nyelvbotlások azt mutatják, hogy a spontán beszédbeli fonológiai devianciák központi szervezőelve – hasonlóan más devianciatípusokhoz – az egyszerűsítés, amely az átmenetileg hozzá nem férhető információt a szekvenciaszervezés stratégiáinak alkalmazásával kompenzálja – így jön létre a deviáns alak (spontán beszédben a nyelvbotlás), amelynek fonológiai információtartalma mindig alatta marad az alapalakénak. Tendenciaszerűen jellemző, hogy közlésegségeként egy nyelvbotlás fordul elő, amely ritkán lépi át a frázis- vagy tagmondathatárt. A stratégiák közül a szerkezetismétlés előfordulása mutatja a legnagyobb gyakoriságot.

A zöngétlenség- és zárműveletek formájában megvalósuló határkiemelések közül a befejezést jelölő határ kiemelése többszörösen meghaladja az indítást jelölő határ kiemelését. Morféma nagyságrendben kétszer olyan gyakori, mint szóalak nagyságrendben. A zárművelet előfordulása többszöröse a zöngétlenségműveletének. Határkiemelés jegy nagyságrendben elsősorban szóalak indításánál, szegmentum nagyságrendben pedig szonoráns mássalhangzóra végződő szóalak zárásakor jelenik meg.

A szerkezetátrendezés jellemzően inkább a jegyek, mint a szegmentumok nagyságrendjében fordulnak elő. Egyik ritka típusa az affrikátaösszeépítés, amelynek redevő műveletei tükörszimmetriát mutatnak a patológikus devianciák affrikátafelbontásával. Az átrendező stratégia legfőbb színterei a szegmentumpozíciók, amelyekben jegy- és elemcserék történnek. Az átrendezés legerősebben a mássalhangzóval kitöltött szótagpozíciókat érinti, azon belül is jellemzően azonos szótagpozíciók – mindenekelőtt onsetek – között zajlik. A jegy- és elemátrendezések vagy azonos szóalakon belül, vagy szomszédos szóalakok között történnek. Az előbbi esetben az érintett komponensek mindig szomszédos szótagok azonos pozícióit töltik ki, az utóbbiban pedig a szóalakok azonos pozícióit.

A szerkezetismétlés morfémaszerkezet, szótagszerkezet és szegmentum nagyságrendben mehet végbe. Ez utóbbiak előfordulása igen nagy gyakoriságot mutat az előbbiekhöz képest. Az egyetlen jegy ráterjedésének előfordulása többszörösen meghaladja a több jegy terjedését. (Ezzel szemben a szerkezetátrendezés mindenekelőtt a teljes jegyföltöléseken működik.) A szegmentumpozíciókban történő ismétlések döntő többsége azonos szótagpozíciók között zajlik: leggyakrabban az onsetek között.

A szerkezetátrendező és -ismétlő stratégiák szegmentum nagyságrendet érintő műveletei által érintett pozíciópárookra egyaránt jellemző a szekvenciában elfoglalt helyük. Elhelyezkedésük a szekvencia hat pozíciójával kimerítően jellemezhető. Közülük a szomszédos szóalakok közötti műveletek jelentős többsége tűnik szembe. A szomszédos, illetőleg az azonos szótagokra kiterjedő műveletek száma többszörösen meghaladja a nem szomszédos, illetőleg nem azonos szótagokra kiterjedő műveletekét. Eltérést mutat a két stratégia abban a tekintetben, hogy átrendezések azonos szótagban gyakran, távoli szóalakok között viszont nem fordulnak elő, míg az ismétléseknél a távoli szóalakok érintettsége kis mértékben meghaladja az azonos szótagi előfordulásokat.

A szerkezetátrendezés és -ismétlés előfordulási pozícióit nagyban meghatározzák a szekvencia prominenciaviszonyai. Legnagyobb az előfordulása a két prominens pozíció között végbemenő műveleteknek, legritkább előfordulású pedig a nem prominens pozíció hatása prominens pozícióra. A prominens pozíció jegyföltölésének ismétlése azonos és eltérő mértékben prominens pozíciók között is megtörténhet, míg cserénél kizárólag az azonos mértékben prominens pozíciók tudnak hatni egymásra. (Vagyis az azonos mértékben prominens pozíciók jegyföltölése azonos programozási szakaszban történik, míg az egymástól eltérő prominenciájú pozíciók eltérő programozási szakaszokban.)

A prominenciaviszonyokon kívül a frázison belüli hierarchikus szintaktikai viszonyok is meghatározó tényezők a devianciastratégiáknak, elsősorban a szerkezetismétlésnek. Kiemel-

kedően nagy hatást gyakorolnak a szótagszerkezet-ismétlésre. A devianciát tartalmazó szóalakok többsége egymással közvetlen alaptag–bővítmény kapcsolatban áll, kis hányada pedig távoli alaptag–bővítmény kapcsolatban. Ez utóbbi kizárólag a szegmentum szintű ismétlések között jelenik meg. A morfémaszerkezet-ismétlés specifikuma pedig az, hogy esetekben kizárólag a bővítménynek az alaptagja gyakorolt hatása mutatkozik. Ettől eltérően, mind a szegmentum szintű, mind a szótagszerkezetben mutatkozó devianciák esetében a hatás fordított. Ugyancsak szintaktikai szintűek a ritka előfordulású hangsúlyhatások: minden esetben prominens hangsúlyt viselő szótagból kerül ki az a jegy, amely hangsúlytalan szótag szegmentumára terjed.

Bár a szekvenciaszervezés fonológiai devianciáit erősen motiválja a szintaxis, előfordulnak olyan, hierarchikus kapcsolattal nem értelmezhető adatok a vizsgált részkorpuszban, amelyek a szekvenciának egy másfajta szerveződésével, a megszakított és a megszakítatlan lineáris rendeződéssel írhatók le, az utóbbiak erős többségével. Mindez arra enged következtetni, hogy két, eltérő szervezőelv irányítja, hogy mi is legyen az az aktuális szekvenciarészlet, amelyen az egyidejű fonológiai programozás történik. A hierarchikus rendezés frázis nagyságrendű közlésegységekre korlátozza a programozási műveleteket, a lineáris sorozatépítés pedig az egymásra következő, azonos nagyságrendű közlésegységekre. Előfordul e két szervezőelv egyidejű hatása is.

Az elemzés végére egy kérdés azonban nyitva maradt: mi irányítja a jegyterjedést a megszakított lineáris rendezésű szóalakokban? Talán sikerül meglelni a választ a következő köszöntésre.

Hivatkozások

- Ács Péter – Siptár Péter (1994): Túl a gondozott beszéden. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*, 550–580. Akadémiai, Budapest.
- Béland, R. – Valdois, S. (1989): Les perturbations phonétiques et phonémiques: nouvelles perspectives. In: Hécaen, H. (szerk.): *Neurolinguistique et neuropsychologie. Langages* 25: 44–63.
- Blumstein, S. (1973): *A phonological investigation of aphasic speech*. Mouton, The Hague.
- Blumstein, S. (1981): Phonological aspects of aphasia. In: Sarno, M.T. (szerk.): *Acquired Aphasia*. Academic Press, New York.
- Dressler, W. (1982): A classification of phonological paraphasias. *Wiener Linguistische Gazette* 29: 3–16.
- Huszár Ágnes (2005): *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Tinta, Budapest 2005.
- Nespoulous, J.-L. – Joannette, Y. – Béland, R. – Caplan, D. – Lecours, A. R. (1984): Phonologic disturbances in aphasia: Is there a “markedness effect” in aphasic phonemic errors? In: Rose, F.C. (szerk.): *Advances in Neurology* 42. *Progress in Aphasiology*, 203–214. Raven Press, New York.
- Nespoulous, J.-L. – Ska, B. – Joannette, Y. – Lecours, A. R. (1985): *The taxonomy of phonetic/phonemic disturbances in aphasia*. Academy of Aphasia, Pittsburg.
- Siptár Péter (1995): *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende, Tamás (1991): Lenition processes and ‘global programming principle’. *Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences* 5: 126–129.
- Szende, Tamás (1992): Phonological representation and lenition processing. *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende Tamás (1997): *Alapalak és lazítási folyamatok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szépe Judit (2002): Hangsorépítési stratégiák nyelvbotlásokban és parafáziákban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2002*, 52–69. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Szépe Judit (2003): Hipotézisellenőrzés a fonológiában: a Globális Programozás Elvének néhány független bizonyítéka. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*, 181–212. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen.
- Szépe Judit (2005): Beszédtévesztések közös elve afáziásoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbottlásainkban. *Beszédgyógyítás* 16/1: 32–74.
- Trost, J. E. – Cantor, G. J. (1974): Apraxia of speech in patients with Broca's aphasia: A study of phoneme production accuracy and error patterns. *Brain and Language* 1: 63–79.
- Zaicz Gábor (főszerk.) (2006): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta, Budapest.

A beszédidő után

WACHA BALÁZS

*Szende Tamásnak, akinek hálaival és köszönettel tartozom,
mert tanítása és bizalma adósává tett.*

1. A művelt köztudat mindenekelőtt azt tartja számon, hogy a cselekvés idejéről a mondaton belül eligazítást adhat a mondat időhatározója és az ige ideje: **Tavaly esett hó.** Az időhatározó persze lehet többé vagy kevésbé bonyolult: *most, majd, tegnap; hetekkel ezelőtt, mához körülbelül két hétre.* A két eszköznek az együtthatását aspektuális tényezők is befolyásolják (vö. pl. Szili 2000: 277).

„Valamely ige valamilyen idején” az adott lexémához kötődő igealakokon belüli szóalakok együttesét, bizonyos paradigmarszt értenek. Például a *fut* ige kijelentő módjának múlt ideje megfelel a *futottam, futottál, futott, futottunk, futottatok, futottak* alaksornak, kijelentő módjának jelen ideje pedig a *futok, futsz, fut, futunk, futtok, futnak* alaksornak. Morfológiai értelemben jelen időről beszélünk a *Holnapután Péter is fut* mondat esetében is, annak ellenére, hogy a mondat csak a beszédidő utáni időszakmentumra érvényes. A leírások tudnak róla, hogy az igeidők átképzeléses használata (l. Gyomlay 1907, 1908; 1924: 65, Jespersen 1924/1958: 391), transzpozíciója, átvitele lehetséges (vö. pl. E. Abaffy 1984: 120; Kugler 2000: 106). A kérdés tovább bomlik: a tükrözött szituáció idejének (az eseményidőnek) az azonossága mellett az igék mely ideje és mely módja helyettesíthető vagy helyettesítendő másikkal, milyen feltételek között. – Többnyire a kijelentő mód jelen idejének múltira és jövőre való vonatkoztatásáról esik szó, de egyrészt ezek az esetek is feltételekhez köthetők, másrészt más esetek is adódnak.

2. A magyar nyelv igeidőivel – bár kizárólagosságról szó sincs, hiszen szintaktikai és szemantikai jellegű kutatások is vannak – legtöbbször a morfológia foglalkozik (l. pl. Kiefer 2000: 600–610, Kugler 2000: 104–106). – Ebben a kis írásban az irány ehhez képest, mondhatni, megfordul: „szemantikumból” indulok ki. Jövő értékűnek/vonatkozásúnak tekintem – Kiefert és az általa idézett Reichenbach (1948) és Jespersen (1924/1958: 300) nyomán élő/alakuló (de némely elemében még régibb) hagyományt követve – a beszédidőt követő időszakmentum egy vagy több pontjára (bármilyen modális értékkel) vonatkoztatott szituációt (tényállás-kifejezést), ha az adott megnyilatkozáson belül nem vonatkozik egyúttal a beszédidőt megelőző időpontra vagy időszakmentumra is, és nem vonatkozik, vagy legalábbis nem lényeges (nem fejeződik ki), hogy vonatkozik-e a beszéd időpontjára közvetlenül. Nem tekintem tehát jövő értékűnek az általánosságban mondott *Keleten kel a nap* és az *Éppen főzi az ebédet* mondatokat, bár ezek érvényének van a beszédidőt követő (jövőbeli) része, de jövő értékűnek tekintem *A nap nyilván holnap is keleten kel* vagy az *Előbb vagy utóbb majd benő a feje lágya* mondatokat. Jövő vonatkozásúnak tekintem az *Azt hiszem, eljön* mondatbeli *eljön* igét, annak ellenére, hogy valamilyen esetleges „jelenvonatkozás” itt nem feltétlenül záródik ki.

Jövő héten – ez az időhatározói szerkezet nyilvánvalóan a beszédidőt követő időszakmentumra vonatkozik. Ezért el kell fogadnunk, hogy az alábbi, különféleképpen szerkesztett, de a *jövő héten* határozóval összeillő, azt tartalmazó és önálló, folytatást nem feltétlenül igénylő mondatok szintén a jövőre vonatkoznak, vagy legalább jövőre vonatkozó szituációt is érintenek valamiképpen. – Iménti mondatom nehézkes fogalmazását egyébként az váltotta ki, hogy a mondatok modalitását nincs miért megkötnünk: állító vagy tagadó kijelentés, felszólítás, óhaj egyaránt szóba jöhet.

Szám („jelzet”)	Példa	Kategóriák	Következtetések, kiegészítések
	A beszédidőt követő időszegmentumra vonatkozó mondat vagy mondategység	A mondat vagy az ige közismert kategóriákkal való jellemzése	
1a)	<i>Jövő héten lemegy Kecskemétre.</i> <i>(Két év múlva lemegy Kecse- kétre).</i>	Kijelentő mód, morfológiai jelen idő; befejezett aspektus; nyomatéktalan mondat; világos topik–komment eloszlás.	A befejezett aspektus, ha a magyarban nem teszi is feltétlenné a morfológiai jelen idejű igealakot tartalmazó mondatok jövőre vonatkozását, de azért – valószínűsíti. Habitualis, a beszédidőt is tartalmazó helyzetre vonatkozó felhasználás (l. pl. Jespersen 1958 (1924): 303; Abaffy 1983: 119): <i>Hetenként lemegyek Kecskemétre.</i> Távolabbi jövőre is vonatkozhat ugyanez a forma: <i>Majd tíz év múlva lemegyek Kecskemétre.</i> A nyilvánvaló szándék nem feltétlen és nyomatékos eleme a mondatjelentésnek: <i>Akár tetszik neki, akár nem, lemegy Kecskemétre.</i>
1b)	<i>Még csak a jövő héten megy le Kecskemétre.</i>	Kijelentő mód, morfológiai jelen idő; befejezett aspektus; nyomatékos mondat (nincs topik).	Az aktuális tagolás módosulása itt végső soron nincs hatással az időösszértékre: a nyomatékos és a nyomatéktalan mondatban szereplő jelen idejű igealak (1a , 1b) egyaránt a beszédidőt követő időszegmentumra vonatkozik.
2a)	<i>Jövő héten 'megy 'le 'Kecskemétre.</i> <i>(*Két év múlva 'megy 'le 'Kecskemétre.)</i>	Kijelentő mód, morfológiai értelemben vett jelen idő; folyamatos aspektus(forma); nyomatéktalan mondat; világos topik–komment eloszlás. A folyamatosság a szituáción belül nem érvényesül.	A folyamatos, progresszív aspektusforma másodlagosan szándékot és (ha nem jelent) inkább közeljövőt (nem pedig távoli jövőt) érzékelte: <i>*?Tetszik, nem tetszik, 'megy 'le Kecskemétre.</i> <i>*?Majd egyszer, ha eljön az ideje, talán nyugdíjas korában, 'megy 'le Kecskemétre.</i> Az időhatározó cseréjével önálló mondatként és múltra vonatkoztatva a mondat nem állja meg a helyét. (Egy hónappal ezelőtti időről szólva nem mondhatjuk: <i>Következő héten 'megy 'le Kecskemétre.</i>) Morfológiai múlt idővel ugyanez lehetséges – <i>múlt idő + folyamatos (progresszív) szemlélet,</i> a bekövetkezendőség árnyalatával: (Egy hónappal ezelőtti időről szólva:) <i>A következő héten 'ment 'le Kecskemétre.</i>

2b)	<i>Majd a jövő héten, amikor 'megy' le Kecskemétre, útba ejti Erzséket is</i> (Egyszer majd két év múlva, amikor megy le Kecskemétre...).	Kijelentő mód; az időhatározói mellékmondatban itt is folyamatos (progresszív) aspektusforma van. Tehát: morfológiai értelemben vett jelen idő; folyamatos aspektus(forma); nyomatéktalan mondat; világos topik–komment eloszlás.	A 2b) eset nem azonos a 2a) esettel: a 'megy' 'le' folyamatos volta itt (=2b) közvetlenül érvényesül. A „jövő” (a beszédidőt követő időszegmentum) közeli vagy távoli volta nem játszik szerepet.
3a)	<i>Jövő héten le fog menni Kecskemétre.</i>	Kijelentő mód, paradigmatis (szintetikus) jövő idő; befejezett aspektus; nyomatéktalan mondat; világos topik–komment eloszlás.	A beszédidőt megelőző szituációra sem egészében, sem az időhatározó kicserélésével nem vonatkozatható: *A múlt héten le fogok menni Kecskemétre.
3b)	<i>Csak a jövő héten fog lemenni Kecskemétre.</i>	Kijelentő mód, paradigmatis (szintetikus) jövő idő, befejezett aspektus – nyomatékos mondat.	Az aktuális tagolás módosulása nem befolyásolja a lehetséges időértéket.
4a)	<i>Jövő héten menjen le Kecskemétre!</i>	Fel szólító mód; világos topik–komment tagolás.	Sem időhatározó nélkül, sem pedig az időhatározó megváltoztatásával nem vonatkozatható a beszédidőt megelőző szituációra: *A múlt héten menjen le Kecskemétre!
4b)	<i>Menjen le Kecskemétre a jövő héten!</i>	Fel szólító mód; főhír a mondat végén; topik nincs.	Múltra általában nem, esetleg abszurditás kifejezésének tréfás szándékával vonatkozatható: *Menjen le Kecskemétre a múlt héten!
4c)	<i>Csak a jövő héten menjen le Kecskemétre!</i>	Fel szólító mód. Jelen idő? Főhír a fókuszban; topik nincs.	Múltra általában nem, esetleg abszurditás kifejezésének tréfás szándékával vonatkozatható: *Menjen le Kecskemétre a múlt héten! Már a múlt héten menjen le Kecskemétre!
5a)	<i>A jövő héten lemenne Kecskemétre.</i>	Feltételes mód. Jelen idő. Nyomatéktalan mondat.	Múltra nem vonatkozatható. *A múlt héten lemenne Kecskemétre.
5b)	<i>A jövő héten menne le Kecskemétre.</i>	Feltételes mód. Jelen idő? Nyomatékos mondat, a főhír a fókuszban.	Múltra nem vonatkozatható.
5c)	<i>A jövő héten, amikor menne le Kecskemétre, esetleg útba ejthetné Erzséket is. (Ha tényleg lemenne esetleg, bár erre nem sok az esély...)</i>	Feltételes mód. Ún. jelen idő – jövő vonatkozással. Folyamatos aspektus.	Múltra nem vonatkozatható. A folyamatos (progresszív) aspektus itt nem a jövő kifejezésére másodlagosan használt eszköz, hanem (a jövőn belüli) egyidejűség kifejezésében vesz részt.

6a)	<i>A jövő héten lement volna Kecskemétre.</i>	Feltételes mód; múlt idő?! nyomatéktalan mondat.	A szokás szerint múlt idejűnek nevezett feltételes módú konstrukció itt a beszédkövető időszegmentumra vonatkozik, a kijelentő módú megfelelő tagadását implikálva (vö. pl. Wacha 2001a: 32, 2001b: 290; 2003). Az időhatározó cseréjével múltra is vonatkoztatható: <i>A múlt héten lement volna Kecskemétre.</i>
6b)	<i>A jövő héten ment volna le Kecskemétre.</i>	Feltételes mód; múlt idő; nyomatékos mondat. A főhír a fókuszban.	Az időhatározó cseréjével múltra is vonatkoztatható: <i>A múlt héten ment volna le Kecskemétre.</i>
7a)	<i>Ment volna le Kecskemétre, mondjuk, a jövő héten!</i>	Feltételes mód. Múlt idő? Nyomatéktalan mondat.	Óhaj, irreális elvárás kifejezésére használatos forma – jövőbeli szituációval kapcsolatban. Az időhatározó cseréjével múltra is vonatkoztatható: <i>Ment volna le Kecskemétre, mondjuk a múlt héten!</i>
7c)	<i>Ment volna le Kecskemétre a jövő héten!</i>	Feltételes mód. Múlt idő?	Óhaj, irreális elvárás kifejezésére – jövőbeli szituációval kapcsolatban. Az időhatározó cseréjével múltra is vonatkoztatható: <i>Ment volna le Kecskemétre a múlt héten!</i>
8a)	<i>Úgy volt, hogy a jövő héten lemegy Kecskemétre.</i>	Összetett mondat, melyben a főmondatnak úgyszólván csak grammatikai szerepe van (vö. Hadrovics 1969: 224, Haader 2000: 483). Kijelentő mód, a tartalmilag redukált főmondat igéje múlt időben áll, a mellékmondat igéje ún. jelen időben. A mellékmondat nyomatéktalan.	Az időhatározó cseréjével múltra is vonatkoztatható. <i>Úgy volt, hogy a múlt héten lemegy Kecskemétre.</i> <i>Két hete még úgy volt, hogy a múlt héten lemegy Kecskemétre.</i>
8b)	<i>Úgy volt, hogy a jövő héten megy le Kecskemétre.</i>	Kijelentő mód, a tartalmilag redukált főmondat igéje múlt időben áll, a mellékmondat igéje ún. jelen időben. A mellékmondat nyomatékos, az időhatározó a fókuszban van.	Az időhatározó cseréjével múltra is vonatkoztatható: <i>Úgy volt, hogy a múlt héten megy le Kecskemétre.</i>

8c)	<i>Úgy volt, hogy a jövő héten 'megy 'le Kecskemétre.</i>	Kijelentő mód, a tartalmilag redukált főmondat igéje múlt időben áll, a mellékmondat igéje ún. jelen időben. A mellékmondat nyomatéktalan, az időhatározó a mellékmondat bevezető részében (topikjában) van, az ige + igekötő elrendezés a folyamatos formának felel meg.	A folyamatos elrendezés itt (másodlagosan) beállóságot fejez ki. A 8c) mondat rokonságot mutat 2a) mondattal és a 6a), 6b) mondatokkal. Az időhatározó cseréjével a beszédidőt megelőző érvénnyel is lehetséges: <i>Úgy volt, hogy a következő héten megy le Kecskemétre.</i>
9a)	<i>A jövő héten, ha majd megcsináltad, (visszatérünk a témára)</i>	Kijelentő mód; múlt idő; feltételes (időhatározói) mellékmondatban.	Az igekötő+ ige befejezett aspektusértékű szegmentum (<i>ha megcsináltad</i>), a múlt idő nem a beszédidőhöz, hanem jövőbeli referenciaidőhöz viszonyít (<i>majd</i>). – Független mondatban korlátozottan szokásos (inkább: nem is szokásos) a forma: <i>*Majd megcsináltad.</i> <i>??Akkor már majd megcsináltad?</i> <i>??A jövő héten már majd megcsináltad?</i> <i>Vö.: Addigra megcsinálsz?</i>
9b)	<i>A jövő héten majd már csapták be őt is, majd akkor kérdezzük meg.</i>	Kijelentő mód; múlt idő; feltételes határozói mellékmondatban.	<i>A már csapták be őt is</i> közlő/egzisztenciális elrendezés, a múlt idővel itt szintén előidejűséget érzékeltet: nem a beszédidőhöz, hanem jövőbeli referenciaidőhöz képest.

3. Összefoglalva a fentiek lényeges mozzanatait: a *jövő héten* vagy a *jövő héten* határozóval összeférnek, illetve összeférhetnek a következő kategóriákba sorolható igealakok: a kijelentő mód *j e l e n* ideje, különféle aktuális tagolású mondatokban; kijelentő móddal kapcsolt szintetikus *jövő idő*; a felszólító mód; a feltételes mód ún. jelen ideje; a feltételes mód ún. múlt ideje. Korlátozottan: a befejezett aspektusértékű (esetleg közlő/egzisztenciális elrendezésű) szerkezetben szereplő múlt idő. Az összeférhetőség – mint megfogalmazásom a ható igével ezt ki is fejezi – nem korlátlan, aspektuális és lexikális feltételei lehetnek. A kijelentő mód befejezett aspektusértékű és folyamatos, azon belül progresszív alapértékű elrendezései egyaránt vonatkozhatnak a beszédidőt követő időszakmentumok egészére, részeire, részére. Statikus, illetve atelikus igék jelen idejű kijelentő módja viszont feltehetőleg kisebb mértékben szerepelhet a fenti feltételeknek megfelelő mondatokban: *?*Jövő héten fáj a feje. ?*Jövő héten szállingózik a hó. ?*Jövő héten igen meleg van. ?*A jövő héten tudja.*

A Jövő héten lemenne Kecskemétre és *A jövő héten lement volna Kecskemétre* mondatok szembenállása nem idő szerinti, hanem modális jellegű. A jelen idejűnek nevezett alakok megengedik, hogy a megfelelő kijelentő módú igealak érvénye fennálljon (esetleg lemegy Kecskemétre), a múlt idejűnek nevezett alak ezt a lehetőséget kizárja ('Korábbi pozitív eshetőség ellenére most már biztos, hogy nem megy Kecskemétre').

A múlt idejű és befejezett szemléletű igealakok, illetve konstruktumok szintén vonatkozhatnak a beszédidőt követő szituációra, a referenciaidőhöz képest előidejűséget fejezve ki: *Ha majd megjöttél, ezt is megbeszéljük. Ha majd lementél Kecskemétre, meglátod.* Múlt idejű igét tartalmazó, de folyamatos aspektusú konstruktumok a társalgás nyelvében nem vonatkoz-

hatnak a beszédidőt követő szituációra: *A jövő héten 'ment 'le Kecskemétre, s útközben benézett Erzsikehez.

Többé vagy kevésbé hasonló, egyazon szavakból álló vagy ugyanazokat a szavakat is tartalmazó különféle mondatok egybevetése módot ad a rendszeres különbségek áttekinthetőbb szemléltetésére. Mindamellet megjegyzem, hogy fenti „variációs mondataimat”, köztük a beszédidőt követő feltételes múlt eseteit, nem vélem légből kapott példáknak. A Google kereső szolgáltatotta a következő (itt-ott ékezethiányos, de élőnyelvi) mondatokat: *Nekem az öcsikémet sikerült rábeszélni és holnap ment volna. De mivel ...* (netboard.hu.fórum – Agarak). – *A nőnap anizx holnap ment volna, de ha már megelőztek...minden szépet és jót...* (KanadaHun találkozó Budapesten.). – *Perlaki Ritust sikeresen ravettem, hogy maradjon meg 2 hetet, holnap ment volna haza ☺)... szoval meg itt lesz., segít meg sokat bulizunk majd* (Beszámolók). – A Magyar Nemzeti Szövegtárból veszem, köszönettel, a következő mondatokat, mondatrészleteket: ... *a tervek szerint csak holnap döntött volna* (Népszava 1999/8/9); *Az „Öreg Monduz” holnap lett volna 85 éves* (Népszava 1998*/12/12); *lemondták annak a turistacsoportnak a kiutazását, amelyik holnap indult volna New Yorkba és Floridába...* (Népszava 2001/09/13); *Inkább holnap jöhettünk volna* (Szakonyi Károly: Harmincnégy ember 1971); *...akinek ma és holnap kellett volna előadást tartania* (Dunántúli Napló 2001/06/02). – Az irrealitás a múltban, a futó jelenben és a jövőben közös formákkal jár, a reális remény mintha jobban forszírozná, már-már elérné az időt.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet (1983): Latin hatás a XV-XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 113–179. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Biszkó Judit (1986): *A grammatikai időrendszer spanyol-magyar kontrasztív vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. Munkapéldány.
- Gyomlay Gyula (1907–1908): Az úgynevezett igeidők elméletéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 37 (1907): 88–110, 196–244, 276–306; 38 (1908): 151–179 246–256.
- Gyomlay Gyula (1923–1924): A magyar igealakok rendszere. *Magyar Nyelv* 1923: 133–137, 1924: 63–71.
- Haader Lea (2000): Az állítmányi mellékmondat. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, 483–484. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hadrovics László (1969): *A funkcionális magyar mondatlan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jespersen, Otto (é. n.): *Философия грамматики. Издательство Иностранной Литературы* [The philosophy of grammar by Otto Jespersen]. Moszkva.
- Kiefer Ferenc (2000): Az igeragozás. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*, 600–618. Akadémiai, Budapest.
- Klemm Antal (1924–1943): Magyar történeti mondatlan. In: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, II/6.
- Kugler Nóra (2000): Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*, 81–94. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin (2000): A magyar időhatározók rendszere. *Magyar Nyelv* 96/3: 272–295.
- Wacha Balázs (2001a): *Időbeliség és aspektualitás a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 149. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wacha Balázs (2001b): Ige, ragozás, idő, aspektualitás az eszperantóban és a magyarban. In: Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*, 286–299. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Wacha Balázs (2003): Jelen a múltban – múlt a jövőben? *Édes Anyanyelvünk* 25/4: 4.

A piliscsabai passiójáték után

Kedves Barátaim!

Szeretném, ha tudnátok, mennyire mélyen érintett a Köszöntő Kötet. Részleteiben is. Minden tanulmányban érzektem a szellem szikráját és a kérlelhetetlen tudományos elkötelezettséget, így ebben az élményemben megerősítve láthattam a filozófus szavait: „Der Wissenschaftler besteht halb aus Intelligenz, halb aus Charakter”. Mindez természetesen vonatkozik Tulp doktornő anatómiai leckéjére is, amelyben tetememet szakszerűen felhasítva kórbonctani eljárásnak vetett alá, és [Mulatságos] történetek egy lovag botlásairól cím alatt feltárta azon fogyatékoságaim egy részét, amelyek kendőzhetetlenül minduntalan felszínre kerülnek.

Engedjétek meg azonban, hogy a Kötethez, a bőrkötés hátsó fedlapján, két kiegészítést tegyek. A fontosság sorrendjét fogom követni.

András üdvözlő soraiban nem kap említést, hogy a tanszéki értekezletek alkalmával nemegyszer párolt marha is került az asztalra, tehát nem csak „fenséges pörkölt”. Mármost ennek a gyakorlati jelentősége abban áll, hogy a felsál előkészítése, párolása és fűszerszámokkal való felszerelése egyszerre kíván ihletet és hozzáértést. A szokványos fortélyokon túl tisztában kell lenni azzal is, hogy ez a nemes hús, minden látszólagos rusztikussága ellenére, úgy viselkedik, mint egy kifinomult, előkelő hercegkisasszony. Nem említem itt külön a pácolás kellékeit és eljárási részleteit, sem az elősütés kényesen megválasztott időtartamát, amely a felületeken elégetett fehérje összefüggő bevonata alatt a szeletben tartja a legfajsúlyosabb aromákat, a szalonnával való tűzdelés motívumát és azt a két pillanatot, amikor száraz bort is öntünk a szeletre. A marhapoézis ott kezdődik, amikor az ízek összhatását komponáljuk. A következőről van szó. A párolt marhaszelet *default* ízértéke: *férfiasan fanyar*. Ez a kötelező megkülönböztető jegy azonban egyoldalúságot jogosít a harmóniában, amelyet ki kell egyenlítenünk. Fel kell vennünk egy tonális autoszegmentumot. Valamiféle „édesítés” persze szóba sem jöhet, így a választandó eljárás a karamellizálás. (Megjegyzendő, hogy az ízkiegyenlítést a skandináv országokban áfonyadzsem alkalmazásával oldják meg. Ezzel a koncepcióval azonban semmiképp nem érhetünk egyet, hiszen másodlagos, utólag rászabályozott lenizációval igyekszik elérni azt, aminek már eleve adottnak kell lennie.) A karamellizálást nem végezhetjük hagyományos sárgarépa-pirítással, mivel az karamellizálás ugyan, de éppen az „édesítés” tilalmát szegi meg. Röviden: gombát kell választanunk hozzá, mint Mátyás király korában. A vargánya tökéletesen megfelel erre a célra, de jó a trombitagomba is. A többit azután elintézi az étkezés előtt fogyasztandó negyven csepp száraz vörösbor.

A másik kiegészítés gyarló kísérlet a viszonzásra. Valamennyiünknek megvannak a maga üdítő kis kiruccanásai. Van, aki ilyenkor Bachhal társalog, más élvetegen dúskál az arab morfológia abszurditásaiban, ismét más beveszi magát az erdő áhított csendjébe, hogy gombát gyűjtsön – nemes céllal persze, akad olyan is, aki védtelen öregurak bocsánatos nyelvi balfogásait kukkolja illegális jegyzetfüzettel a hóna alatt, vagy kiáltványokkal bombázza a világegyetemet az eszperantó üdvtan jegyében. A lényeg ugyanaz: egy pillanatra megszabadulni a hivatásszerűen üzött szakma ólomsúlyú kötelmeitől, mint amikor kotta nélkül játszik a művész. Magam nem tudok Bachot játszani, az arab gyököket megkóstoltam és elfelejtettem, ha gombát szednék, abból biztosan nagy baj lenne, kerülöm a peepshowkat, az eszperantisták mord lelkét pedig csak merengve szimatolom. Egyszer hosszan néztem viszont egy képet, amely egy vakot is mélylátással ajándékoz meg. Amit tapasztaltam, fogadjátok önfeledt derűvel.

A betiluai Judit keze (Variáció egy Gustav Klimt-témára)

Az irányított véletlen úgy hozta, hogy egy kollégánk születésnap *festschrift*-jében az egyik szerző az ünnepelt üdvözlésének szokatlan módját választotta. Nyelvész létére remekbe szabott kis esszét közölt egy ószövetségi témájú képről. A festmény Gustav Klimt, 1901-ben készült, a bécsi *Österreichische Galerie* kincse: a *Judith und Holofernes*. Az egészen más szakma távlatából szemlélődő megközelítés annyira eredeti és hűsbavágó volt, hogy belevitt egy a művészi koncepció lényegéhez tartozó, megoldatlanul maradt dilemma kibogozásának kockázatos kísérletébe.

A Bakró-Nagy Marianne (Judit. Berczki András és Klima László [szerk.]: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Uralisztikai Tanulmányok 7. Budapest 1996, 37–46) által adott értelmezés végső következtetése ugyanis az volt, hogy (i) Judit tette áldozat – áldozat egy közösség megmaradásáért (mai divatszóval: túléléséért), emellett és ezzel összefüggésben, (ii) Judit – ellentétben Salóméval – gyilkos mivoltában is büntelen. Ez az értelmezés (Katz és Fodor generatív szemantikája óta divatos kifejezéssel: olvasat) ebben a formában nem fér össze a Klimt-koncepcióval, amely bizonyos jegyeiben a megtévesztésig Salóme jellegével ruházza fel Juditot. (Ezt – az esszé szerzőjének és más, hasonlóan jelentős elemzőinek, mint Alessandra Comini vagy Felix Salten megfigyelése szerint – leginkább a nagyon is evilági érzelmek vonásai jelenítik meg az asszony arcán.) Klimt másodlagos jelzéssel mindenestre kétségtelenné teszi számunkra, hogy a Judit és Holofernesz történetéről van szó, vagyis hogy a művész nem keveri a két toposzt, amint ezzel egyébként ennek ellenére megvádolták. Tűnhet emellett több mint figyelemreméltónak a képen az is, hogy Holofernesz halott arca csak egy szimmetriavonal mentén kettévágva, félig látható, mintegy kiszorítva a képmezőből. Pedig Klimt az alkotás teljes voltát – akárcsak más képein – azzal is hangsúlyozza, hogy annak határait átvezeti a keretre, szövegben explikált lezárását adva a kifejtésnek. A történelmi téma hagyományos felfogása és a Klimt-féle megjelenítés ellentmondása kétségtelen. Ezt azonban az idézett tanulmány nem oldja fel teljesen, pontosabban szólva nem Juditban oldja fel, hanem Klimt világlátásában.

Az alábbi kísérlet célja az, hogy keletkezésének forrásánál szüntesse meg ezt az ellentmondást, amelynek központi mozzanata Bakró-Nagy Marianne-nál – kissé ódivatú tartózkodással kifejezve (i.m. 45) – „az ágy kárpitja” mögött jótékony homályban marad.

1. A meszesedő memória részleteiben kifürkészhetetlen palimpszeszté halványította magát a történetet, amelynek mintegy harmincöt–negyven év előtti olvasmányélményéből csak a fiatal betiluai özvegy áldozatának romlottan zord stratégiáját és mítikus távlatait őrizte meg. A kép háttérébe vetítve az emlékezet csalárd torzítását, a Klimt-élmény feldolgozása az értelmezés bonyolult hipotézisét eredményezte, válaszul a Bakró-Nagy Marianne-koncepcióra. A gondolatmenet főbb pontjai a következők voltak: (i) Judit végig hangsúlyozott visszavonultsága valójában háziőrizet, amelyre az asszonyt valamilyen belső számkivettség kárhordozhatja. (ii) Holofernesz törbecsalása voltaképpen megbízás, amelyet engesztelő áldozatként fogadnak el Judittól Betilua vénei. (Hiszen a tett után az asszony ismét csak izolációban él tovább.) Vagyis vezeklés áldozat útján. (iii) Judit mind tette előtt, mind utána tilosnak érzi a szerelmi absztinencia megszegését (alkalmazkodva egyébként ahhoz a helyzethez, hogy minden valószínűség szerint ki van rekesztve a levirátusból). (iv) Sem az asszony társadalmi rangjával, sem szépségével, sem életkorával, sem intelligenciájával, sem közösségmentő tetteivel és főként annak módjával, sem népének kulturális attitűdjével, de még talán általában klimatikus környezetével sem fér össze, hogy kiölje magából a vágyat. A vezeklés béklyó-

jában annak teret engedni azonban legfeljebb egyszer lehet, szigorúan *extra muros*, a démonikus fővezéri hatalom árnyékával óriássá dimenzionált, méltón hatalmas Holofernesz karjaiban; persze a vezeklő áldozat kötelmeinek megtartásával, ezáltal magával a feloldozással. (v) Mi lehetett azonban Judit eltussolt vétké, amelyért a kánon akár megkövezést írhatott elő? A történet szerint férje, Manassé rég halott (pontosan három éve és négy hónapja). A Klimt-képen a hiányzó másik arcfél tehát egy másik áldozaté.

Az ószövetségi passzusok újraolvasása természetesen kiábrándító tapasztalattal járt: Helyesebb, ha az ember a tényekből, nem pedig Agatha Christie-ből merít ihletet. (A szöveg szerint Manassé ugyanis az aratási munkák túlzottan akkurátus ellenőrzése közben a perzselő déli ég alatt napszúrást kapott, aminek következtében – végső soron súlyos heliosisban eszméletvesztés után bekövetkező, az érmozgató- és a légzőszervi központra kiterjedő bénulás nyomán – prózai módon kiszenvedett, vö. *Judit Könyve* 8, 2–3.) Sajnos azonban a tények néhol maguk is olyan homályosak és hiányosak, mint a meszesedő memória palimpszesztje. Amiből kiindulhatunk: a *Judith und Holofernes*, Klimt kulturális környezete és 1900. után megváltozott szemlélete, amely utóbbit főként az akadémiai sorozat, az egészalakos női portrék és a *Nuda Veritas* mutat, valamint a bibliai textus. Mégis kibontható egy másik hipotézis.

2. A hipotézis tartalma rövid összegzésben: (i) Judit tette áldozat és – finoman szólva – elégtétel, (ii) Judit elkerülhetetlenül vétkезik és szükségszerűen büntelen.

(i) A festmény valóban nem hagy kétséget afelől, hogy mi volt szerzőjének felfogása az eseménytörténetben Judittal kapcsolatosan. Az arc és a fejtartás (félíg leeresztett szemhéj, amely alól elővillan a bal szem árulkodó csillogása, a kissé elnyílt ajkak, a hajkorona és a félrebillenő fej helyzete) önmagáért beszél. Ez a Judit – Salten (Gustav Klimt. *Gelegentliche Anmerkungen*, Wien–Leipzig 1903) szavaival – „karcsú, hajlékony–simulékony nőtény, fülledt tűzzel sötét szemében, kegyetlen szájjal...”. Mitől is? (a) A képnek ez a része eleve más technikával készült (l. Sármány Ilona: *Gustav Klimt*. Corvina: Budapest 1989, 45): a tűfestés finomságával cizellált színek kompozíció a rőt, a zsenge zöld és a papírfehér kombinációjából építkezik, csupa olyanból, amelyhez az ember dimenziójában (Európában) pozitív minősítés és általánosságban szólva az aktivitás/(fel)emelkedés jegye tartozik. A színválasztás és a pointillizmus eljárását idéző összhatás a test egyéb látható bőrfelületének árnyalatával szemben fölerősítve tükröz egyfajta ajzottságot, amelyet Verlaine stílusában és némi merészséggel 'a szerelem pírjának' nevezhetünk. (b) Női kéz férfifejet semelyik kultúrában nem érinthet azzal a mozdulattal, ahogy Klimt Juditjának jobb keze teszi, hanem csak az érzelmek egyetlen műfajában, amelyben ugyanis Ámor uralkodik. (Különben is, miért a jobb? Hiszen annak a gyilkos eszközt kellene most tartania.) (c) 1900. után a Klimt által festett női portrék mindegyike torzítást mutat a mandibulum középvonalától szimmetrikusan az alsó állkapcspon (l. még például az ugyancsak 1901-es keltezésű *Hygieia* allegorikus nőalakjának arcán). Ennek szélessége kb. egyötöd–egynegyed mértékben meghaladja a relatív életnagyságot. Judit arcán nemkülönben, bár az aránytalanságot valamelyest elfedi a dús és rendezetlen, koromfekete haj a maga kerethatásával. A szintén erőteljes járomcsontokkal az effektus – és a művészi szándék – tagadhatatlan fagocita jelleget kölcsönöz a nőnek, ami mintha csak a megtermékenyítés aktusát követően párját fölfaló pókfajta nőtényének képzetét idézné. Klimt Juditban is aligha láthatott mást, mint egyéb (allegorikus vagy valószínűságon modellt ülő) nőalakjaiban – és a nőben általában.

(ii) Az ótestamentumi elbeszélés talán közvetve megerősíti, de legalábbis nem cáfolja Klimt felfogásának igazát. A vonatkozó rész eseményleírásának fordulópontjai: „Judit egyedül maradt a sátorban Holofernesszel, aki a bortól megrészedve hevert az ágyán. ... [Judit] az ágy oszlopához lépett, amely Holofernesz fejénél volt, fogta (Holofernesz) kardját, majd ágyához érve megragadta fején a haját... Aztán minden erejével lesújtott kétszer a nyakára és levágta a fejét” (l. *Judit Könyve* 13, 6–9.) Bagoasz eunuch és embereinek a távozása, valamint a gyilkosság között mindenesetre legalább annyi időnek kellett eltelnie,

amennyi elégséges, hogy mind Judit, mind Holofernesz elvégezze, amire az elszánt betilui asszony régebben, az asszír fővezér pedig a nő megpillantása óta (legalább négy napja) készült. A szándékokat illetően egyik fél esetében sem lehetnek kétségeink. Judit stratégiája két eszközre épül, az egyik a „csalfa nyelv”, a másik az érzések varázsa, sőt a kettőt összekapcsoló metaforával kifejezve: „az ajkak fortélyá” (l. *Judit Könyve* 9, 10 és 13). Holofernesznek pedig eszébe sem jut külön fondorlatokon törni a fejét: a birtoklás vágya olyan emberben munkál, akinek a hatalma megtörhetetlen, bármi felé nyújtsa is ki a kezét. Egyszerűen elveszi, ami jár neki, mint a kupa bort (l. különösen *Judit Könyve* 12, 12). És ezúttal a zsákmány valóban fejedelmi. Nem hihető tehát, hogy tétlenül hevert az ágyán „bortól megrészesedve”. Ha sokat ivott is, nem annyit, amennyi veszélyeztette volna abban, hogy érvényt szerezzen zabolátlan késztetéseknek. Annál is kevésbé, mert a bor valószínűleg egyáltalán nem a mai értelemben vett bor. (A rómaiak – kevésbé forró éghajlat alatt – egy rész bor, kilenc rész víz keverékében itták.) És a szöveg sem arról beszél, hogy Holoferneszt álmában érte volna a halál. Holofernesz, mondjuk így, ellazulása mástól és akkor következik be, amikor az egyébként egyszerű, de nagy tétre menő stratagéma az ő részéről eljut a beteljesülésig. Abban a pillanatban, amikor Judit küldetése valójában elkezdődik, és feltételei megérlelték a tettet. Minden egyebet pedig magyarázhatunk a héber szerző ájtatos szemhuntyásának a tényleges történések alantásnak vélt szakaszai fölött.

(iii) Adataink vannak rá, hogy a századvégen a férfi szerep-meghatározásait kétségbe vonó női emancipáció a kor nyomasztó problémája volt. Ennek hatása alól nyilván Klimt sem vonhatta ki magát, bár igaz lehet: „messze volt attól, hogy ezt a változást a tényleges kulturális folyamatokból kiindulva akarja elemezni és leírni. ... [Klimt] esztétizálta a problémákat; a valóságból az allegória síkjára csúsztatva át, s szinte a felismerhetetlenségig rejtjelezte őket” (l. Gottfried Fliedl: *Gustav Klimt, 1862–1918. A nő képében a világ*. Budapest 1992, 140–1). De talán nem ez a lényeges.

Nincs adatunk rá, hogy Klimt közvetlenül ismerte volna Freud pszichoanalitikus szemléletét. (Ha így volt volna is, 1901-ben legfőljebb a *Traumdeutung*-ot láthatta. A minden tekintetben hihetetlenül alapos Ernest Jones [*Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa: Budapest 1953/1973] mindenesetre sehol nem tesz utalást az osztrák festészettel és festőkkel kapcsolatban.) Tény viszont, hogy Klimt kapott – persze jóval később – pszichoanalitikus ihletésű kritikát, amely még ezen belül is állítólag valamiféle pánszexuális bizarréria szellemében fogant. Bizonyosra vehető azonban, hogy legalábbis valamikor az akadémiai sorozat után egyre gyakrabban forgott olyan körökben, ahol ismerni és emlegetni kellett Freudot. Ha pedig egyes témáihoz alapos filozófiai tanulmányokra adta a fejét, akkor nyilván volt füle kihallani a szellem lovát oly gyakran fordítva megülő kor és Bécs eretnek eszmefuttatásaiból azt, ami még jóval Freud hatása előtt befolyásolhatta Judit-koncepcióját: lélek és a szóma összetartozásának tételét vagy legalábbis ezek kölcsönhatását. Ma már jobban tudjuk, mint Klimt kora, mennyire erős tézise ez az embernek. (Pszichoszomatikus betegségekről beszélni évtizedek óta *gang und gebe* nemcsak aranykarkötős belvárosi entellektüelek körében, hanem az orvosi rendelőben is, sőt a téma újabban a nyelvtudományban is teret kap, éppen az érzelemkifejezés nyelvi eszközeinek visszaszorulása kapcsán.) Motívumainak kompozíciója azt mutatja, hogy Klimtnek előzetes vagy reaktivált tudása volt erről a meggyőződésről. Olyan tézistről tehát, amelyet megerősítve láthatunk a valószínű történések érzelmi, sőt ösztönvezérelte indítékaiban: Juditban saját tudatán kívül meghatározott indíttatások (az ösztön szintű és az érzelmi, másfelől a közösségi elkötelezettségé) munkáltak abban, hogy (egy pillanatra) szeressen és öljön, mégpedig egyetlen aktus keretében. Tudatának, mellesleg, csak annyi dolga volt, hogy kimódolja az eljárás fordulatait. A *Judith und Holofernes* ezt az összefüggést érti meg és tükrözteti egyértelműen.

(iv) Lehet-e mindezek fényében akkor egyáltalán a 'vétek', 'ártatlanság', 'áldozat', 'felmentés' és egyéb nemes és emelkedett, morális alapú fogalmakkal élni a történettel és a képpel kapcsolatban? Hogyne lehetne! Csakhogy akkor már nem Juditról, hanem rólunk, a kései kereszténység maximáiban szervezett kultúra ítéletéről van szó. Tudjuk, hogy – mint Bakró-Nagy Marianne is megjegyzi (i.m. 41) – Jeanne d'Arc-tól ez a kultúra szigorúan elvárta a szüzesség erényét. (Az Orleans-i Szűz kihallgatási jegyzőkönyve hitelesen igazolja, hogy ennek az elvárásnak a vádlott nem csupán tudatában volt, hanem azt teljes eltökéltséggel vállalta is: a rabtartóival szembeni legsúlyosabbnak panaszott kifogása éppen az volt, hogy a pribékek nem átallottak erényére törni. Mégpedig éppen nem személyének megalázása végett, hanem azért, hogy tetteinek isteni elrendelését rántsák sárba.) Kíméletlen és hosszan ható tradíció ez, amelyet csak a *fin de siècle* kezd bolygatni. Történetesen néhány évvel a *Judith und Holofernes* elkészülte előtt veti papírra Guy de Maupassant *Gömböc* című novelláját, amely oly kegyetlenül karikírozza a hagyományos etikai beállítódás recepcióját.

Gustav Klimt ezen a kulturális hagyományon lát keresztül időben a történet két és fél évezred előtti koráig, amikor hősnőjét a fentiek szerinti kettős meghatározottságában jeleníti meg. Talán annak hangsúlyozása végett is, hogy vannak olyan kivételes életpillanatok, amelyekben a személyiség egésze mozgósítva van, kell, hogy legyen. Az ilyenekhez való hiteles művészi hozzáférés pedig szükségszerűen elementáris.

Szende Tamás